

ОД ПАГАНСТВО ДО ХРИСТИЈАНСТВО
ОТ ЕЗИЧЕСТВО КЪМ ХРИСТИЯНСТВО



MACEDONIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS
BULGARIAN ACADEMY OF SCIENCES

FROM PAGANISM TO CHRISTIANITY

SKOPJE – SOFIA, 2018

МАКЕДОНСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ
БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ

ОД ПАГАНСТВО ДО ХРИСТИЈАНСТВО
ОТ ЕЗИЧЕСТВО КЪМ ХРИСТИЯНСТВО



СКОПЈЕ – СОФИЈА, 2018

Уредувачки одбор / Редакционен съвет
акад. Вера Битракова Грозданова
проф. д.и. Юлия Вълева

Секретар на уредувачкиот одбор /
Секретар на редакциония съвет
д-р Александра Николоска

СОДРЖИНА / СЪДЪРЖАНИЕ

Вовед	7
Въведение	9
Скратеници / Съкращения	11
Вера БИТРАКОВА ГРОЗДАНОВА	
Урбаните ядра во доцната антика и раното християнство во Р Македонија	13
Ленче ЈОВАНОВА	
Скупи – трансформација од империјална колонија во доцноантичка метропола и християнска епископија	45
Дафина ГЕРАСИМОВСКА	
Доцноантичката градежна дејност и раното християнство во Стоби	101
Диляна БОТЕВА	
Нимбът в езическата вотивна иконография засвидетелствана в римските провинции Долна Мизия и Тракия	123
Александра НИКОЛОСКА	
Религиски трансформации од доцниот хеленизам до доцната антика во Македонија	157
Румяна МИЛЧЕВА	
Нови данни за скулптурните ателиета в античният град при Сандански (Партикополис)	185

Ива ДОСЕВА

Антична остотека и раннохристиянски саркофаг:

Отвѣд предвидената функция 205

Елица МАНЕВА

Шлемот со спојки од Хераклеја – пример за античката генеза

и трансформација во средновековни круни и митри 233

ВОВЕД

Истражувачкиот проект во доменот на античката археологија произлезе од планираната соработка меѓу МАНУ и БАН, која беше иницирана уште во 2013 година, на средбата на научниците од двете земји, Р Македонија и Р Бугарија. Уште тогаш беа предложени одредени теми на кои би можеле да соработуваме со колегите со кои и пред тоа имавме професионална комуникација и истражувавме тематски и временски исти проблеми од областа на археологијата и историјата на уметноста. Во следните години, од 2014 до 2016, по изведените студиски патувања во Бугарија и Македонија и посетата на археолошки локалитети и музеи, беше дефинирана темата на зедничкиот истражувачки проект со наслов: Од паганство до христијанство, според интересот на учесниците во планираната научна соработка.

Со работата врз договорената тема сметавме дека би се заокружил еден хронолошки сегмент од доцната антика и преминот кон раното христијанство како епоха што ги спојува римските провинции од територијата на Бугарија и Македонија, со многу слични појави во културата на тогашниот свет. Секој од истражувачите од двете земји, во рамките на својот професионален домен и потесен интерес, се вклучи со одредена тема, која е во рамките на избраниот проект. Овој период на гаснење на антиката и раѓање на новиот свет

е мошне истражуван на територијата на Балканот. Но, секогаш научниот интерес се продлабочува со новите сознанија што се изнесуваат и се надополнуваат, со можност за изведување синтези во одредени сфери.

Во 2016 година во Скопје беше организирана тркалезна маса на предложената тема во МАНУ, на која учествуваа истражувачи од двете земји. Тогаш беа претставени трудови од областа на урбанизацијата, архитектонското наследство, од религиските аспекти, од материјалната култура врзана за императорската идеологија. Во рамките на овој собир беа вклучени и трудови кои, иако се одраз само на античката култура, на одреден начин ја навестуваат следната епоха и тесно ги спојуваат соседните гранични области со исти културолошки вредности. На тој начин се воспостави увид во содржината и комуникацијата меѓу истражувачките зафати. Како заклучок се донесе одлука за дефинирање на структурата на трудовите, дефинирање на насловите и обелоденување во зборник посветен на соработката на посочената тема меѓу истражувачите од Центарот за културно наследство при МАНУ, од Филозофскиот факултет во Скопје, од Музејот на град Скопје, од Институтот за искуство при БАН и од Историческиот факултет во Софија.

Особено треба да се истакне плодната соработка со колегите од Р Македонија и Р Бугарија, која се одвиваше во одлична работна атмосфера, во размена на литературата, особено последните изданија, размена на искуства, како и желба за преземање и реализирање други проекти во понатамошна заедничка истражувачка активност.

акад. Вера Битракова Грозданова

ВЪВЕДЕНИЕ

В рамките на Римската империя, административните граници на балканските провинции периодично се променят, но неизменна остава тяхната културна основа, в която местните традиции в течение на няколко века изпитват мощното влияние на гръцката и анатолийската културна традиция. Така се споява една културна идентичност, колкото устойчива, толкова и динамична, непрестанно пулсираща с ритъма на идеологическите и формотворчески предизвикателства, неизменно и логично появяващи се в гигантската дори за днешните ни представи имперска политическа структура, в която съжителстват народи, езици и култури от Предния Изток до Херкулесовите стълбове (*Columnae Herculis*).

Плодородните и стратегически значими земи по теченията на реките Аксиос (Вардар), Стримон (Струма) и Нестос (Места) са и едни от най-силно елинизирани райони на Балканите. Затова римската официална художествена култура, самата тя основно опираща се на елинистическите идейни и формални принципи, навлиза тук лесно, успоредно с новата по същество имперска политическа, административна и социална култура.

Нашата цел е да покажем как в тази културна територия през късната античност езическият идеологически комплекс се заменя с християнски, как се променят представите

за света, за отношението бог-човек и за ценността на самия човек. Това е исторически момент, в който се извършва радикална преоценка на религиозната идентичност на обществото като цяло и на всеки един индивид в него. В балканските провинции християнството среща една силно устойчива езическа религиозна традиция, която ще бъде преодоляна едва с едиктите на Теодосий Първи. Чрез анализа на няколко частни случая нашите статии показват характерни езически иконографии, които или изчезват през християнския период, или придобиват нова семантика, с която се вливат в новата идеологическа система.

Успехът на нашия проект се дължи на участието в него на два национални екипа – български и македонски. Ние се запознахме на реципрочна основа с паметниците в музеите и археологическите обекти в България и Македония, което ни даде възможност да достигнем до по-богата и, надяваме се, по-правилна интерпретация на интересуващите ни проблеми, свързани с прехода от езичество към християнство в балканските провинции. Нашият опит и нашите резултати трябва да се възприемат като окуражаваща перспектива за бъдещо научно сътрудничество между Българската академия на науките и Македонската академия на науките и изкуствата.

Проф. д.и. Юлия Вълева

СКРАТЕНИЦИ / СЪКРАЩЕНИЯ

AOP – *Археологически открития и разкопки*

AM – Археологически музей

ANRW – *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Berlin 1972-

CCCA – M.J. Vermaseren, *Corpus Cultus Cybelae Attidisque* I–VII, ÉPRO 50.1–7, Leiden 1977–1989

CCET II/1 – Z. Gočeva, M. Oppermann. *Corpus cultus equitis Thracii, II-1: Monumenta inter Danubium et Haemum reperta (Durostorum et vicinia, regio oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Sumen)*, Leiden, Brill 1981

CCET V – A. Cermanović-Kuzmanović, *Corpus cultus equitis Thracii, V: Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta*, Leiden, Brill 1982

CMRED – D. Tudor, *Corpus monumentorum religionis equitum danuviorum*, Vol. I *The monuments* (1969), Vol. II *The analysis and interpretation of the monuments* (1976)

DOP – *Dumbarton Oaks Papers*

ÉPRO – *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, Leiden 1961–1990

IGBulg. – G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria reperta*, Vol. III/1 – V, *Serdicae*, 1961-1997

IMS IV – P. Petrović, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Vol. IV, Naissus Remesiana - Horreum Margi, Belgrade 1979

IMS VI – B. Dragojević Josifovska, *Inscriptions de Mésie Supérieure*, Vol. VI, Scupi et la région de Kumanovo, Belgrade 1982

LAA – *Late Antique Archaeology*, Leiden, Brill

LIMC – *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, vol. II - VI. Artemis Verlag Zürich und München, 1984-1992

Maced. acta archaeol. – *Macedoniae acta archaeologica*, Skopje

HAM – Национален археологически музей

НИМ – Национален исторически музей

РИМ – Регионален исторически музей

RGRW – *Religions in the Graeco-Roman World*, Leiden 1992–

TIR – *Tabula Imperii Romani*

ŽA – *Živa Antika*, Skopje

Вера БИТРАКОВА ГРОЗДАНОВА

УРБАНИТЕ ЈАДРА ВО ДОЦНАТА АНТИКА И РАНОТО ХРИСТИЈАНСТВО ВО Р МАКЕДОНИЈА

Преминувањето од една историска епоха во друга често се случувало постепено, бавно, не секогаш со сила на политичката власт базирана врз одредени норми во општеството. Понекогаш некои други фактори – носители на нова мисла и нова религиозна идеја, и без примена на сила донесувале новини во општествените односи. Доцната антика, како сегмент од една историска и културна епоха во рамките на Римската Империја, е сложена од повеќе аспекти. Тоа е времето на продорите на европските племиња од север кон и во границите на Империјата, многубоштвото, судирот на двете религии – паганството и христијанството, легислацијата на новото учење, неговото постепено прифаќање, истиснувањето на старото и конечното дефинирање на една нова историска констелација.

Голем дел од овие случувања поинтензивно се чувствуваат во одредени урбани средини, каде што се појасно дефинирани во различните сфери на општествениот живот. Имено, ако се анализираат некои постојани промени во античките градови, кои имаат свои урбани јадра во времето на римската

управа во провинциите што биле административно организирани на територијата на современа Р Македонија, секако дека се издвојуваат градовите Лихнид, Стоби, Хераклеја и Скупи. Овие градови се развиваат на една релативно мала територија, нараснувајќи како урбани јадра поради својата одлична стратеска позиција. Сите овие градови имаат своја историја. Дефинирајќи се како урбани јадра, порано или подоцна во рамките на античката епоха, обусловено од нивната позиција на главните комуникации, тие ги врзуваат балканските провинции од исток кон запад, како и по оската почнувајќи од Егејот на југ до оние на север.

Нивните урбани концепции колку што имаат заеднички особености, својствени за античкиот свет, толку секој од тие градови има своја специфика во зависност од почетокот на своето формирање, времетраењето на развојот, како и нивната стратеска позиција. Да се обидеме прво да посочиме што би било заедничко во споменатите антички градски центри, а потоа да посочиме во што може кај нив да се согледа разликоста. Нивните протоурбани фази, прво, се формираат во различно време на антиката, а потоа, и покрај тоа што сите, со исклучок на Скупи, ѝ припаѓаат на територијата на Горна Македонија, во антички смисла, секој од нив има своја специфична географска поставеност. Заедничко е тоа што сите се наоѓаат на главните комуникации и опстојуваат во доцната антика како пространи градови, кои ќе продолжат да живеат и понатаму. Прифаќајќи ја христијанската религија, тие се дефинираат како седишта на епископии, со нови градски плоштади околу кои се подигнати црковните градби.

Ако почнеме со анализа на еден од најстарите градови, Лихнид, кој бележи најдолг континуитет во својата полеогенеза, покрај кој поминува главната комуникација од запад кон исток и обратно – Виа Егнатиа, ќе ја согледаме неговата можност за развој и трансформација низ вековите, особено во овој историски религиозен премин од паганство во христијанство. Тој е еден од утврдените градови, кој е поставен на два бре-

га, избегнувајќи ја рамницата (Сл. 1, 2). Вистински утврден град со површина од 40 хектари во доцната антика.¹ Потсетува на поголемите градови во провинцијата Македонија, на која ѝ припаѓа до времето на Диоклецијан и неговата реформа,² како и на Дирахион и, секако, на Тесалоника. Тој е град што има, може да се каже, рана урбанизација, регистрирана уште во хеленистичката епоха, со станбени инсули и поплочени улици, со сидини и со урбани културни содржини. Кон овој заклучок би го посочиле како еден евидентен пример и театарот, кој се чини дека е подигнат во крајот на 1 век пр. Хр.³ Секако дека споменатата населба е онаа откриена на платото на Плаошник.⁴ Зошто почнувам толку рано? Затоа што во ниеден од споменатите градови ја нема оваа фаза, која е проследена со богата некропола, прво надвор од хеленистичкото утврдување, а потоа и надвор од доцноантичките бедеми.⁵ На истиот тој простор, почнувајќи од раноримската епоха, низ вековите ќе се надоврзат новите градби. За реализирањето на урбаниот живот ни укажуваат и пишаните документи од римската епоха, во кои се споменуваат управните тела на општината на Дасаретите и лихниѓаните, наследени од пораната епоха.⁶

Во ранохристијанската епоха најмонументалните градби ќе се подигнат над овој културен супстрат, на најдоминантното плато на градот, Плаошник (Сл. 1, 3). Над станбените објекти, над балнеумот, над цистерните, ќе се постави

¹ За градот *Lychnidos* се пишува уште од 19 век од повеќе автори: Tafel 1842, за станицата *Lychnidos* на *Via Egnatia*: Desdèvises-du-Désert 1862, 235–237; Dèmitsas 1872, 605–620; Hahn 1867, 117; Heuzey, Daumet 1876, 339–346. Со новите истражувања во 20 век се добиени повеќе сознанија: Битракова Грозданова 1989, Ead. 1992, 13–24; Ead. 2002 (2007) 551–564; Ead. 2003, 23–31; Ead. 2009, 23–36; Bitrakova Grozdanova, Kuzman 1997, 19–28.

² Папазоглу 1957, 229–239; Ead. 1984, 113–120.

³ Ископувања на В. Лахтов 1962, 198; Malenko 2008, 77–80; Битракова Грозданова 2012а, 120–122.

⁴ Битракова Грозданова 2011, 99–124.

⁵ Битракова Грозданова 1987, 64–66; Битракова, Маленко 1997, Кузман 2006, 535–545; Id. 2006а, 215–244; Кузман, Почуча Кузман 2014, 57–228.

⁶ Папазоглу 1957, 1982, IG 1999; Битракова Грозданова 2016, 51–72.

и пространата ранохристијанска базилика со крстилница, четириконхалната (поликонхалната) црква од типот Перуштица, или тетраконхосот во Хадриановата библиотека во Атина, или, пак, Селеукија Пиерија, ретка и раскошна архитектонска концепција,⁷ и уште една ранохристијанска градба, можеби црква или црковен двор.⁸ Сите тие градби се свртени кон пространiot плоштад.

Лихнид има интензивен економски развој, богат културен живот, општествено уредување кое е во голема мера наследено од предримската епоха и прифатено од новата управа, бидејќи неговиот статус на *libera gens* му овозможува да го задржи уредувањето на градот со административна управа, која не се коси со римските норми.⁹ Некои од градбите подигнати во римската епоха, како балнеумот,¹⁰ цистерните за вода и станбените простори биле поставени над хеленистичката населба.¹¹ Други јавни градби, каков што е театарот, ја користат падината на западниот рид. Тука се одвиваат театарски претстави, а подоцна, во преуредениот театар – прво со проширената оркестра, а подоцна и со формирањето на арената – се одвиваат агоналните борби на гладијаторите.¹² Овие пагански забави, ако се послужиме сега со јазикот на следната епоха, веројатно ќе траат до крајот на 4 век. Тогаш ќе се забораваат доблестите на видните лихници, како на пример, на учениот Аврелиј Кратита Птолемејев, и неговите статуи ќе бидат уништени, фрлени на дното на арената или вградени во новите монументални градби.¹³

⁷ Bitrakova Grozdanova 1975, 1997, 2005; Ćurčić 2010, 157–159; Aleksova 1995, 210–211.

⁸ На терен дефинирана како базилика, но спорна е нејзината идентификација, бидејќи не е комплетно археолошки истражувана и не може да се одреди со сигурност нејзината намена.

⁹ Папазоглу 1984, 113–120.

¹⁰ Јованова 2013, 896–897; Битракова Грозданова 2012а, 104.

¹¹ Истражувања во периодот од 2001 до 2014 година. Битракова Грозданова 2012а, 99–124.

¹² Маленко 2008, 77–80.

¹³ Битракова Грозданова 1970, 159–160; Ead. 2017, 421–448.

Ние засега не знаеме каде била агората, или римскиот форум, поради тоа што градот Охрид насекаде ги покрил трагите од антиката со рецентна архитектура, освен на Плаошник. Но, токму тука од 4 век натаму се развива новото урбано јадро, со плоштадот околу кој се подигнати ранохристијанските градби.¹⁴ Сега како да е заборавена управата на народот, *дѣмос*, на собранито, *βυλη*, на советниците архонти. Најзначајна улога играат црковните достојници, епископите што се споменуваат во книжевните извори, почнувајќи од 343 со Дионизиј, учесник на соборот во Сердика, па преку Антониј, Лаврентиј и Теодорет во 5 и 6 век.¹⁵

Римскиот војнички накит откриен во некрополата кој не е многу богат,¹⁶ за разлика од предримската епоха, ќе биде заменет со уште поскупоцен накит, понекогаш со христијанска симболика.¹⁷ Мозаиците со теми од секојдневието, како предмети, делфини, цртеж на утврдувањето од балнеионот од раноримската епоха, ќе бидат заменети со мозаици со содржина и симболика со сосема друга иконографија и поука, а ќе бидат главната и доминантна декорација на подовите и на сидовите во ранохристијанските објекти. Не само на Плаошник туку и низ целиот утврден град, ќе се подигнат храмови на христијанството, како: базиликата на Дебој,¹⁸ засега најстара од откриените, две на улицата Илинденска, две кај Св. Софија, една до управната зграда на Музејот, на улицата Боро Шаин и уште една во близина на Горни Сарај, на исток од портата.

Во трите века на империјалната управа, кога во провинцијата Македонија, на која ѝ припаѓа и Лихнид до Диоклецијаново време, се случуваше *Rex romani*, градот ги напушта сидините од раноантичката епоха. Но, веќе во 3 век, а особено во

¹⁴ Битракова Grozdanova 2009; Ead. 2012a, 99–124.

¹⁵ Лепорский 1901, 148; Bitrakova Grozdanova 1975, Bratož 1993, 512–514; Pietri 1984, 21–62.

¹⁶ Bitrakova Grozdanova 2012b, 139–148; Spasova 2012, 399–412.

¹⁷ Спасова 2013, 321–330.

¹⁸ Маленко 2013, 285–320.

4 век, продорите на варварските племиња од север стануваат причина за воспоставување нови утврдувања. Двата рида на Лихнид беа оградени со цврсти бедеми во *opus mixtum*, познат во тоа време, употребен во ѕидините на Тесалоника,¹⁹ Диоклецијанопол,²⁰ Сердика,²¹ Несебар,²² а на запад во Дирахион²³ и во многу други градови низ Балканот. Во рамките на утврдениот град, со површина од 40 хектари, лоцирани беа споменатите осум базилики. Во оваа епоха на развојот на градот очигледно доминираат црковните градби. Во исто време, црковната власт, паралелно со политичката, воспоставуваат нова рамнотежа на управување, забележана е и подвлечена од страна на одредени истражувачи и во други градови кои биле епископски центри на Балканот.²⁴ За добро утврдениот и просперитетен град зборуваат и изворите од 5 век (како Malch 18- FHG, 127–128), по повод нападите на Готите со Теодорих, кој, пак, не успеал да го заземе градот, продолжувајќи кон запад по *Via Egnatia* до Дирахион.

Што се однесува до цивилните градби, покрај споменатите причини, за присуството на рецентната современа архитектура во Охрид засега не можеме да зборуваме. Но, на Плаошник е изграден плоштад меѓу црковните градби, оплочен со крупен мозаик, со што е дадено особено значење на овој простор, веројатно придружен со портик од страните. Единствено две недефинирани градби можеби се станбени објекти – откриени во рамките на утврдениот град, едната на ул. Климентска, а другата спомената на источната страна на платото на Плаошник. Тие се покриени со подни мозаици, исто така со техника и теми застапени во ранохристијанските базилики. Лихнид бележи фаза на процут на мозаична сликарска

¹⁹ Tafrali 1913, 65–113; Velenis 1998, 16–19.

²⁰ Madzharov 2012, 445–454.

²¹ Бобчев 1964, 119–122.

²² Venedikov 1969, 125–154; Ogdenova-Marinova 1969, 95–107.

²³ Miraj Fabian 2012.

²⁴ Dragon 1984, 14–16.

техника, богата со бои, мотиви и особена иконографска содржина, инспирирана од бројни старозаветни теми, придружени со натписи (Сл. 4, 5).

Следејќи ја Виа Егнатија источно од Лихнид, се доаѓа до Хераклеја Линкестис. И покрај скромните остатоци од предримската епоха, каде што засега не е со сигурност дефинирана населбата, римската фаза се развива во рамнината, а со досегашните ископувања регистрирана е преку римскиот форум (?).²⁵ Тоа е град што во империјалниот период бележи особен процут. За тоа зборуваат јавните градби како форумот, во негово продолжение портикот, украсен со статуи на угледни граѓани или божества што ќе ја задржат својата функција и подолго,²⁶ а во непосредната близина и римскиот театар со намена на амфитеатар,²⁷ потоа термите, но и дефинирањето на римската администрација, која ја објаснуваат епиграфските споменици.²⁸

Ранохристијанската фаза се напластила на овој простор. Римскиот форум е негиран од градбите од доцната антика. Ако се дефинирал плоштадот од ранохристијанската епоха во Лихнид до комплексот на базиликите, во Хераклеја сите градби од овој период се групирани во еден ред, наредени од исток кон запад, вклучувајќи го епископскиот раскошен двор (Сл. 6, 7). Во ареалот на базиликите недостасува плоштад. Западно од театарот подигната е уште една базилика (базилика Е). Хераклеја е град што не познава утврдување од раната античка епоха, барем според досегашните истражувања. Но, како што е познато од историските околности, во текот на 5 век продорот на варварите на Балканот, особено на Готите, ќе биде забеле-

²⁵ Цветковиќ-Томашевиќ 1965, 9–24; Микулчиќ 1999, 42–50; Ibid. 2002; Лилчиќ 2009, 82–86.

²⁶ Папазоглу 1957, 188–194; Медик 1965, 35–72; Цветковиќ-Томашевиќ 1965, 9–24.

²⁷ Јанакиевски 1987.

²⁸ Папазоглу 1961, 7–33.

жан и по Егнациската траса. Градовите поради таа состојба се оградуваат со цврсти ѕидови. Хераклеја е, исто така, утврдена и притисната во еден помал простор, што не е случај со распростирањето на Лихнид. Поради тоа, можеби и некои делови од римскиот и ранохристијанскиот период во Хераклеја се наоѓаат надвор од утврдување, што е потврдено со ископувањата на базиликата Д, како и со подоцнежните раносредновековни погребувања.²⁹

Но, и Хераклеја е регистрирана како епископски центар, чии епископи учествувале на екуменските синоди: Евагриј (347 год. во Сердика), Квинтилиј (во Ефес 449 год.), Бениниј (во Константинопол 553 год.).³⁰ Затоа комплексот на базиликите претставува една фаза на особен развој на градот со раскошните мозаици работени од големи мајстори на таа сликарска техника, доминантна и неизбежна за ранохристијанската епоха.³¹ Покрај базиликите подигната е и палата, седиште на епископите. Во декорирањето на подовите во палатата се следи дел од мозаичката декорација застапена кај базиликите. Во оваа фаза на истражувања, плоштадот од доцноантичкиот и ранохристијанскиот период не е откриен. Но, очигледното негирање на театарот по крајот на 4 век е видливо со поставувањето пространа, скромна и рустична населба над кавеата – гледалиштето на овој објект, како голема урбана спротивставеност наспроти раскошот на црковните градбите.³²

Другата комуникација, која по вертикала ја сечела Македонија во правецот од север – југ, почнувајќи од Тесалоника, која водеа до големите центри на провинциите на Балканот, преку Наисус до Сирмиум, ги вклучува и градовите Стоби и Скупи. Стоби процветува во римската епоха, од крајот на 1 век, особено

²⁹ Манева 1988, 175–186; Јанакиевски 1996, 18–24; Микулчиќ 1999, 39–42.

³⁰ Папазоглу 1957, 192–194; Ead. 1988, 266–267.

³¹ Медик-Чанак 1965, 35–72; Цветковић-Томашевић 1978, 29–38; Манева 1989, 57–66; Kolarik 2012, 105–108.

³² Јанакиевски 1989, 65–69.

во 2 и 3 век.³³ Од многубоштво на повеќе религии, преку хеленско-римските верувања и египетскиот синкретизам изразен во 2 век, до хебрејскиот религиозен систем, ќе остават забележителни траги во подигнатите храмови, во синагогата и во поединечни култни фигурални претстави, натписи и симболи.³⁴

Може да се каже дека Стоби е еден од најпросперитетните економски добротоечки градски центри во провинцијата Македонија. Тоа се потврдува со постоењето и функционирањето на монетарницата од крајот на 1 до 3 век,³⁵ јавните градби, театарот со намена на амфитеатар, библиотеката, храмовите и, од 4 и 5 век, неколку палати со раскошна архитектонска концепција и богата декорација, со влијанија од градежните идеи на Медитеранот.³⁶ Серијата палати со простран атриум и карактеристичниот триклиниум со апсида, го приклучува градот кон познатите центри Солун, Атина, Тасос, каде што се негува овој вид станбена раскошна архитектура од тоа време.³⁷ Палатите ѝ припаѓаат на доцната антика и на времето на легислацијата на христијанската религија. Во дел од нив е забележана појава на колекционерство на антички ремек-дела од култната скулптура.³⁸ Во голем дел од палатите се прифаќа мозаичката декорација со христијанска тематика, особено изведена на подовите од триклиниумите.

Трговијата со сол е една од многуте значајни економски активности на градот. На богатата градежна активност од крајот на 4 век, се надоврзува потребата од подигање објекти во кои ќе се одвива службата врзана за новата државна религија – христијанството. Во Стоби се наметнува друг феномен

³³ Папазоглу 1957, 235–240; Mano-Zissi 1973; Wiseman 1984, 289–314.

³⁴ Околу паганските богови и особено околу ориенталните верувања, доминантни во царскиот период, види: Bitrakova Grozdanova 2015, 35–86; Blaževska, Radnjanski 2015, 215–256; Nikoloska 2015a, 257–278; Christodoulou 2015.

³⁵ Josifovski 2001.

³⁶ Герасимова 2009, 65–75.

³⁷ Sodini 1984, 341–397.

³⁸ Nikoloska 2015b.

во дефинирањето на градот од доцната антика. Поради близината на Еригон, кој го поплавува римскиот град, во доцноантичкиот и ранохристијанскиот период населбата се поместува на другата повисока тераса кон запад, напуштајќи го просторот покрај Еригон, населен во раноцарскиот период (Сл. 8). Поради тоа, новите градби не се напластуваат на пораната хронолошка фаза на градот. Во оваа фаза јасно се издвојуваат урбаните инсули. Исто така, како и во другите градови од крајот на 4 век, се негира употребата на театарот и тој служи како мајдан во градењето на базиликите.

Стоби се истакнува со една од најстарите регистрирани базилики на Балканот, покриена со мозаици. Градена уште кога театарот можеби имал одредена употреба.³⁹

Монументалниот епископски комплекс во Стоби, создаван во повеќе фази, упатува на моќта на град што успева најјарно да подигне ранохристијанска базилика, засега една од најстарите на Балканот, од втората половина на 4 век. Живописана и покриена со подни мозаици, кои претставуваат скапа техника употребена во еден, сепак, не толку голем центар, каков што претставувал Солун тогаш, зборува за моќта на градот.⁴⁰ Т.н. Стара базилика е декорирана и со фрески *el seco*. Новата базилика, подигната на насип од 4 м над Старата базилика, сосема го негира театарот, кој служи како мајдан за нејзино градење. Стоби добива нов плоштад, кој е поставен западно од атриумот на Филиповата базилика. Полукружното дефинирање на плоштадот е заокружено со портик од западната страна. Од исток портикот ја следи по права линија улицата, т.н. *Via Sacra*, која води кон јужната излезна порта од градот – *Porta Heraclea*, потпирајќи се на атриумот на базиликата.⁴¹

Во урбаниот распоред на Стоби се чини дека се напушта оној што бил воспоставен во раноримскиот империја-

³⁹ Aleksova 1995, 116–123, и цитирана литература во *fus.* n. 12.

⁴⁰ Kolarik 1987, 295–306; Ead. 1980, 173–203; Aleksova 1995, со комплетна литература; Ćurčić 2010, 110–114.

⁴¹ Snively 2012, 186–200.

лен период: улици поставени под прав агол и формирање инсули, во кои биле подигнати јавните објекти и палатите.⁴² Во употреба останува и еден дел од паганската фаза. Во градот функционираат малите и големите терми. Градот е утврден, во две фази, со смалување на површината. Но, и тука, како и во Хераклеја, се развива една, би рекле, скромна станбена четврт, поставена на највисоката тераса, западно од Големата базилика и полукружниот плоштад, со негирање на урбаните закони на империјалниот период.

Во Стоби е регистрирана и населба надвор од утврдувањето, подигната западно од градот, каде што до 4 век просторот сè уште служел како некропола. Зголемувањето на населението е очигледно.⁴³ Но, тоа се засега само елементи на животот на Стоби во доцната антика и ранохристијанскиот период, кои треба да се доистражуваат.

Сите овие градови во својата основа имаат одредени заеднички особености на одвивање на градскиот живот во римската епоха, кој трае до втората половина на 4 век. Јавните градби, раскошните терми, театарот, храмовите, украсени се со цивилни или култни статуи и релјефи. Бројните натписи укажуваат на постоење општински организиран живот, почитување на боговите – домашни, хеленски и ориентални, почитување на одредени угледни граѓани. Сè се тоа елементи врз кои се базира сликата за развиената економијата, за организираниот религиозен и културен амбиент, врз кој ќе се надоврзе новото време обусловено пак од повеќе причини.

Наспроти споменатите градови, во чија полеогенеза повеќе или помалку се назира предримската, особено доминантно римската фаза, градот Скупи е сосема одново формиран со римското усвојување како значаен војнички центар.⁴⁴ Урбани-

⁴² Герасимова 2009, 65–75.

⁴³ Потврдено со големата некропола, откриена западно од западната порта.

⁴⁴ Josifovska 1976, Ead. 1982, 15–16; Микулчиќ 1982, 36–48; Јованова 2015.

зиран во римска концепција, со јасна инсуларна мрежа, јасни главни комуникации на кардо и декуманус, што е аналогно на повеќе градови на Балканот.⁴⁵ Раскошна е фазата на римското живеење во Скупи, со поплочените улици, со богатите терми, извонредно украсени, ако ја имаме предвид само статуата на Венера, ремек-дело сместено во бањата.⁴⁶ Нештедењето на граѓаните на Скупи во поставувањето монументални саркофази на угледни граѓани е очигледно.⁴⁷ Тука паганството е поупорно одошто се покажува во појужните градови. Скромната ранохристијанска фаза ја чини трибродната базилика, подигната пак во близина на театарот,⁴⁸ како што е тоа случај и со епископската базилика во Стоби и во Хераклеја. Може да се каже дека симболот на христијанизацијата јасно ги негира театрите-амфитеатри, кои силно го претставуваат времето на паганството (Сл. 9).

И покрај тоа што со христијанизацијата навидум драстично се променува изгледот и животот на овие градови, се чини дека во голема мера тоа постепено се случувало, и со различен интензитет се прифаќало новото време. Градењето на базиликите во некои градови е придружено со плоштади, како на пример во Лихнид. На Плаошник пространиот плоштад е поплочен со мозаик, со геометриска декорација, или поскромен – во Стоби со тремови – ако ја прифатиме оваа идентификација на полукружно дефинираниот простор пред епископската базилика.⁴⁹

Продорите на варварите од север ќе бидат причина за одново подигање на утврдувањата. Во неколкуте века на *Rex Romana*, во балканските провинции, особено на провинција Македонија, градовите биле ослободени од подигањето твр-

⁴⁵ Suić 1976, 90–93.

⁴⁶ Онческа Тодоровска 2012, 347–358.

⁴⁷ Јованова 2015, 38, 39.

⁴⁸ Види текст во истава публикација за оваа проблематика околу Скупи од Ленче Јованова.

⁴⁹ Snively 2012, 186–200.

дински сидови. Веќе од 4 век очигледно се наметнува потребата од градење или доградување на тврдинските сидини. Тоа го прават Лихнид, Хераклеја, Стоби. Во рамките на утврдувањата од римско време, остануваат и театрите – амфитеатри. Исто така, тоа е веќе време на напуштање на римските забави. Со зидањето на градските базилики, се разградуваат театрите; тие служат како мајдани за градежен материјал. Дури и почесните натписи на угледни граѓани се вградувани во ранохристијанските цркви. Паганскиот универзализам е комплетно заменет со универзализмот на христијанизацијата, која доминантно се манифестира во општеството, што во историско-цивилизационски контекст ќе претставува вовед во средновековието.

ЛИТЕРАТУРА

Aleksova 1995

B. Aleksova, *Loca sanctorum Macedoniae*, Skopje.

Bitrakova Grozdanova 1975

V. Bitrakova Grozdanova, *Les monuments paleochretiens de region d'Ohrid*, Skopje.

Битракова Грозданова 1989

В. Битракова Грозданова, *Тојоџрафија и урбани развој на Лихнидос*, Историја XXII, 2, Скопје, 264-265.

Bitrakova Grozdanova, Kuzman 1997

V. Bitrakova Grozdanova, P. Kuzman, *Lychnidos dans la haut antiquité (nouvelles preuves archéologiques)*, ŽA XLVII, 1-2, 19-28

Bitrakova Grozdanova 2012

V. Bitrakova Grozdanova, *Le noyaus urbain de temps paléochetien de Lychnidos*, Niš & Byzantium, Symposium VII, Niš, 25-36.

Битракова Грозданова 2012a

В. Битракова Грозданова, *Okolu poleogenezata na Lihnid*, Folia Archaeologica Balkanika II, Skopje, 99-124.

Bitrakova Grozdanova 2012b

Bitrakova Grozdanova, *Jedan cingulum militare iz Lihnida*, Arheološki Vjesnik XLV, u čast Ivana Mirnika, Zagreb, 139-148.

Bitrakova Grozdanova 2015

V. Bitrakova Grozdanova, *Les cultes orientaux dans la Haute Macédoine, leur survie et leur adoption au temps romain*, in A. Nikoloska, S. Müskens (eds.), *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives*, Proceedings of the International Symposium, Skopje 2013, 35-86.

Битракова Грозданова, Маленко 1997

В. Битракова Грозданова, В. Маленко, *Аниџички наќиџ во Македонија*, VI в.п.н.е. – VI в.н.е, Скопје.

Blaževska, Radnjanski 2015

S. Blaževska, J. Radnjanski, *The temple of Isis in Stobi*, In A. Nikoloska, S. Müskens (eds.), *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives*, Proceedings of the International Symposium, Skopje 2013, 215-256.

Бобчев 1964

С. Бобчев, *Археологически разкопки в центъра на София през 1953-1954 г. в участъка на Централния универсален магазин и около него (уластџк III)*, Сердика, археологически материјали и проучувания I, София, 109-134.

Bratož 1993

R. Bratož, *Die Frühchristliche Kirche im Makedonien und ihr Verhältnis zu Rom*, *Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Cristentum*, Würzburg, 512-514.

Цветковиќ-Томашевиќ 1965

Г. Цветковиќ-Томашевиќ, *Порџиџ со воџивни сџомениџи*, Хераклеја II, Битола, 9-33.

Цветковић-Томашевић 1978

Г. Цветковић-Томашевић, *Рановизантиџски џодни мозаџи*, Македонија, Епир и Дарданија, Београд.

Christodoulou 2015

P. Christodoulou, *Sarapis, Isis and the Emperor*, In A. Nikoloska, S. Müskens (eds.), *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives*, Proceedings of the International Symposium, Skopje 2013, 167-211.

Ćurčić 2010

S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans, from Diocletian to Süleyman the magnificent*, New Haven, London.

Dēmitsa 1896

M. Dēmitsa, *Αρχαία γεογραφία της Μακεδονίας*, Αθήναι 605-620.

Desdevises-du-Désert 1862

Th. Desdevises-du-Désert, *Géographie ancienne de la Macédoine*, Paris 1862.

Dragon 1984

G. Dragon, *Les villes dans l'Illyricum protobyzantin*, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 1-20.

Герасимова 2009

Д. Герасимова, *Улогата на живеалиштето во културата на живеење низ антиката во Р. Македонија*, Скопје.

Heuzey, Daumet 1876

L. Heuzey, H. Daumet, *Mission archéologique de Macédoine*, Paris, 339-346.

Hahn 1867

von J.G. Hahn 1867, *Reise durch die Gebiete des Drin in Wardar*, Wien.

Јанакиевски 1996

Т. Јанакиевски 1996, *Битола*, Археолошка карта на Република Македонија, Скопје, 18-24

Јанакиевски 1989

Т. Јанакиевски 1989, *Доцноантички градови од речни мазни камења поврзани со кал*, Лихнид 7, Охрид, 65-69.

Јанакиевски 1987

Т. Јанакиевски, *Театар во Хераклеја Линкестис*, Битола.

Јанакиевски 1998

Т. Јанакиевски, *Антички манастири во Република Македонија*, Битола.

Јованова 2013

Л. Јованова, *Македонија во римскиот период (археологија)*, Македонија, милениумски културно-историски факти, Скопје.

Јованова 2015

Л. Јованова, *Скупи - некрополи*, Скопје.

Josifovska 1976

B. Josifoska, *Scupi*, TIR- K34, Ljubljana.

Josifovska 1982

B. Josifoska, *Inscriptions de la Mésie Supérieure*, Skopje

Josifovski 2001

P. Josifovski, *Roman Mint of Stobi*, Skopje.

Kitzinger 1946

E. Kitzinger, *A Survey of the early Christian town of Stobi*, DOP 3, 81-162.

Kolarik 1980

R. Kolarik, *The floor mosaics of eastern Illyricum. The northern regions*, Proceedings of the Tenth International Congress of Christian Archaeology, Thessaloniki, 173-203.

Kolarik 1987

R. Kolarik, *Mosaics of the early church at Stobi*, DOP 41, 295-306.

Kolarik 2012

R. Kolarik, *Seasonal animals in the nartex mosaic of the large basilika*, Heraklea Lyncestis, Niš & Byzantium, Symposium X, 105-108.

Kuzman 2006

P. Kuzman, *Le masque funéraire en or d'Ohrid dans le contexte des trouvailles identiques du cercle culturel de Trebeništa*, Homage to Milutin Garašanin, Belgrade, 535-545.

Кузман 2006а

П. Кузман, *Сѣаромакедонски симболи на археолошки љредеи од Самоиловаѣа ѣврѣина во Охрид*, Folia Archaeologica Balkanika I, Skopje, 215-244.

Кузман 2014

П. Кузман, Н. Почуча Кузман, *Злаѣоѣо на Лихниѣиѣа*, Охрид.

Лахтов 1962

В. Лахтов, Театар – Охрид, Археолошки преглед.

Лепорскиѣ 1901

И. Лепорскиѣ, *Исторѣа Фессалоникскоѣо экзархата до присоединения его к константинопольскоѣу патриархату*, С. Петербург.

Лилчиѣ 2009

В. Лилчиѣ, *Корѣус на сѣарѣѣе ѣрадови и ѣврѣини во Репѣѣублика Македониѣа*, Линкесѣѣиѣа и Девриѣѣ, Том I, Скопѣе.

Mano-Zissi 1973

Dj. Mano-Zissi, *Stratigraphic problems and the urban development of Stobi*, Studies I, Belgrade, 285-232.

Malenko 2008

V. Malenko, *The antique theatre in Ohrid*, Macedonian Archaeological Review I, Skopje, 77-80.

Маленко 2013

В. Маленко, *Презентѣѣѣѣѣа на локалиѣѣѣѣѣѣѣѣ Дебоѣ – Охрид*, Прилози XLIV/1-2, посветен на акад. Цветан Грозданов по повод 50 години научноистражувачка деѣност, Скопѣе, 285-320.

Madzharov 2012

M. Madzharov, *Diocletianopolis*, Roman cities in Bulgaria, Sofia, 493-466.

Манева 1988

Е. Манева, *За каракѿероѿ и времѿпраењѿто на исѿоч-
ноѿто доцноантичко ѿреѿраѓе на Хераклеја*, Maced. acta
archaeol. 9, Скопје, 175-186.

Манева 1989

Манева Е. 1989, *Базилика Д од Хераклеја Линкесѿис*, Лих-
нид 7, Охрид, 57-66.

Медиќ - Чанак 1965

М. Медиќ - Чанак, *Ансамбал на базиликаѿта А од ранохри-
стијанскиоѿ ѿериод*, Хераклеја II, Битола, 35-65.

Микулчиќ 1982

И. Микулчиќ, *Скојје со околниѿе ѿвргини*, Скопје.

Микулчиќ 1999

И. Микулчиќ, *Антички ѿрадови во Македонија*, Скопје.

Mikulčić 2002

I. Mikulčić, *Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in
Nord Makedonien*, München.

Miraj Fabian 2012

L. Miraj Fabian, *Some new data on the construction date of
Dyrrachium's Byzantine walls*, Niš & Byzantium, X, 201-217.

Nikoloska 2015a

A. Nikoloska, *Evidence of 'Oriental' cults from the territory
of the Republic of Macedonia*, In A. Nikoloska, S. Müskens
(eds.), *Romanising Oriental Gods? Religious transformations
in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and
novel perspectives*, Proceedings of the International Symposi-
um, Skopje 2013, Skopje, 257-278.

Nikoloska 2015b

A. Nikoloska, *The 'House of Parthenius' revisited*, Folia Archaeologica Balkanica III, 83-103.

Ogdenova - Marinova 1969

L. Ogdenova - Marinova, *Dernières transformations des remparts romaino-byzantins*, Nessèbre I, 95-107.

Ončeska Todorovska 2012

M. Ončeska Todorovska, *The statue of Venus Pudica from Skupi*, Folia Archeologica Balkanica II, 347-358.

Ončeska Todorovska 2017

M. Ončeska Todorovska, *Late Antiquity Settlement in the Area the ruins of the Roman Theatre at Scupi*, Roman Theatre Scupi, Skopje, 245-320.

Pietri 1984

Ch. Pietri, *La géographie de l'Illyricum ecclésiastique et ses relations avec l'église de Rome (V-VI siècles)*, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Rome, 21-62.

Папазоглу 1957

Ф. Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, Скопје.

Папазоглу 1961

Ф. Папазоглу, *Хераклеја Линкесийска во свештосија на книжевниџе и еџиџрафскиџе џексџови*, Хераклеја I, Битола, 7-33.

Папазоглу 1984

Ф. Папазоглу, *Исџориски џрилики*, Монографија Охрид, Скопје.

Papazoglou 1988

F. Papazoglou, *Les villes de Macédoine à l'époque romaine*, Paris.

Rey 1925

L. Rey, *Les remparts de Durazzo*, Albanie, Paris, 33-48.

Snively 2012

K. Snively, *The episcopal basilica, the Via Sacra and the semicircular court at Stobi, R. Macedonia*, Niš & Byzantium, Symposium X, Niš, 186-200.

Sodini 1984

J.P. Sodini, *L'habitat urbain en Grèce à la veilles des invasions*, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Roma, 341-397.

Spasova 2012

D. Spasova, *The Roman Legionary from Ohrid Citadel*, Folia Archaeologica Balkanika II, 413-424.

Спасова 2013

Д. Спасова, *Два ранохристијанска крста од Охрид*, Прилози XLIV/1-2, посветен на акад. Цветан Грозданов по повод 50 години научноистражувачка дејност, Скопје, 321-330.

Suić 1976

M. Suić, *Anticki grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976.

Velenis 1998

G. Velenis, *Τα τείχη της Θεσσαλονίκης*, Thessaloniki.

Venedikov 1969

Iv. Venedikov, *La datation des remparts romano-byzantins de Nessèbre*, Nessèbre I, Sofia 1969, 125-154.

Tafel 1842

Th.L. Tafel, *De Via militaris romanorum Egnatia, qua Egnatia, qua Illyricum*, Macedonia et Thracia iungebatur, Thübingen.

Tafrali 1913

O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Paris, 65-113.

Томашевик 1965

Г. Томашевик, *Порѣик со ѿочесни и воѿивни сѿоменици*, Хераклеја II, Битола, 9-24.

Wiseman 1984

J.R. Wiseman, *The city in Macedonia Secunda*, Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin, Roma, 289-314.

Vera Bitrakova Grozdanova

LES NOYAUX URBAINS DANS LA BASSE ANTIQUITE ET LE TEMPS PALEOCHRETIEN EN REPUBLIQUE DE MACEDOINE

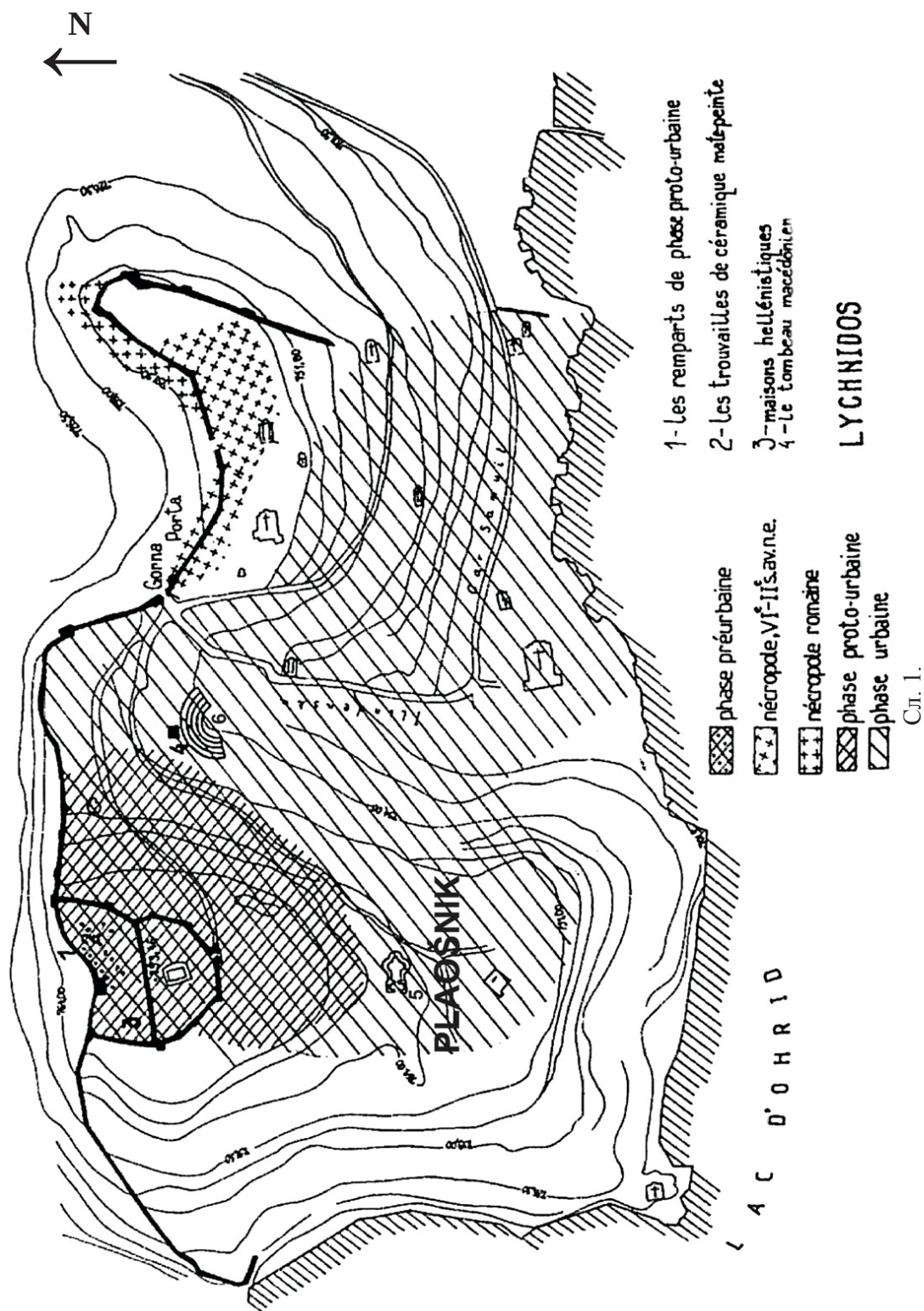
Souvent, le passage d'une époque historique à une autre s'effectuait progressivement, lentement, sans que les autorités politiques recourent nécessairement à la force fondée sur certaines normes en vigueur dans la société. Parfois, d'autres facteurs, porteurs de la nouvelle pensée, de la nouvelle idée religieuse, et sans recours à la force introduisaient les nouveautés dans les relations sociales.

Une partie importante de ces événements dans la basse antiquité surviennent de manière plus intense dans certains milieux urbains où ils sont définis plus clairement dans différentes sphères de la vie sociale. L'analyse de certains changements constants dans les villes antiques ayant leurs noyaux urbains au temps de l'autorité romaine, dans les provinces organisées administrativement sur le territoire de l'actuelle République de Macédoine, met immédiatement en exergue les villes de Lychnidos, Stobi, Heraklea, Skupi. Ces villes se développent sur un territoire relativement réduit et se transforment progressivement en centres plus grands grâce à leur excellente position stratégique. Elles ont toutes leur propre histoire. Se définissant

en tant que noyaux urbains, elles ont relié, plus tôt ou plus tard, à l'époque antique et en fonction de leur position sur les communications importantes, les provinces balkaniques de l'Est vers l'Ouest, ainsi que sur l'axe commençant de l'Égée du sud à celles du nord.

Leurs conceptions urbaines ont des caractéristiques communes propres au monde antique, mais en même temps chacune de ces villes a sa spécificité conditionnée par le début de sa création, la durée de son développement, sa position stratégique. A l'époque romaine et jusqu'à la seconde moitié du 4^e siècle, toutes ces villes possédant des caractéristiques communes relatives à l'évolution de leur vie urbaine sont couvertes de constructions publiques, de thermes somptueux, de théâtres, de temples décorés de statues et de reliefs civils et religieux. Il ne faut pas omettre les inscriptions qui reflètent la vie organisée, la vénération des dieux indigènes, helléniques ou orientaux et le respect de certains citoyens notables. Même si la christianisation semble modifier considérablement l'aspect et la vie dans ces villes, il paraît que ce processus survenait graduellement et que le nouveau temps était accepté avec une intensité différente.

Les invasions barbares au Nord entraîneront une réédification des fortifications. Durant les quelques siècles de la *Pax Romana* dans les provinces balkaniques, notamment en Macédoine, les villes seront libérées de l'obligation d'édifier des murailles. Déjà à partir du 4^e siècle, apparaît la nécessité de construire ou de reconstruire ces murailles. Cela est fait dans les villes de Lychnidos, Heraklea, Stobi, Skupi. Les théâtres et les amphithéâtres restent dans le cadre des fortifications datant de l'époque romaine. A l'époque de l'abandon des fêtes romaines et la construction des basiliques citadines, les constructions païennes se décomposent. L'universalisme païen est entièrement remplacé par l'universalisme de la christianisation qui prend une place dominante dans la société ce qui, d'un point de vue historique et civilisationnel constituera une introduction au Moyen Age.





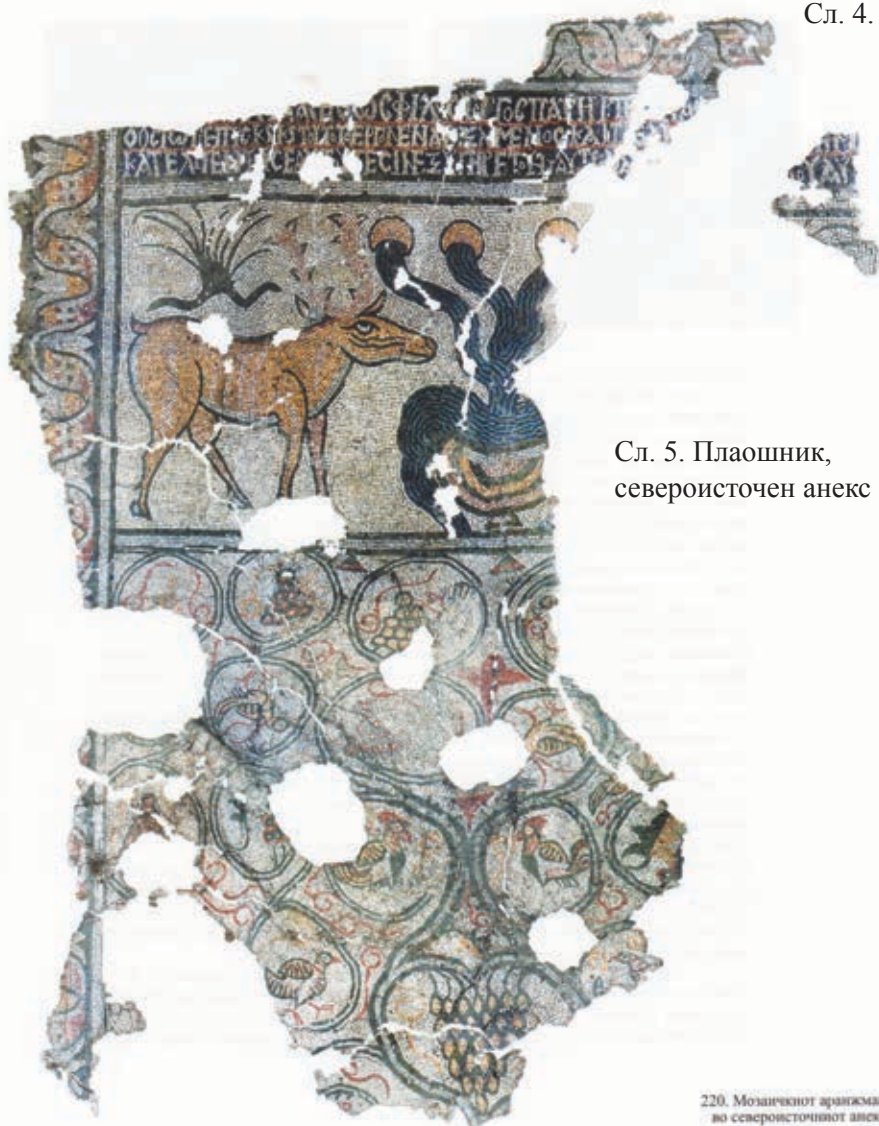
Сл. 2. Охрид



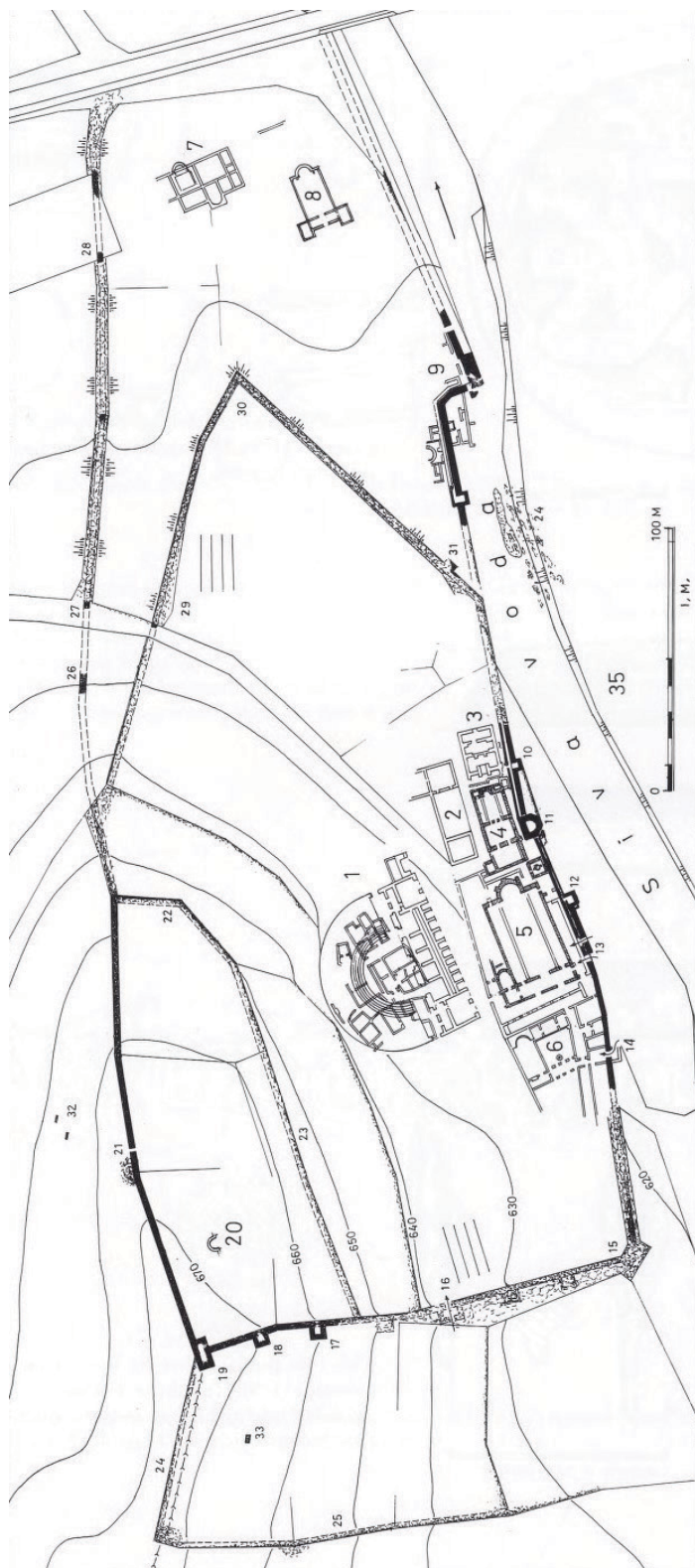
Сл. 3. Плаошник



Сл. 4. Поликонхална црква



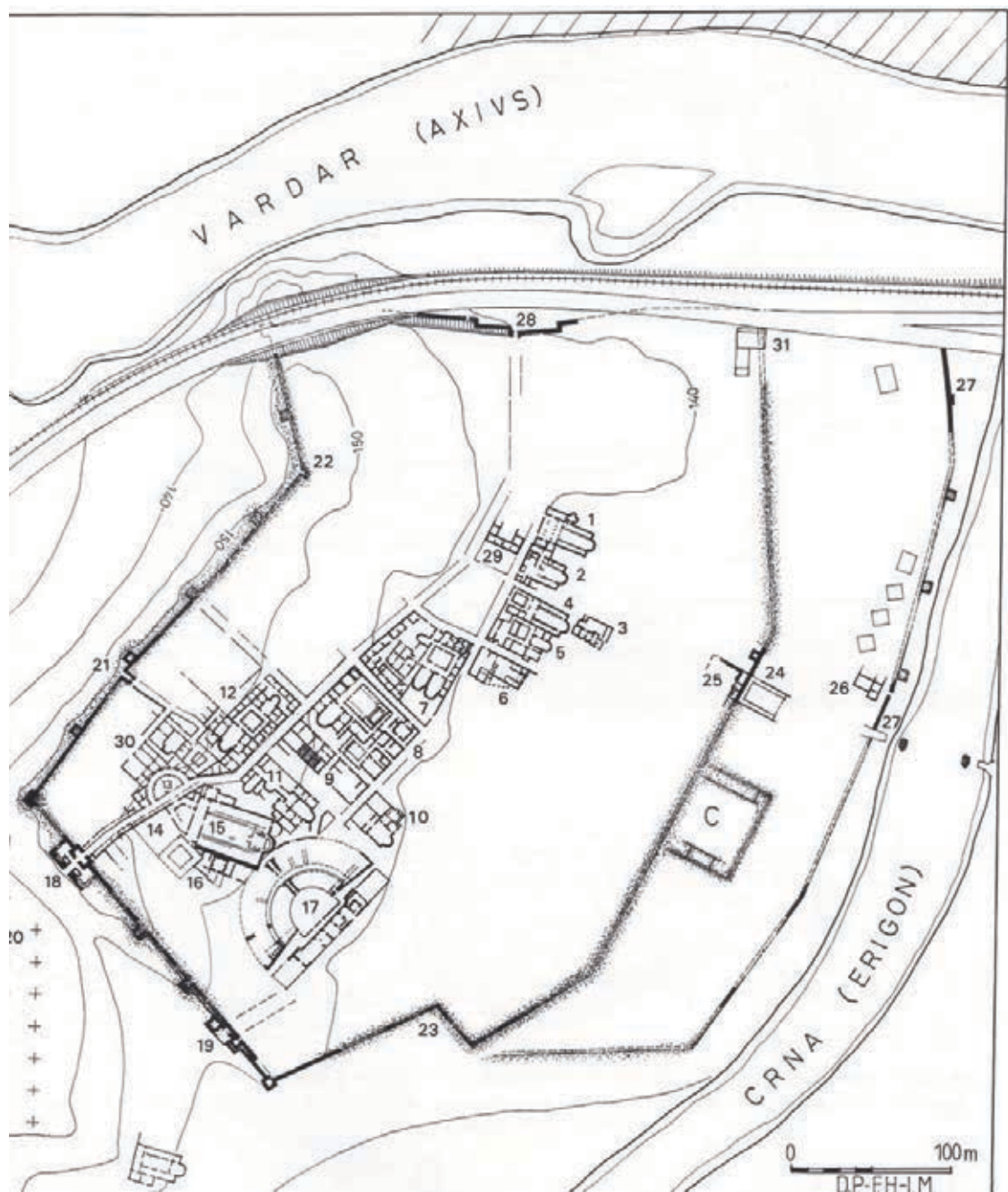
Сл. 5. Плаошник,
североисточен анекс



Сл. 6. Хераклеја Линкестис
(според Микulić 2002)



Сл. 7. Хераклеја Линкестис



Сл. 8. Стоби
(според I. Mikulčić 2002)



Сл. 9. Скупш, базилика
(според Јованова)

Ленче ЈОВАНОВА

СКУПИ – ТРАНСФОРМАЦИЈА ОД ИМПЕРИЈАЛНА КОЛОНИЈА ВО ДОЦНОАНТИЧКА МЕТРОПОЛА И ХРИСТИЈАНСКА ЕПИСКОПИЈА

Во текот на повеќеовековната историја, Скупи поминува сложен историски, урбанистички и градителски развоен пат, трансформирајќи се од првобитна агломерација со непознат статус во просперитетна римска колонија, која подоцна ќе премине во доцноантичка провинциска метропола и епископски центар (митрополија), за да заврши како рурална населба. Сознанијата од инцидентните и студиозни систематски археолошки истражувања на градската територија од Скупи реализирани во последните седумдесетина години, пополнија одредени празнини за историјата, топографијата, културната стратиграфија, урбанистичката структура и развојните градителски фази на градот.¹ Иако голем број од споменатите

¹ Трухелка 1929, 70–86; Грујић 1935, 5–64; Вулић 1961, 3–23; Vulić 1981, 37–43; Rendić Miočević 1981, 45–54; Mikulčić 1970, 131–141; Idem 1971b, 463–484; Idem 1973b, 29–35; Idem 1973a, 262–267; Гарашанин, Коракевиќ 1979, 31–46; Гарашанин Коракевиќ 1987, 79–96; Коракевиќ 1977, 143–177; Eadem 1988, 155–165; Eadem 1989, 101–107; Eadem 2002, 13–193; Jovanova 2002, 318–332; Eadem 2005, 153–161; Eadem 2006c, 617–638; Eadem 2008a, 197–222; Eadem 2008b, 5–84; Eadem 2015a, 219–252; Eadem 2017a, 159–244;

прашања сè уште остануваат отворени, сепак, проучувањата посветени на урбанизмот и градителството дозволуваат одделување на две основни урбанистички етапи: *ѿосѿара еѿаѿа* (доцен I – доцен IV/средина на V век) и *ѿомлада (хрисѿиѿјанска) еѿаѿа* (средина/доцен V – доцен VI век) на кои им претходела „предурбана етапа (?)“, а по замирањето на урбаното живеење следувала „постурбана етапа“.

Основањето на колонијата Скупи

Речиси целосното отсуство на историски, епиграфски и археолошки докази го отежнува разрешувањето на проблемите поврзани со постоењето, името, статусот, местоположбата, големината, внатрешната структура и изгледот на населбата што се претпоставува дека му претходела на градот Скупи.

Римската колонија Скупи можела да биде оформена на иста, во близина или на различна, сосема нова, ненаселена локација, во однос на постарата агломерација, со некој од следните статуси: домородна peregrina населба, римска цивилна населба, воен логор или цивилна населба – канаби сместена на воената територија од логорот.²

Во случајот на Скупи една од тезите, која е позастапена во научната јавност, е дека градот Скупи се развил на истата локација, односно на местото од воениот логор, каде што кон крајот на I век пр. н.е. и раниот I век н.е. престојувала една од легиите, Петта македонска (*V Macedonica*) или Четврта скитска (*IV Scythica*), пред конечниот трансфер на Дунав. Се претпоставува дека по заминувањето на легијата на просторот од напуштениот легиски логор и канаби (*canabae legionis*) се развила римска цивилна населба, која подоцна, во времето на Флавијците, пре-

Eadem 2017b, 37–97; Eadem (во печат); Onchevska Todorovska 2009a, 75–84; Onchevska Todorovska 2009b, 97–112; Eadem 2011, 365–379; Eadem 2015, 267–288; Eadem 2017a, 245–320; Eadem 2017b, 98–147; Кузманоски 2010, 225–235; Јакимовски et al. 2017, 29–118; Павловски 2017, 119–146.

² Mirković 2005, 10–15, notes 2–11; Eadem 2007, 43–45; Иванов, Иванов 1998, 17–24.

раснала во колонија.³ Во прилог на таквото тврдење, според кое воениот логор се трансформирал во римски град, како основни аргументи се посочуваат: конфигурацијата, формата и димензиите на обзидието на подоцнежниот град.⁴ Иако од историски аспект оваа претпоставката е донекаде можна, таа не е поткрепена со податоци во античките извори,⁵ односно со епиграфски или археолошки докази.⁶ Сепак, не треба сосема да се отфрли можноста една од наведените легии одреден период во раниот I век да била времено сместена некаде на просторот на Скопската Котлина, односно поширокиот градски ареал, но не на локацијата на идниот град Скупи (Сл. 1).⁷

³ Mócsy 1970, 49–50, 69; Микулчиќ 1982, 36–38; Idem 1999, 132–135, ги лоцира двете легии во Скупи во периодот околу 13–11 год. пр. н.е. Смета дека легијата *IV Scythica* останала во Скупи до 54 год. од н.е., додека легијата *V Macedonica* била поместена во *Oescus* во времето на Тибериј.

⁴ Mikulčić 1971b, 463–484; Idem 1982, 36–38, 41; Idem 1999, 132–135.

⁵ Непознато е времето на преместување на римските легии на просторот северно од провинцијата Македонија, иако постојат верувања дека тоа се случило на почетокот од Принципатот. Прашањата поврзани со движењето и преместувањето на легиите во периодот на доцниот I век пр. н.е. и раниот I век од н.е. и локациите на времени или трајни легиски логори на просторот од Дарданија, односно Мезија се анализирани од повеќе автори (RE XII, 1924/1925, s.v. Legio (E. Ritterling), col. 1556–1564 (*IV Scythica*), col. 1572–1586 (*V Macedonica*); Mócsy 1970, 47–50; Papazoglu 1969, 137–143; Eadem 1979, 325–328, 340–341; IMS VI, pp. 23–24; IMS IV, pp. 28–30; Mirković 1968, 21–26; Eadem 1996, 28–31; Eadem 2007, 17–30; Иванов 1999, 18–23, 85–89; Petrović 2007, 11, notes 17–19). Такит (Tacitus, Ann. IV 5) веќе во 23 год. од н.е. споменува присуство на две легии на Дунавскиот Лимес, без да ги именува. Се смета дека тоа се легиите *V Macedonica* и *IV Scythica*, чие присуство во 33/34 г. е потврдено на Дунав, каде што имале главна улога во изградбата на патот низ Гердапската Клисура (Петровић 1986, 41–47; Mirković 1996, 30–31).

⁶ Од легијата *IV Scythica* не е пронајден ниту еден натпис во регионот на Скупи, а од *V Macedonica* се пронајдени два (IMS VI, 42–43), кои потекнуваат од подоцнежниот период, кога таа е трајно стационирана во *Oescus* (денешен Гиген во Бугарија) на Дунавскиот Лимес.

⁷ Постојат разидувања и во однос на можната локација и карактерот на логорите (времени или трајни) на легиите *V Macedonica* и *IV Scythica* во Дарданија, пред нивниот конечен трансфер на Дунавскиот Лимес. Се претпоставува дека таквите логори мора да биле поставени на стратегиски важни позиции, како Скупи (IMS VI, p. 24; Mócsy 1970, 49–50, 69; Микулчиќ 1982, 36–38) или Наис (IMS IV, pp. 30–31).

Наспроти ова, постојат мислења дека Римјаните прво основале населба со понизок цивилен статус (*vicus, civitas, conventus civium romanorum*), која подоцна, во времето на Флавијците, добила статус на колонија и прераснала во вистински римски урбан центар. Не треба да се исклучи можноста Скупи да бил основан на сосема нов, ненаселен простор, при што на градот не му претходела постара цивилна населба. Покрај наведените варијанти, колонијата Скупи можела да биде сместена во близина на некоја домородна цивилна населба (*vicus, civitas peregrinorum*), што бил најчест случај при лоцирањето на градските центри во новооснованите провинции.⁸

Мислењето на И. Микулчиќ дека легискиот логор, кој подоцна се трансформирал во град, бил сместен во подножјето на предримскиот опидум, лоциран на највисокото плато на Зајчев Рид, е засновано на изгледот и конфигурацијата на теренот, без сигурни археолошки наоди.⁹ Единствен доказ кој индиректно потврдува дека во непосредната близина на идниот град Скупи пред доаѓањето на Римјаните егзистирала локална цивилна населба, е еден епиграфски споменик на кој се споминува *vicus Cavadinus* (Сл. 2). Точната локација на оваа населба/село е непозната, но според местото на наоѓање на споменикот се претпоставува дека била лоцирана во близина на село Визбегово или Бардовци.¹⁰ Перегриниот *vicus* продолжил да егзистира со старото име и статус долго по основањето на римската колонија со неримско (локално?) име, кое се среќава во повеќе варијанти: *Colonia Flavia Felix Dardanorum, Colonia Flavia Scupinorum, Colonia Scupinorum* (Сл. 3).¹¹

Нема сомневање дека за просперитетниот и забрзан развој на првобитната населба (?) од пресудно значење е доби-

⁸ Јованова 2008а, 198–202; Mirković 2005, 14–15; Eadem 2007, 45–48.

⁹ Микулчиќ 1982, 27; Јованова, 2008а, 198, заб. 16–17; Eadem 2015а, 222, note 7.

¹⁰ IMS VI, 86, споменикот е пронајден во близина на локалитетот Скупи во месноста Кавгалија.

¹¹ IMS VI, p. 25.

вањето статус на ветеранска колонија во времето на Флавијците (Веспасијан или Домитијан) со дедукција на ислужени војници, со што биле создадени услови за развој во комплексен урбан римски град со сите управни и други цивилни и верски објекти. Во науката постојат разидувања во однос на времето на основање на колонијата, легиите од кои потекнувале војниците, како и бројот и времето на дедукциите. Сè поприсутно е мислењето дека основањето на колонијата се случило околу 72 год., што се поврзува со активностите на Веспасијан за зацврстување на римската власт на Балканот.¹² Сепак, доминираат ставовите дека колонијата била формирана во времето на Домитијан, околу 84/85 год.¹³ Епиграфските натписи единствено потврдуваат дека колонијата Скупи е основана со доделување земјиште (*missio agraria*) на отслужени војници, главно, од легијата *VII Claudia*, но и од легиите *IV Macedonica*, *V Alaudae* и *V Macedonica*, иако има разидувања во однос на бројот и времето на дедукциите (Сл. 4).¹⁴

Поединечните археолошки наоди од I век, главно монети, најдени на повеќе локации во Скупи, потврдуваат римско присуство и одредени активности, но недостасуваат сигурни докази за развиено живеење во населба пред времето на Фла-

¹² IMS VI, pp. 25–26, notes 4–9; Birley 1986, 209–216; Dušanić 1996, 42, 43, notes 20–21.

¹³ Вулић 1909, 146, авторот остава можност Домитијан да ја обновил колонијата што ја основал Веспасијан; Mócsy 1970, 67, note 40; Микулчиќ 1982, 36, 41; IMS VI, pp. 25–26, notes 4–16; Ферјанчић 2002, 70–71, notes 260–269; Mirković 2005, 14–15, авторката смета дека дури по населувањето на ветераните во Скопската Котлина, се создале услови и потреба за оформување на централна населба, која добила статус на колонија.

¹⁴ Mócsy 1970, pp. 49, 67–69, notes 40, 42, авторот смета дека првата дедукција на ветерани била спроведена од Веспасијан со ветерани од легијата *VII Claudia*, додека подоцна, во времето на Домитијан или Трајан, биле дедуцирани војници од легиите *V Macedonica*, *I Italica* и *V Alaudae*; IMS VI, pp. 23–24, notes 1–14, pp. 25–26, notes 4–16, nos. 46, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 56, 55, 57, 216 (*Leg. VII Claudiae*), 41 (*Leg. V Alaudae*), 43 (*Leg. V Macedonica*), 39 (*Leg. IV Macedonica*); Ферјанчић 2002, 70–78, 188–189, авторката населувањето на ветераните од легиите *VII Claudia*, *V Macedonica*, *V Alaudae* и *IV Macedonica* го поврзува со времето на Флавијците.

вијците.¹⁵ На повеќе локации од градскиот ареал се откриени скромни остатоци од населбински слоеви, исполнети со урнатини од архитектонски структури, градени со доминантна употреба на дрво, плитар и глина. Малата просторна истраженост не дозволува определба на композицијата и намената на овие градби, кои со помош на движните наоди и стратиграфската поставеност се датирани во доцниот I/раниот II век. Од тие причини не може да се каже ништо повеќе за статусот, топографијата, изгледот и урбанистичката структура во зачетниот период на градот Скупи.¹⁶

Посџара урбанистичка еџаџа
(доцен I – доцен IV/среџина на V век)

Недоволната археолошка истраженост го отежнува дефинирањето на топографијата и урбаниот лик на градот во империјалниот период од доцниот I до доцниот III век. Сепак, скудните историски извори, дополнети со податоци од околу 300 епиграфски натписи, претставуваат добра подлога за следење на историските околности и на административниот развој на градот во тој период.¹⁷ Археолошките истражувања упатуваат на релативно мирен континуиран и просперитетен градителски развој во текот на постарата урбанистичка етапа, со неколку кратки прекини: упадот на Костобоките во 170/171 год., готските продори во 268/269 год., варварските крстарења по битката кај Хадријанопол во 378 год. и упадот на Хуните во 447 год. (?).

За решавање на поголем број од топографските и урбанистичките проблеми од пресудно значење е утврдувањето на локацијата, насоките на протегање и хронолошки различни-

¹⁵ Јованова 2017a, 159–244; Милошевски, Лилчиќ 2017, 424–428.

¹⁶ Коракевиќ 2002, 45–56; Јованова 2008a, 198–202; Eadem 2017b, 44–45.

¹⁷ IMS VI, pp. 13–40, nos. 1–206; Jovanova 2006d, 313–324; Eadem 2015b, 45–157, 255–276; Eadem 2006a, 138–145; Eadem 2009, 181–192; Eadem 2012, 383–398; Basotova 2007, 405–409; Eadem 2012, 259–366.

те развојни фази на градските сидини, уличната мрежа, како и структурата и содржината на градските квартави (Сл. 5).

Одбранбени сидови. Постојат доволен број археолошки докази кои сугерираат дека градот Скупи бил планиран според римските урбанистички начела како *urbs quadrata*, со обзидие во форма на неправилен четириаголник и ортогонален систем на уличната мрежа. Поновите истражувања значително ги променија постарите сознанија поврзани со заштитата на градот, кои, главно, биле насочени на утврдување на линиите на протегање на градските сидини без проучување на стратиграфијата, хронологијата и градежните фази. Претходните сознанија во најголем дел се темелеа на површинските рекогносцирања и топографски сондирања на проф. И. Микулчиќ, реализирани 1970/1971 година, според кои обзидието имало форма на неправилен четириаголник со димензии 738 x 590 m и површина од околу 43/44 ha, во рамките на опфатот (*intra muros*).¹⁸ Неговите резултати, во најголем дел, беа потврдени при недеструктивните геофизички истражувања на обзидието на Скупи во 2000 год. Резултатите од топографско-сондажните истражувања на делови од југозападниот и северозападниот одбранбен сид, реализирани во периодот од 2001 до 2005 година, се речиси непознати, бидејќи сè уште не се објавени (Сл. 6).¹⁹

Археолошките истражувања реализирани во периодот од 2008 до 2010 година на дел од југоисточниот крак од обзидието потврдија постоење на барем две основни одбранбени линии во рамките на кои веројатно треба да се смета на повеќе градежни потфази. Тие се разликуваат не само според времето

¹⁸ Mikulčić 1970, 131–141; Idem 1971a, 43–45; Idem 1971b, 463–480, Idem 1973, 29–35; Idem 1982, 41; Idem 1999, 132–144, 255–258, 351–352.

¹⁹ Геофизичките истражувања беа реализирани од страна на Катедрата за геологија и геофизика при Рударско-геолошкиот факултет во Штип, во организација на НУ Конзерваторски центар – Скопје, како и сондажните истражувања, кои беа под раководство на Д. Михаилова-Каламадеска. Резултатите од истражувањата беа презентирани на 17. симпозиум на Македонското археолошко научно друштво, одржан во Велес 2001 год. Според опусот на сидаријата и движните наоди, откриениот сегмент од југозападниот крак на сидините истражувачите го датираат во втората половина на II век.

на градба туку и според позицијата, насоките, опусот, периметарот, димензиите. При овие истражувања беше откриен дел од југоисточниот крак на доцноантичкиот одбранбен сид, со чија изградбата биле негирани постарите градби, кои тогаш веќе не биле во употреба. Притоа, поголеми делови од градбите останале од надворешна страна на сидот (*extra muros*), што довело до стеснување на градската површина опфатена во сидините (*intra muros*). Оттука произлегува дека југоисточниот крак од постарото утврдување, доколку постоело, треба да се очекува на просторот југоисточно од откриениот доцноантички одбранбен сид. Освен заклучокот дека површината на градот во постариот период била значително поголема од досега претпоставените 43/44 ha, прашањата поврзани со постоењето, периметарот, хронологијата, градежните фази, конструкциските и фортификациските елементи на постарото утврдување остануваат на рамниште на претпоставки. Тоа повлекува ревизија на етаблираните ставови поврзани со развојните етапи на градското обзидие (Сл. 7).

Засега нема епиграфски или археолошки докази кои би укажале на утврдување во иницијалната и раната фаза од колонијата. Доколку постоело, треба да се претпостави земјено-дрвена конструкција, во согласност со империјалната офанзивна политика, аналогно на другите градови во регионот и местоположбата на Скупи – длабоко во внатрешноста на Империјата. Подоцна градот бил заштитен со сидано обзидие, чие време на градба е дискутабилно. Откриени се сосема мали сегменти од југозападниот и северозападниот крак на постарото камено утврдување. Изгледот и сидаријата, како и движните наоди, упатуваат дека станува збор за делови од постаро утврдување, кое функционирало во доцниот II век.²⁰ Во прилог на ова датирање се историските и епиграфските показатели, кои сугерираат дека непосреден повод за изградба на првото камено обзидие во Скупи веројатно бил продорот на дакиското племе

²⁰ Види заб. 19.

Костобоки во 170/171 год., аналогно на повеќето римски градови во Долна Мезија и Тракија (Сл. 8).²¹

Ова утврдување веројатно продолжило да функционира на истата траса и во наредниот период, сè до доцниот IV/средината на V век, но треба да се смета барем на неколку обнови, кои треба да се поврзат со веќе спомнатите варварски продори. Во тој контекст, треба да се нагласи дека во период од I до IV век сидините, во согласност со државната политика, имале повеќе репрезентативна, отколку одбранбена улога, чија основна цел била истакнување на статусот и функциите на градот како административно, стопанско, културно и верско средиште. За време на првата етапа, покрај разурнувањата и обновувањата, урбанистичката концепција на градот останала речиси непроменета, со иста поставеност на одбранбените сидови, улиците и градските квартави, но композицијата, дизајнот и намената на градбите во рамките на градските квартави се менувале зависно од потребите во текот на различните временски периоди.

Улична мрежа. Освен бедемите за дефинирање на урбанистичката концепција и структура на градот, од особена важност е поставеноста на уличната мрежа. Откриените делови од уличната мрежа потврдуваат дека улиците биле поставени според ортогонален систем, паралелни со сидовите на обзидието. Тоа подразбира постоење две главни улици: кардо и декуманус максимус (*cardo* и *decumanus maximus*), поставени во насоки југозапад/североисток – северозапад/југоисток, кои се сечат под прав агол, и мрежа од помали споредни улици паралелни со нив (*cardines* и *decumani*), меѓу чии пресеци се наоѓале градските квартави (*insulae*) (Сл. 9). Во централната градска зона, во должина од околу 130 m, истражена е една улица, чија позиција, димензии, инфраструктура и конструктивни елементи упатуваат на можна идентификација како главно градско кардо (*cardo maximus* ?). Трасата на оваа улица кон североисток излегувала на просторот западно од театарот, а кон југозапад на

²¹ Jovanova 2006a, 138–145; Eadem 2006b, 163–174; Eadem 2015a, 230; Eadem 2015b, 245–276.

претпоставениот форум, кој од југ бил фланкиран со цивилната базилика. Откриени се крстосниците на оваа улица со две попречни улици (декумани), со што е утврдено дека должината на кварталите во централната градска зона изнесувала околу 74 m. Декуманот што ја сече улицата кардо во северната зона, според локацијата и димензиите, определен е како главен декуман (*decumanus maximus*). Неговата траса кон северозапад и југоисток се врзува со патишта што влегувале од тие насоки во градот, што ја потврдува таквата идентификација. Западно од цивилната базилика е откриен дел од уште една улица кардо, која е оддалечена околу 50-56 m од *cardo maximus* (?), што сугерира дека димензиите на градската инсула западно од главното кардо изнесувале околу 74 x 50-56 m.²² Во источната градска зона е откриен сегмент од уште една споредна кардо улица, која според местоположбата е определена како „Источно кардо 1“ (Сл. 10, 11).²³

Стратиграфските истражувања на откриените улици упатуваат дека уличната мрежа била трасирана кон крајот на I/почетокот на II век. Во текот на постариот урбанистички период, насоките на улиците останале непроменети, но димензиите, поплочувањето и инфраструктурните елементи трпеле промени и преадаптации. Тротоарите и рабниците на главното кардо (*cardo maximus*?) биле изградени подоцна од коловозот, а утврдени се неколку интервенции и приспособувања, кои можат да се датираат од доцниот III сè до VI век.²⁴

Откриените делови од сидините и улична мрежа не се доволни за утврдување на топографијата, урбанистичката

²² Кораќевиќ 2002, 141-156; Jovanova 2005, 157-161; Eadem 2006c, 619-622; Eadem 2008a, 206-208; Eadem 2015a, 230-236. Ширината на *cardo maximus* заедно со тротоарите изнесува 14 m, а коловозот е широк 8,30 m. Ширината на *decumanus maximus* во зоната на крстосницата со *cardo maximus* изнесува 11,50 m.

²³ Jovanova 2015a, 235; Eadem 2017b, 44-46, 66; Eadem (во печат). Улицата е истражена во должина од 30 m, а нејзината широчина изнесува 5 m.

²⁴ Кораќевиќ 2002, 141-147; Лилчиќ 2002, 540-547, 623-625; Јованова 2008a, 207; Eadem 2015a, 235.

структура и внатрешната композиција на градските квартави во периодот од доцниот I до доцниот III век. Целосно или делумно се откриени само неколку градби кои егзистирале во овој период: театарот во северната градска зона; постарата фаза од големиот термален комплекс во квартот источно од *cardo maximus* и јужно од главниот декуман; постарата фаза од т. н. градска вила (*villa urbana*), сместена во квартот источно од *cardo maximus* и северно од главниот декуман; делови од неколку функционално недефинирани градби под хореумот и градската бања во квартот западно од главното кардо и јужно од главниот декуман; постарата фаза од градската кука (домус) во југоисточната градска зона, како и делови од градби со неутврдена намена под цивилната базилика во јужната градска зона.²⁵ Сè уште не е утврдена локацијата на форумот, виталните административни градби и храмовите на божествата кои биле почитувани во Скупи (Сл. 12, 13).

По релативно мирниот, континуиран и просперитетен развој, евидентиран е краток прекин во доцниот III век. Речиси сите градби (хореумот, градската вила, цивилната базилика) од тетрархискиот период се втемелени во слој исполнет со урнатини и траги од опожарување, настанати како последица од насилната девастација, што се поврзува со пустошењата при готските продори во 268/269 година.²⁶

Во периодот од доцниот III до доцниот IV век, улогата на важен административен, стопански, верски и културен центар, која Скупи ја имал како империјална колонија, била засилена со добивањето статус на метропола од новооснова-

²⁵ Вулић 1961, 3–56; Idem 1981, 37–43; Rendić Miočević 1981, 44–51; Јакимовски et al. 2017, 29–118; Павловски 2017, 119–146; Микулчиќ 1982, 27, 36–53, 56–58; Idem 1999, 137–140; Koraćević 1989, 101–107; Eadem 2002, 42–75; Jovanova 2005, 153–161; Eadem 2006c, 619–622; Eadem 2008a, 203–215; Eadem 2008b, 12–20, 68–72; Eadem 2017b, 44–46, 50–53; Eadem (во печат); Onchevska Todorovska 2009a, 75–84; Eadem 2017b, 104–123; Кузманоски 2010, 225–235.

²⁶ Микулчиќ 1999, 140, 255–258; Кораќевиќ 2002, 42, 72–73, 80, 116, 122–123; Јованова 2017b, 52–53.

ната провинција Дарданија.²⁷ Династичките превирања, внатрешните немири и варварските продори, карактеристични за тетрархискиот период и времето на владеење на наследниците на Константин I (Константин II, Констанс и Констанциј II), а подоцна Валенс и Валентинијан I, немале големо влијание на развојот и напредокот на Скупи, што меѓу другото, се манифестира со зголемена градителска активност, така што слободно може да се каже дека се случува градителска ренесанса.²⁸ Во овој период биле изградени Цивилната базилика и хореумот, а обновени, доградени или преадаптирани: Градската вила и Големиот термален комплекс во централната градска зона, како и Домусот со перистил и т.н. „градба со апсида“ во југоисточната градска зона. Во овој период, во согласност со новите општествени околности, со значително видоизменета намена продолжил да егзистира и театарот (Сл. 14, 15).²⁹

Нагорната развојна линија ќе биде насилно прекината во периодот на доцниот IV век, што најчесто се поврзува со варварските пустошења на балканските провинции по катастрофалниот пораз на Валенс кај Хадријанопол во 378 година.³⁰ Археолошките наоди упатуваат дека со овие случувања веројатно треба да се поврзе конечното напуштање од употреба на втората фаза од Домусот со перистил, „Градбата со

²⁷ IMS VI, 21–22. Точното време на основање на провинцијата не е прецизно утврдено. Првпат се споменува во Веронскиот латеркул (попис на дијецези и провинции), чие настанување се поврзува со времето на заедничкото владеење на Константин I и Ликийниј, околу 314 година.

²⁸ Velkov 1977, 24–37, внатрешните и надворешните немири главно се поврзани со териториите на крајдунавските провинции, а во внатрешноста со просторот на Тракија и Средоземна Дакија.

²⁹ Микулчиќ 1982, 27, 36–53, 56–58; Idem 1999, 255–258, 351–352; Кораќевиќ 1977, 143–177; Eadem 1984, 7–34; Eadem 1988, 155–165; Eadem 1989, 101–107; Eadem 2002, 31–46; 76–177; Гарашанин, Кораќевиќ 1987, 79–96; Jovanova 2015a, 238–240; Eadem 2017b, 50–69; Eadem (во печат); Onchevska Todorovska 2009a, 75–84; Ончевска Тодоровска 2017b, 104–128; Кузманоски 2010, 225–235; Јакимовски et al. 60–61, 104–105.

³⁰ Amm. Marc. XXXI, 4, 9; Velkov 1977, 34–40; Иванов 1999, 139–140; Микулчиќ 1999, 198.

апсида“ и улицата „Источно кардо 1“, во југоисточната градска зона (Сл. 16).³¹

Времето од доцниот IV до средина/доцниот V век може да се третира како транзициски период, односно почеток на долгиот процесот на урбана трансформација, деградација и рустификација на градот, што ќе преовлада во наредниот период (доцен V– доцен VI век). Се забележува намалување на интензитетот и квалитетот на градежните активности во Скупи, кои на секторот од Југоисточниот бедем ги препознаваме во т.н. микростанбена градба над Домусот, додека во централната градска зона се евидентирани доградби и преадаптации на Големиот термален комплекс, т.н. Градска вила, Цивилната базилика и веројатно првата фаза од Градската бања (?). Тие градежни активности веројатно се должат на средување на воено-политичките состојби во времето на Теодосиј I и интензивната градителска дејност на Теодосиј II на просторот на целиот Балкан.³² Политичкото и воено-стратегиското значење на Скупи во доцниот IV век го потврдуваат двете посети на Теодосиј I во 379 и 388 год., кога тој одовде издал два царски указа.³³ Во тој поглед, компатибилни се податоците од *Notitia Dignitatum*, каде што Скупи се споменува како седиште на воена единица *pseudo commitatenses Scupenses*, која била под командата на главниот воен командант на префектурата Илирик (*magister militum per Illyricum*).³⁴ Иако во историските извори Скупи не се споменува меѓу градовите што настрадале при хунските продори во 447 год., сепак, тоа не треба сосема да се исклучи. Во секој случај, одекот од тие страшни настани имал одраз на животот и градителството во Скупи (Сл. 17).³⁵

³¹ Јованова 2017b, 60.

³² Cod. Theod. XV, 1, 49; Cod. Theod. XI, 17, 4; Поповић 2003, 207, со наведена литература; Velkov 1977, 40; Dintchev 1999, 41–63.

³³ Cod. Theod. VI, 30, 2 (издаден на 6 јули 379 год.); Cod. Theod. XII, I, 119 (издаден на 21 јуни 388 год.).

³⁴ Not. Dig. Or. IX, 43.

³⁵ Микулчиќ 1982, 39, заб. 14; Idem 1999, 201, заб. 13.

***Помлага урбанистичка (христјанска) еџаја
(средина/доцен V – доцен VI век)***

Поновите сознанија значително менуваат дел од претходно прифатените ставови поврзани со хронологијата, големината, изгледот, урбанистичката структура на Скупи во овој период. Тогаш градот бил утврден со нови моќни сидини, при што, покрај тоа што површината на заштитениот опфат била намалена во однос на претходната етапа, се јавува и отстапување од постарата ортогонална урбанистичката концепција, како и видот, дизајнот, квалитетот и намената на архитектонските градби во Скупи. Во текот на овој период се разликуваат неколку градежни фази и прекини, меѓу кои особено битни се градежните зафати во доцниот V/раниот VI век, катастрофалниот земјотрес од 518 година и зголемените градежни активности во времето на Јустинијан.

Доцноантичко обидие. Истражен е сегмент од југоисточниот крак на доцноантичкото утврдување во должина од 38 m, со зачеток од полукружна кула на североисточниот крај. Зачувана е само темелната зона на сидот до висина од 2,30 m, чија широчина се движи од 3,60 m на југозападниот крај до 3,20 m на спојот со кулата со сид широк 2,60 m. Оттука може да се пресмета дека ширината на суперструкцијата на сидот изнесувала од 3,20–3 m, а на кулата околу 2,20 m.³⁶ Според одредени параметри, важечки за доцноантичкиот период, висината на суперструкцијата на одбранбен сид со ширина поголема од 3 m би требала да изнесува најмалку 10 m.³⁷ Висините на доцноан-

³⁶ Jovanova 2015a, Jovanova 2017b. Темелот на бедемот е граден во техника на *opus incertum*, со употреба на сполии, додека кај јадрото е применета техника *opus caementicium*.

³⁷ Velkov 1977, 201–205; Mikulčić 2002, 91–99; Милошевић 1987, 44, 46–47 со цитирана литература; Crow 2013, 412–420; Sarantis 2013, 231–322. Основни карактеристики на доцноантичките сидини се големата дебелина (2,50–3 m), висина од преку 10 m, комбинација на кули со разни форми, дополнителен одбранбен сид пред сидините (*proteichisma*) и ровови; Милинковић 2015, 67–105; Чанак Медић, Стојковић Павелка 2010, 60–66, 73–76. Според препораките од расправата за воените стратегии на Анонимниот Византинец од времето на Јустинијан (*De Strategica* 12.1), засновани на постари

тичките фортификации кај поголемите доцноантички градови од поширокиот балкански регион се движат од 10 до 12 m, а понекогаш и повеќе.³⁸ Тоа не значи дека другите одбранбени линии од утврдувањето имале идентична висина со југоисточниот крак, кој како ударен и најизложен на непријателски напади морал да биде најсолидно граден и да располага со најдобри фортификациски карактеристики и елементи. Југоисточниот одбранбен сид е поставен во насока североисток – југозапад, со отстапување од 10° кон исток, што не е во согласност со основните насоки на ортогоналната урбанистичка структура карактеристична за претходниот период. Оваа појава е карактеристика на периодот, така што, освен доцноантичката фортификација, и поголем дел од истовремените или подоцнежни градби биле позиционирани според новите правила.³⁹ Лошата зачуваност и малата истраженост не дозволуваат прецизна определба за времето на изградба, периодот и напуштањето од употреба на доцноантичкиот одбранбен сид. Сепак, сидаријата, употребените сполии, полукружната форма на кулата и хронолошко-стратиграфските релациите со другите градби и релевантните движни наоди, пред сè монетите на Јустин I и Јустинијан I, упатуваат на пошироки хронолошки рамки за времето на употреба на доцноантичките сидини, од доцниот V до доцниот VI век (Сл. 18, 7).⁴⁰

Во таа насока, како патокази можат да послужат аналогните со доцноантичките утврдувања на поголемите градови од нашата територија и источниот дел од Империјата. Постојат

антички автори (Филон Физантиски), висината на одбранбените сидови кај утврдувањата кои се наоѓаат во рамница требала да изнесува најмалку 20 лакти (околу 10 m), а дебелината не помалку од 5 лакти (околу 2,30 m).

³⁸ Милошевић 1987, 44, со цитирана литература; Бояджиев 1959, 43. Контролната патека на доцноантичката фортификација во Сердика била на висината од 15 m, што значи дека сидините биле високи околу 17 m.

³⁹ Коракевиќ 2002, 124–140, 157–164; Јованова 2008b, 33, 39–44; Eadem 2015a, 242–249; Eadem 2017, 75; Eadem, (во печат); Ončevska Todorovska 2009b, 97–111; Eadem 2011, 365–379; Eadem 2015, 267–288; Eadem 2017b, 138–141.

⁴⁰ Jovanova 2015a 242–245; Јованова 2017, 74–82.

различни мислењата за времето на изградба на доцноантичката фортификација (т.н. внатрешен бедем) во Стоби, почнувајќи од времето на Валентијан I, крајот на IV или во текот на V век.⁴¹ Обновата на доцноантичкото обидие во Хераклеја, главно, се датира во различни временски периоди од V век, но преовладува мислењето дека тоа се случило во времето на Анастасиј.⁴² Епиграфските податоци упатуваат дека градската портата од утврдувањето на Баргала била обновена во 371 год., во време на заедничкото владеење на Валенс и Валентинијан,⁴³ иако доцноантичкото обидие со неколку обнови егзистирало од раниот IV до доцниот VI век.⁴⁴ Обновата и проширувањето на сидините на Лихнид се поврзуваат со времето на варварски продори кон крајот на IV век, а античките извори потврдуваат дека функционирале и во доцниот V век.⁴⁵ Доцноантичката фортификација на Константинопол била изградена во времето на Константин, а обновена и проширена во текот на владеењето на Тибериј II.⁴⁶ Обидието на Сердика било обновено по

⁴¹ Микулчиќ 2003, 102; Idem 1999, 335, доцноантичката обнова на обидието во Стоби ја датира во втората половина на IV век, во времето на Валентинијан I. Смета дека ова обидие, без забележителни обновувања, егзистирало и во V–VI век; Мапо Zisi 1973, 224, смета дека обновата сидините и Портата Хераклеја биле преземени по готските напади во 479 година; Санев, Саржоски 1981, 229–231, изградбата на внатрешниот бедем ја сместуваат по времето на Теодосиј I, односно кон крајот на IV или во почетокот на V век; Петрова 2007/2008, 14, изградбата на внатрешниот бедем ја датира по времето на Теодосиј I.

⁴² Микулчиќ 1999, 328, смета дека обновата на градските сидини се случила по хунските разурнувања во 447 година; Микулчиќ 2007, 94–97, смета дека последните обновувања на јужниот крак од градското обидие се случиле кон крајот на V век, но и во VI век; Манева 1988, 184; Манева 1989, 51, смета дека обновата на градските одбранбени сидини се случила во времето на Анастасиј.

⁴³ Папазоглу 1957, 245.

⁴⁴ Нацев 2008, 129–136; Нацев, Веселинов 2015, 28–29; Петковски, Георгиев 2003, 186–188.

⁴⁵ Битракова Грозданова 1986, 259–263; Eadem 2006, 259–260, наведува дека според податоците кај Малх (Malch. Frag. 18, 128), во 478/9 година Теодорих со Готите на патот од Хераклеја кон Дирахиј не успеал да го заземе градот Лихнид, благодарение на јаките сидини.

⁴⁶ Bury 1923, 69–73; Turnbull 2004, 5–8; Crow 2007, 262–268.

разурнувачките походи на Хуните во средината на V век и повторно обновено во рамките на големите градителски зафати во времето на Анастасиј и, подоцна, на Јустинијан.⁴⁷ Сидините на Тесалоника биле барем четирипати обновувани во доцноантичкиот период, од кои како позначајни се сметаат зафатите од крајот на IV век во времето на Теодосиј I и нешто подоцнежното повторно обновување по хунските пустошења кон средината на V век.⁴⁸ Утврдувањето на Атина има долга историја и доживува повеќе интервенции, од кои поимпресивни се доцноримските сидини од времето на Валеријан или Галиен и нешто подоцнежните т.н. постхерулски сидини од времето на Проб, кои ќе претрпат незначителни обновувања во втората половина и доцниот IV век, како и нешто пообемните зафати во времето на Јустинијан.⁴⁹ Доцноантичкото утврдување на Коринт било изградено во раниот V век и веројатно било обновено подоцна кон крајот на векот.⁵⁰ Во време на Анастасиј е изградено ново обидие во Дирахиј, обновено подоцна во времето на Јустинијан.⁵¹ Сидините на Салона, по незначителните поправки во времето на Диоклецијан и Константин, претрпеле значајни интервенции во времето на Теодосиј II и подоцна во рамките на големите градителски зафати на Јустинијан.⁵²

Посочените аналогни примери за времето на изградба или обнова на доцноантичките сидините во поголемите градови од поширокиот медитерански регион, сугерираат дека изградбата на доцноантичкото обидие во Скупи треба да се датира во периодот по владеењето на Теодосиј II, односно веројатно во доцниот V/раниот VI век (времето од Анастасиј до

⁴⁷ Бояджиев 1959, 20, 35–45; Idem 2002, 128–135, Velkov 1977, 94.

⁴⁸ Adam-Veleni 2003, 147, 170–172; Rizos 2011, 450–468. Авторот ја доведува во прашање обновата од крајот на IV и смета дека 440 год. претставува *terminus post quem* за големата обнова на сидините на Тесалоника.

⁴⁹ Frantz 1988, 24–48, 58, 82–83, 125–141; Theodoraki 2011, 131–137.

⁵⁰ Gregory 1979, 264–280.

⁵¹ Lawrence 1983, 187–188; Hoti 2014, 85–86.

⁵² Jeličić Radonić 1998, 5–34.

Јустинијан). Сепак, сè додека не се истражи поголем сегмент од доцноантичката фортификација, со сите конструктивни елементи, не може да се направи прецизна определба на времето на изградба и употреба (сл. 19, 7).⁵³

Изградбата на доцноантичкото утврдување во Скупи треба да се сфати како дел од севкупната трансформацијата на градот, манифестирана првенствено со засилување на одбранбениот потенцијал на градот, стеснување на утврдениот градски ареал, промени во урбанистичката структура, насоките и димензиите на улиците, застапеноста и употребата на јавниот простор, како и доминацијата на сакралните во однос на профаните градби. Во согласност со новите стандарди и потреби, сидините стануваат основно обележје и показател за одбранбениот капацитет, воено-стратегиското и општествено-економското значење на Скупи во регионот и пошироко. Таквите обемни и скапи зафати биле дел од тогашната државна стратегија за заштитата на градовите, инфраструктурата, ресурсите и населението во внатрешната зона на источниот дел од Империјата. Притоа, градовите не се повеќе само утврдени цивилни населби, како во претходниот период, туку значајни воени и црковни центри.⁵⁴ Карактеристични се за најголемиот број доцноантички градови на просторот од Илирик во V-VI век, иако причините, динамиката и варијаблите на овие процеси сè уште не се доволно разјаснети. Кризата и метаморфозата на поголемите градови, меѓу кои се вбројува и Скупи, биле ре-

⁵³ Mikulčić 2002, 15–106; Băjenaru 2010, 32–44; Crow 2013, 412–420; Sarantis 2013, 320–321, државната одбранбена стратегија од крајот на III и во текот на IV век, главно, е насочена кон заштита на дунавската погранична зона, а утврдувањето на големите градови во внатрешноста на Балканот, како Тесалоника, Диоклетијанопол и Константинопол, се случува во V век. Периодот на готско-хунските инвазии, од доцниот IV до доцниот V век, претставува прекин во однос на одбранбените градежни активности на дунавскиот лимес, поради изгубената државна контрола. По стабилизирањето и воспоставувањето на целосна воена управа во граничните зони од втората половина на V, па сè до средината на VI век, се случува интензивна изградба на нови или обнова на старите фортификации на Балканот, што е особено нагласено во времето на Анастасиј и Јустинијан.

⁵⁴ Sarantis 2013, 5–23.

зултат на воено-историските околности, честите внатрешни и надворешни немири, економското осиромашување, социјалните раслојувања, верските превирања, бројните миграции и демографски промени, кои се случувале во текот на тој период.⁵⁵ Иако фрагментарно откриени, структурата и композицијата на Скупи од овој период ги манифестира новите „урбанистички“ тенденции, при што покрај моќните сидини, забележлива е промена на уличната мрежа, доминација на сакралните во однос на профаните градби и присуство на скромни станбени градби. Оттука, развојните процеси на дарданската метропола Скупи во V-VI век биле аналогни со трансформацијата на другите поголеми доцноримски градови во внатрешноста на префектурата Илирик. Резултатите од истражувањата на доцноантичкиот хоризонт во Скупи потврдуваат градителски активности со променлив интензитет и квалитет во текот на овој период. Освен југоисточниот крак од одбранбените сидини, потврди за таквите дејствувања се препознаат во изградбата на: Базиликата со крстилница, Базиликата со атриум, помладата фаза од Градската бања и Градбата со апсида од централната градска зона, потоа „Градбата западно од бедемот“ и „Градбата со портик“ во југоисточната градска зона, како и едноставни станбени градби на сите истражувани локации во Скупи.⁵⁶

⁵⁵ Mikulčić 1974, 191–212; Suić 1976, 227–252; Velkov 1977, 77–133, 201–230; Dunn 1994, 60–80; Иванов 1999, 147–206, 240–251; Dinchev 1999, 39–62; Poulter 2001, 123–132; Торбатов 2002, 395–441; Поповић 2003, 239–258; Milinković 2007, 159–191; Ciglenečki 2009, 206–211; Băjenaru 2010, 8–10; Karagianni 2009, 121–128; Kirilov 2007, 3–24; Snively 2009, 39–42. Урбанистичкиот концепт карактеристичен за римските градови трпи радикални промени, при што формалните градски обележја (форуми, театри, амфитеатри, храмови, циркуси и други јавни градби) го губат значењето, наспроти одбранбената архитектура, црквите, ретките резиденции на црковните, државните или градските великодостојници, уште поретките бањи и хореуми, како и едноставните и скромни станбени градби.

⁵⁶ Eadem 1989, 103–104; Eadem, 2002, 124–140; Гарашанин, Коракевиќ 1979, 31–46; Гарашанин Коракевиќ 1987, 79–85; Микулчиќ 1982, 43; Idem 1999, 351–352; Лилчиќ 2002, 540–547, 623–625; Ončevska Todorovska 2009b, 97–111; Eadem 2011, 365–379; Eadem 2015, 267–288; Eadem 2017a, 247–268; Eadem 2017b, 124–147; Jovanova 2015a, 242–248; Eadem 2017b, 74–97; Eadem (во печат).

Таквата „урбанистичка естетика“ и градителство се рефлексија на политичко-црковното значење, кое Скупи го имал како метропола на провинцијата Дарданија и, воедно епископско и митрополитско седиште.

Епископски центар. Скупи бил важен верски центар, чии епископи им биле надредени на другите епископи од провинцијата Дарданија и како такви присуствувале на Вселенските и на другите црковни собори, каде што учествувале во расправите поврзани со теолошките и политичките прашања на црквата и државата, а познати се и нивни преписки со папите и царевите. Се смета дека дарданскиот епископот Дакоc (Δάκος Δαρδανίας), кој присуствувал на Првиот вселенски собор во Никеја 325 година, имал седиште во Скупи, како центар на провинцијата.⁵⁷ Епископот Парегориј (*Paregorius a Dardania de Scupis*) учествувал на црковниот собор во Сердика 343 година, како скупски епископ и митрополит на Дарданија.⁵⁸ Познати се имињата на уште неколку скупски епископи од писмената кореспонденција што ја имале со папите и царевите. Неименуван епископ од епископија Скупи се споменува во писмата што ги испратил папата Целестин I во 424 година до епископите од Илирик.⁵⁹ Урсилиј, како скупски епископ, односно дардански митрополит (*Ursilius episcopus Dardaniae*), е потписник на писмото упатено од тројца дардански епископи до царот Лав I во 458 год.⁶⁰ Скупскиот епископ Јован во својство на дардански митрополит е потписник на писмото упатено од дарданските епископи до папата Геласиј во 494 година, во кое го осудуваат монофизитското учење.⁶¹ Иако присуството на епископите потврдува постоење на христијанска заедница уште во IV век, сепак, се чини дека жителите на Скупи

⁵⁷ IMS VI, p. 22, note 17; Mirdita 1973, 85–86; Bratož 1993, 517, notes 33–35.

⁵⁸ IMS VI, p. 22, note 18; Bratož 1993, 517–518, note 37.

⁵⁹ Mirdita 1973, 86, note 24; IMS VI, pp. 22–23, note 19.

⁶⁰ IMS VI, p. 23, note 20; Bratož 1993, 521, note 64.

⁶¹ IMS VI, p. 23, note 21; Bratož 1993, 528–530, notes 97–101, ова писмо било одговор на писмото од папата Геласиј, а било составено од дарданските епископи на синодот одржан во Скупи, главниот град на провинцијата Дарданија (*metropolitana civitas*).

подолго останале приврзани на „паганските“ божества. Отсуството на христијански храмови во периодот на IV и речиси целиот V век укажува дека тие не ѝ пристапиле на новата вера ниту масовно ниту набрзина. Моќта и влијанието на христијанските епископи се зголемиле во текот на V-VI век, што се забележува преку монументалноста и квалитетната изведба на истражуваните скупски базилики.

Во централната градска зона на Скупи, поточно во кварталите источно од *cardo maximus* се откриени две христијански базилики. Едната од нив, наречена Базилика со крстилница (Базилика II), е сместена во кварталот северно од *decumanus maximus*, додека другата, Базилика со атриум, лежи наспроти неа, во кварталот јужно од главниот градски декуман.

Базиликата со крстилница е поставена над североисточниот дел од Градската вила, во насока југоисток – северозапад. Претставува типична трикорабна базилика (39 x 18 m), со нартекс на западната, апсида на источната и можна крстилница (баптистериум) на јужната страна. На повисоко ниво, северно од надворешната страна на нартексот, се наоѓа анекс-просторија. Комуникацијата на базиликата со улицата кардо се одвивала преку три влезе во нартексот, од каде што во централниот кораб се влегувало низ портал со три врати, додека комуникацијата од нартексот во страничните кораби се одвивала преку посебни влезови. Страничните кораби се одделени од централниот со колонади од по девет столбови, поставени на правоаголните сидани бази. Горните краеве од столбовите се меѓусебно поврзани со двојни лакови, украсени со фреско-декорација. Подот на нартексот и анекс-просторијата северно од него биле поплочени со тули, додека подовите во корабите и презвителиумот биле покриени со водоотпорен малтер со тенка мазна глазура. На југоисточниот крај од јужниот брод се наоѓа (недоизградена, уништена?) крстилница (?), формирана со доградба на апсидален сид на источната страна од постојната полукружна просторија од термалниот дел на постарата Градска вила, која тогаш веќе не била во употреба. Косата падина на теренот

условила скалесто решавање на архитектонската структура на градба, со денивелација на подовите, гледано од север кон југ. Архитектонската композиција и зачуваните елементи од внатрешната декорација (делови од мермерни капители, бази, стебла од столбови, ажурирани розети од олтарната преграда) упатуваат на употреба во VI век (Сл. 20, 21).⁶²

Базиликата со атриум лежи над југозападниот крај од Големiot термален објект. Поставена е во насока исток – запад, со извесно отстапување кон југ, а според монументалните димензии (52,50 x 16,10 m), доминирала со околниот простор (сл. 22). Базиликата е трикорабна, со нартекс, атриум и предворје (?) на западната страна. На северната крај од нартексот се наоѓа една дополнителна просторија. На источниот крај базиликата завршува со три апсиди, од кои централната е тристрана од надворешната страна, а двете странични се полукружни. Комуникацијата на базиликата со надворешниот простор се одвивала преку источниот тротоар на улицата *cardo maximus*, од каде што се влегувало во асиметрично предворје со две простории. Потоа под голема арка се преминувало во тристран атриум, од каде што кон исток следува нартексот, кој преку триделна арка (трибелон) води во централниот кораб на базиликата. Наосот со две колонади од по седум столбови, поставени на камени бази, е поделен на три кораби. Од внатрешната страна, по должина, на фасадните сидови од наосот се поставени ниски сидови во функција на седишта за верни-

⁶² Гарашанин, Кораќевиќ 1979, 31–45; Koraćević 1989, 103–104; Eadem 2002, 124–136. Големината, доминантната позиција, како и можната крстилница се причините поради кои авторката смета дека оваа базилика имала улога на епископска базилика во градот. Верува дека подовите обложени со малтер биле подлога за мозаични подови, кои никогаш не биле поставени поради разурнувањето на црквата во земјотресот од 518 година. Поради тоа, се претпоставува дека црквата имала краток век на употреба, односно била изградена кон крајот на V/почетокот на VI век и разурната во земјотресот од 518 година, кога била во завршна фаза на градење; Снајвли 2013, 1385–1389; Snively 2009, 199–201; Snively 2013, 1387–1388, авторката смета дека Базиликата со крстилница треба да се датира подоцна, односно дека била активна во VI век.

ците. Покрај внатрешната страна на северниот сид од атриумот се наоѓаат скалила, кои воделе до галеријата од горниот кат. Траги од клупи за свештенството се забележуваат во источните агли од презвитериумот, а во апсидата се зачувани остатоци од полукружен синтронос. Нартексот и наосот биле покриени со под од водоотпорен малтер со тенка мазна глазура, олтарниот простор бил поплочен со камени плочи, додека тремовите од атриумот со керамички плочи. Од архитектонската декорација се зачувани делови од олтарната преграда (столпчиња, капители, парапетни плочи), од прозорските меноа, како и столбовите од трибелонот, на кои во релјеф се претставени латински крстови врз небесна сфера. Според архитектонскиот дизајн и карактеристики (три апсиди, атриум, галерија) и стилските особености од декорацијата, може да се определи дека базиликата била активна во VI век (Сл. 23, 24).⁶³

Погоре споменатите профани, сакрални и станбени градби потврдуваат интензивни градителските зафати во Скупи во VI век, што е контрадикторно со податоците во античките извори. Така, во хрониката на Марцелин Комес е забележано дека метрополата Скупи била речиси целосна уништена во катастрофалниот земјотрес од 518 година, кој ја погодил провинцијата Дарданија.⁶⁴ Скупи не се вбројува меѓу градовите чии фортификации биле новоизградени или обновени во време на Јустинијановите градителски потфати.⁶⁵ Скупската епископија, односно дарданската митрополија со седиште во Скупи, не се споменува во црковните извори од VI век, што довело до погрешно мислење дека веројатно згаснала по земјотресот.⁶⁶ Скудните историски податоци и малата истраженост на локалитетот Скупи во минатото придонеле да се оформи

⁶³ Ončevska Todorovska 2009b, 97–111; Eadem 2011, 365–379; Eadem 2015, 267–288; Eadem 2017b, 126–137, 373–381, cat. no. 154–159; Snively 2009, 199–201; Snively 2013, 1388–1389.

⁶⁴ Marcell. Com. Chron. ad a 518 (XI/1).

⁶⁵ Procop. De aedif. IV, 1, 17.

⁶⁶ Микулчиќ 1982, 40; Микулчиќ 199, 351–355; Кораќевиќ 2002, 133–136.

мислење дека урбаното живеење во Скупи сосема замрело по земјотресот од 518 год., по што градот продолжил да живурка само како скромна рурална населба.⁶⁷ Наспроти таквите податоци, во Синекдемот на Хиерокле, датиран околу 527 година, Скупи се споменува со статус на провинциска метропола.⁶⁸ Во прилог на тоа се споменатите сознанија од истражувањата на доцноантичкиот културен хоризонт во последните години, кои ги демантираат тврдењата дека организираното живеење било прекинато во раниот VI век. Оттука произлегува дека последиците од земјотресот, сепак, не биле толку фатални, така што, наскоро потоа, животот во градот бил повторно нормализиран. Погоре споменатите профани, сакрални и приватни станбени градби, откриени на просторот од југоисточната градска зона и во централното градско подрачје, потврдуваат дека урбаното живеење во нешто изменета форма продолжило во текот речиси на целиот VI век.⁶⁹ Ваквиот развој на случувањата е потврден со колективниот наод на монети од централното градско подрачје на Скупи, кој завршува со монета на Маврикиј Тибериј од 583/584 година, што претставува *terminus post quem* non за крајот на развојниот пат и организираното урбано живеење во Скупи.⁷⁰ Со тоа се потврдува дека процесите и времето на конечното замирање на градот се идентични и синхрони со сличните случувања во другите поголеми македонски доцноантички градови: Стоби, Хераклеја, Лихнид и Баргала.⁷¹ Опстојувањето на Скупи како „град“ со сите елементи каракте-

⁶⁷ Микулчиќ 1982, 41; Idem 1999, 351–352; Гарашанин, Кораќевиќ 1979, 44–46; Кораќевиќ 1977, 161; Eadem 1989, 103–104; Eadem 2002, 43, 124–138.

⁶⁸ Hier. Synek. 655, 8.

⁶⁹ Кораќевиќ 2002, 124–138, 157–162; Лилчиќ 2002, 540–547, 623–625; Јованова 2008a, 206–208; Eadem 2015a, 242–249; Eadem 2017b, 47–48, 70–96; Ončevska Todorovska 2009b, 97–111; Eadem 2010, 281–297; Eadem 2011, 365–379; Eadem 2015, 267–288; Eadem 2017a, 247–268; Eadem 2017b, 124–147.

⁷⁰ Ончевска Тодоровска 2004, 29–42.

⁷¹ Хаџи Манева 2008, 383–389. Во Стоби се најдени три остави, кои завршуваат со монети на Маврикиј од 583/584 година. Од Хераклеја потекнуваат два збирни наоди, кои завршуваат со монети од 584/585 година. *Terminus post quem* за оставата од Лихнид е 586/587 год. Оставата од Баргала завршу-

ристични за доцноантичките градови било финализирано во доцниот VI век, но тоа претставувало само епилог на долгиот процес на трансформација и дегенерација на „градот“, кој бил отпочнат многу порано, уште во V век (Сл. 25).

Поспурбана ештаја (доцен VI – ран VII век)

По сите овие случувања следувал краткотраен период на т.н. постурбано живеење, манифестирано со целосна рурализација и рустификација на амбиентот. По конечното уривање и напуштање од употреба на градбите од последната градежна фаза, се случува нивно разградување, распарчување и дезинтеграција, при што градежниот материјал или делови од разурнатите објекти биле вградени во структурите на новите микростанбени градби, кои ќе опстанат сè до раниот VII век. Остатоци од овој културен хоризонт со слична содржина се откриени речиси на сите истражувани локации во Скупи. На просторот од југоисточната градска зона вакви скромни градежни зафати се евидентирани кај „Градбата западно од бедемот“ и „Градбата со портик“, додека во централната градска зона се документирани кај „Градската бања“, „Големиот термален објект и „Градската вила“. ⁷²

Сепак, тоа ќе бидат само последни обиди за повторно заживување на веќе претходно замрениот град, речиси со целосно променета физиономија, што ќе го обележи крајот на повеќе вековниот развоен пат на Скупи, кој од високоразвиена, урбана империјална колонија, преку добро утврдена доцноантичка метропола и христијанска епископија и митрополија, ќе заврши како мала рурална населба.

ва со монета од 584/585 год., иако има и мислења дека завршува со монета исокована во 601/602 год. (Нацев, Јовановска 2005, 193).

⁷² Коракевиќ 2002, 157–165; Јованова 2008b, 39–42; Eadem 2015a, 248–249; Eadem 2017b, 48, 96; Onchevska Todorovska 2009a, 76–77; Eadem 2009b, 108; Eadem 2011, 347; Eadem 2017b, 136–147.

ЛИТЕРАТУРА

Adam-Veleni 2003

P. Adam-Veleni, *Roman Thessaloniki*, In D.V. Grammenos (ed.), Thessaloniki.

Băjenaru 2010

C. Băjenaru, *Minor Fortifications in the Balkan-Danubian area from Diocletian to Justinian*, Cluj-Napoca.

Basotova 2007

M. Basotova, *A new veteran of the legion VII Claudia from the colonia Flavia Scupi*, Arheološki Vestnik 58, Ljubljana, 405-409.

Basotova 2012

M. Basotova, *A Votive Altar dedicated to Venus from Colonia Flavia Scupi*, Folia Archaeologica Balkanica II, Skopje, 359-366.

Birley 1986

E. Birley, *The Flavian Colonia at Scupi*, Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bd. 64, Köln, 209-216.

Битракова Грозданова 1986

В. Битракова Грозданова, *Топографијата и урбаниот развој на Лихнидос*, Историја XXII/2, Скопје, 249-263.

Битракова Грозданова 2006

В. Битракова Грозданова, *Охрид во ранохристијанскиот ѝериод и неговото урбано јадро*, Јубилеен Зборник 25 години митрополит Тимотеј, Охрид, 257-268.

Бояджиев 1959

С. Бояджиев, *Принос към историята на крепостна стена на Сердика*, Археология 1959, 3-4, София, 35-45.

Бояджиев 2002

С. Бояджиев, *Градоуси́ройси́во, крейоси́носи́роийи́елси́во, общеси́вени, часи́ни, кули́ови и ѓробнични сѓради и́рез II-IV в.*, Во Р. Иванов (ред.), Римски и ранновизантийски градове в България (Studies in memory of prof. Teofil Ivanov), том I, Иврай-София, 125-180.

Bratož 1993

R. Bratož 1993, *Die frühchristliche Kirche in Makedonien und ihr Verhältnis zu Rom*, K. Dietz, D. Hennig und H. Kaletsch (Hg.), *Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum*, Adolf Lippold zum 65. Geburtstag gewidmet, Würzburg, 509-551.

Bury 1923

B.J. Bury, *History of the Late Roman Empire from the Death of Teodosius I to the Death of Justinian*, I–II, New York.

Ciglenečki 2009

S. Ciglenečki, *Justinijanovo utvrđivanje Ilirika*, *Archaeologia Adriatica* III, Zadar, 205-222.

Crow 2007

J. Crow, *The infrastructure of a great city: earth, walls and water in late antique Constantinople*, In L. Lavan, E. Zanini and A. Sarantis (eds.), *Technology in Transition A.D. 300–650*, LAA 4, Leiden and Boston, 251–285.

Crow 2013

J. Crow, *Fortification and the Late Roman East: from Urban Walls to Long Walls, War and Warfare*, In A. Sarantis, N. Christie (eds.), *Late Antiquity Current Perspectives*, LAA 8.1–8.2–2010–11, Leiden and Boston, 397-432.

Чанак Медић, Стојковић Павелка 2010

М. Чанак Медић, Б. Стојковић Павелка, *Архијекти́ура и и́роси́јорна скули́ура царске и́лалаи́е*, *Felix Romuliana – Гамзиград*, Београд, 49-106.

Dintchev 1999

V. Dintchev, *Classification of the Late Antique Cities in the Dioceses of Thracia and Dacia*, *Archaeologia Bulgarica* III/3, Sofia, 39–75.

Dunn 1994

A. Dunn, *The transition from 'polis' to 'kastron' in the Balkans (III-VII cc.): general and regional perspectives*, *Byzantine and Modern Greek Studies* 18, Cambridge, 60-80.

Dušanić 1996

S. Dušanić, *The frontier and the hinterland: The role of Scupi in Domitian's wars on the Danube*, In P. Petrović (ed.), *Roman Limes of the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 41-51.

Ферјанчић 2002

С. Ферјанчић, *Насељавање леџиских вейџерана у балканским провинцијама од I-III в. н. е.*, Београд.

Frantz 1988

A. Frantz, (with contributions by H.A. Tomson and J. Travlos), *Late Antiquity: A.D. 267-700*, *The Athenian Agora* XXIV, Princeton-New Jersey.

Гарашанин, Коракевиќ 1979

М. Гарашанин, Д. Коракевиќ, *Базиликаџа II во Скупи*, *Maced. acta archaeol.* 5, Прилеп, 31-46.

Гарашанин, Коракевиќ 1987

М. Гарашанин, Д. Коракевиќ, *Археолошки ископувања во Скупи од 1978-1981*, *Maced. acta archaeol.* 7-8, Скопје, 79-96.

Gregory 1979

T.E. Gregory, *The Late Roman Fortification Wall at Corinth*, Hesperia 48, Athens, 264-280.

Hoti 2014

A. Hoti, *Archeological and historical data for Dyrrachion during the transition from Late Antiquity to the Middle Ages*, Interdisciplinary Journal of the Research and Development, vol. I, no. 1, Durrës, 85-90.

Иванов, Иванов 1998

Т. Иванов, Р. Иванов, *Улпия Ескус, Римски и ранновизантийски град*, София.

Иванов 1999,

Р. Иванов, *Долнодунавската одбранителна система меѓу Дорџикум и Дурсџорум од Август до Маврикиј*, София.

Јакимовски et al. 2017

А. Јакимовски, Л. Јованова, М. Ончевска Тодоровска, М. Јованов, Г. Павловски, *Римски театар Скупи*, Во А. Јакимовски (ур.), Скупи – Римски театар, Скопје, 29-118.

Jeličić Radonić 1998

J. Jeličić Radonić, *Nova istraživanja gradskih zidina Salone*, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 37/1, Split, 5-34.

Jovanova 2002

L. Jovanova, *The disposition of Scupi (Colonia Flavia Scupinorum) in relation to the necropolises from 1st - 3rd centuries*, In *The Roman and Late Roman City*, The International Conference, Veliko Turnovo 26-30 July 2000, Sofia, 318-321.

Jovanova 2005

L. Jovanova, *Scupi from the 1st to the 3rd century according to new archeological und epigraphic evidence*, In M. Mirković (ed.), *Römische Städte und Festungen an der Donau*, Akten der Regionalen konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd, 16-19. Oktober 2003, Beograd, 153-161.

Jovanova 2006a

L. Jovanova, *New moments on the history of Scupi, Costoboc tribes and Scupi*, In A. Димитрова-Милчева, В. Кацарова (ред.), *Spartacus II*, 2075 години от встанието на Спартак, Трако-римско наследство, 2000 години християнство, Международен симпозиум 1-4 октомври 2002 година, Сандански, Veliko Trnovo, 138-145.

Јованова 2006b

Л. Јованова, *Кога било изградено првото камено утврдување во Скупи*, *Maced. acta archaeol.* 17, Скопје, 163-178.

Jovanova 2006c

L. Jovanova, *Colonia Flavia Scupinorum: Topography, disposition and structure of the city and its necropolises from the first to the third century AD*, *Homage to Milutin Garašanin*, SASA Special Editions, Belgrade, 617-638.

Јованова 2008a

Л. Јованова, *Скупи (Colonia Flavia Scupinorum), топографијата и урбанистичката структура на градоот од I-III век*, *Maced. acta archaeol.* 18, Скопје, 197-222.

Јованова 2008b

Л. Јованова, *Скупи, Colonia Flavia Scupinorum (водич)*, Скопје.

Jovanova 2009

L. Jovanova, *New Veteran of the Legion VII (Claudia ?) from Scupi with origin from Aquileia*, *Macedonian Heritage*, *Homage to Blaga Aleksova*, 34-35, Skopje, 181-192.

Jovanova 2012

L. Jovanova, *Roman military diploma from the Reign of Vespasian Found at the territory of Scupi*, Folia Archaeologica Balkanica II, Скопје, 383-398.

Jovanova 2015a

L. Jovanova, *Scupi – Transition from Imperial Colony to Late antiquity Metropolis*, Folia Archaeologica Balkanica III, Скопје, 219-252.

Јованова 2015b

Л. Јованова, *Скупи - некрополи, Стории за истакнати личности според епиграфски и археолошки сведоштва*, Inventaria Archaeologica Personarum II, Скопје.

Jovanova 2016

L. Jovanova, *Colonia Flavia Scupinorum - The world of the dead*, The 2nd International Symposium of Archaeology: MORTUI VIVOS DOCENT, Strumica, 03-06 Nov. 2011, Strumica, 54-73.

Јованова 2017a

Л. Јованова, *Скупи - Театар, Приказ на дел од материјалната култура од римскиот империјален период (истражувања 2013-2016 година)*, Во А. Јакимовски (ур.), Скупи-Римски театар, Скопје, 159-244.

Јованова 2017b

Л. Јованова, *Скупи – Југоисточна градска зона*, Во Л. Јованова, М. Ончевска Тодоровска (ур.), Скупи – сектор Југоисточен бедем и комплекс Терма – базилика со атриум, Скопје, 37-97.

Јованова, Ончевска Тодоровска, 2017

Л. Јованова, М. Ончевска Тодоровска, *Скупи – сектор Југоисточен бедем и комплекс Терма – базилика со атриум*, Скопје.

Јованова (во печат)

Л. Јованова, *Скупи – Сектор југоисточен бегем, културна историјографија (2008–2010 година)*, Maced. acta archaeol. 21, Скопје (во печат).

Лилчиќ 2001

В. Лилчиќ, *Македонскиот камен за боговије, христијаније и за животои по животои, том I, Рана и зрела антика*, Скопје.

Лилчиќ 2002

В. Лилчиќ, *Македонскиот камен за боговије, христијаније и за животои по животои, том II, Доцна антика*, Скопје.

Karagiani 2009

F. Karagiani, *The development of the cities during the transition from Late Antiquity to the Early Christian Era*, Niš & Byzantium, Symposium VII, Niš, 119-128.

Kirilov 2007

Ch. Kirilov, *The reduction of the fortified city area in late antiquity: some reflections on the end of the 'antique city' in the lands of the Eastern Roman Empire*, In J. Henning (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium. Vol. 2 Byzantium, Pliska, and the Balkans*, Berlin, 3-24.

Кораќевик 1977

Д. Кораќевик, *Состојба на археолошкиот ископување на Античко Скупи*, Maced. acta archaeol. 3, Прилеп, 143-177.

Кораќевик 1988

Д. Кораќевик, *Археолошки исцржувања во Скупи во 1982 г.*, Maced. acta archaeol. 9, Скопје, 155-165.

Koraćević 1989

D. Koraćević, *Urbanizam i arhitektura Skupa u svetlosti arheoloških iskopavanja*, Lihnid 7, Ohrid, 101-107.

Коракевиќ 2002

Д. Коракевиќ, *СКУПИ, Градска територија*, Скопје.

Кузманоски 2010

И. Кузманоски, *Сигното сликарство од градската вила во Скупи*, *Maced. acta archaeol.* 19, Скопје, 225-235.

Lawrence 1983

A.W. Lawrence, *A Skeletal History of Byzantine Fortification*, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 78, Athens, 171-227.

Манева 1988

Е. Манева, *За карактерот и времетраењето на источно-то, доцноантичко предградие од Хераклеја*, *Maced. acta archaeol.* 9, Скопје, 175-186.

Манева 1989

Е. Манева, *Базиликата Д од Хераклеја Линкестис*, *Лихнид 7*, Охрид, 51-63.

Mano Zisi 1973

Dj. Mano Zisi, *Stratigraphic Problems and the Urban Development of Stobi*, *Studies in the Antiquities of Stobi I*, Beograd, 185-225.

Милошевиќ 1987

Г. Милошевиќ, *Рановизантийска архитектура на Свеини у Косилоцу*, *Старинар XXXVIII*, Београд, 39-58.

Mikulčić 1970

I. Mikulčić, *Skupi-istočna nekropola i j/i sektor gradskog bedema*, *Arheološki Pregled* 12, Beograd, 131-141.

Mikulčić 1971a

I. Mikulčić, *Skupi-istočna nekropola 1971*, *Arheološki Pregled* 13, Beograd, 43-45.

Mikulčić 1971b

I. Mikulčić, *Teritorija Skupa*, ŽA XXI/2, Skopje, 463-484.

Микулчиќ 1973a

И. Микулчиќ, *Меситооложбаи на античко Скопје*, Историја X/2, Скопје, 262-267.

Mikulčić 1973b

I. Mikulčić, *From the Topography of Scupi*, Archaeologia Iugoslavica XIV, Beograd, 29-35.

Mikulčić 1974

I. Mikulčić, *Über die Grösse der spätantiken Städte in Makedonien*, ŽA 24, Skopje, 191-212.

Микулчиќ 1982

И. Микулчиќ, *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје.

Микулчиќ 1999

И. Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, Скопје.

Mikulčić 2002

I. Mikulčić, *Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Städte-Vici-Refugien-Kastelle*, Münchner Beiträge zur Vor-und Frühgeschichte 54, München.

Микулчиќ 2003

И. Микулчиќ, *Стари, антички град*, Скопје.

Микулчиќ 2007

И. Микулчиќ, *Хераклеја Линкесијс, Антички град во Македонија*, Скопје.

Микулчиќ 2009

И. Микулчиќ, *Антички градови на Брегалница*, Скопје.

Milinković 2007

M. Milinković, *Stadt oder „Stadt“: Frühbyzantinische Siedlungsstrukturen im nördlichen Illyricum*, In J. Henning (ed.),

Millennium Studies, Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium 2, Byzantium, Pliska, and the Balkans, Berlin-New York, 159-191.

Милошевски, Лилчиќ 2017

В. Милошевски, Г. Лилчиќ, *Преглед на нумизматичкиот материјал од илеапарои во Скупи*, Во А. Јакимовски (ур.), Римски театар во Скупи, Скопје, 424-428.

Mirdita 1973

Z. Mirdita, *Das Christentum und seine Verbreitung in Dardanien*, Balcanica IV, Beograd, 83-93.

Mirković 1968

M. Mirković, *Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji*, Beograd.

Mirković 1996

M. Mirković, *The Iron Gates and the roman policy on the Moesian Limes 33–117*, In P. Petrović (ed.), *Roman Limes on the Middle and Lower Danube*, Belgrade, 27-40.

Mirković 2005

M. Mirković, *Die Festung und die Stad an der Donau*, In M. Mirković (ed.), *Römische Städte und Festungen an der Donau*, Akten der Regionalen konferenz, Organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung, Beograd 16-19 Oktober 2003, Beograd, 9-22.

Mirković 2007

M. Mirković, *Moesia Superior, Eine Provinz an der Mittleren Donau*, Mainz.

Móscy 1970

A. Móscy, *Gesellschaft und Romanisation de römischen Provinz Moesia Superior*, Budapest.

Нацев 2008

Т. Нацив, *Доцноантичкиот грао Баргала*, Штип.

Нацев, Веселинов 2015

Т. Нацев, Д. Веселинов, *Одбранбениот систем на градоот Баргала*, Гласник на Институтот за национална историја 59/1-2, Скопје, 27-35.

Ончевска Тодоровска 2004

М. Ончевска Тодоровска, *Основа на монети од Скупи*, Македонско наследство 23, Скопје, 29-42.

Onchevska Todorovska 2009a

М. Onchevska Todorovska, *Thermal facility in Skupi*, (Collection of works from the Symposium "Water, Life and Pleasure" Strumica 2008), NI Institute for protection of the monuments of culture and museum - Strumica, Strumica, 75-84.

Ončevska Todorovska 2009b

М. Ončevska Todorovska, *The Great Early Christian Basilica in Scupi and Early Christianity*, Macedonian Heritage 34-35, Homage to Blaga Aleksova, Skopje, 97-111.

Ончевска Тодоровска 2011

М. Ончевска Тодоровска, *Новата голема ранохристијанска базилика од Скупи*, Maced. acta archaeol. 20, Скопје, 365-379.

Ončevska Todorovska 2015

М. Ončevska Todorovska, *The Atrium in the Early Christian Church architecture in East Illyricum and the Large Early Christian Basilica with an atrium in Scupi*, Folia Archaeologica Balkanica III, Skopje, 267-288.

Ончевска Тодоровска 2017a

М. Ончевска Тодоровска, *Доцноантичка населба над римскиот театар во Скупи*, Во А. Јакимовски (ур.), Римски театар во Скупи, Скопје, 245-320.

Ончевска Тодоровска 2017b

М. Ончевска Тодоровска, *Скупи – Централна градска зона*, Во Л. Јованова, М. Ончевска Тодоровска (ур.), Скупи – сектор Југоисточен бедем и комплекс Терма – базилика со атриум, Скопје, 98-147.

Павловски 2017

Г. Павловски, Анализа на архитектонскиот дизајн и хипотетичка реконструкција на гледалиштето, Во А. Јакимовски (ур.), Римски театар во Скупи, Скопје, 119-146.

Папазоглу 1957

Ф. Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, Скопје.

Papazoglu 1969

F. Papazoglu, *Srednjebalkanska plemena u predrimsko doba*, Posebna izdanja Centra za balkanoloska istaživanja, Akademija Nauka i Umetnosti BiH XXX, Sarajevo.

Papazoglu 1979

F. Papazoglu, *Quelques aspects de l'histoire de la province de Macédoine*, In H. Temporini, W. Haase (Dir.), *Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, ANRW II 7.1, Berlin - New York, 302-369.

Петковски, Георгиев 2003

Г. Петковски, З. Георгиев, *Конзервација и реконструкција на градската порта на Баргала*, Зборник на Штипскиот народен музеј IX–X, Штип, 186-188.

Петрова 2007/2008

Е. Петрова, *Рано римско Сџоби*, Во М. Шурбаноска, А. Јакимовски (ур.), *Forum Romanum Stobis*, Скопје, 10-19.

Петровић 1986

П. Петровић, *Римски куќи у Бергају*, Старице XXXVII, Београд, 41-52.

Поповић 2003

В. Поповић, *Sirmium, Град царева и мученика*, Во И. Поповић, А. Поповић и М. Јеремић (ред.), Сабрани радови о археологији и историји Сирмијума, Сремска Митровица.

Poulter 2001

A. Poulter, *The use and abuse of urbanism in the Danubian provinces during the Later Roman Empire*, In J. Rich (ed.), *The City in the Late Roman Antiquity*, London and New York, 99-133.

Rendić Miočević 1981

D. Rendić Miočević, *SCUPI Istraživanja rimskog teatra 1959-1961 godine*, Antički teatar na tlu Jugoslavija (Saopštenja sa naučnog skupa: 14-17 april Novi Sad 1980), Novi Sad, 44-51.

Rizos 2011

E. Rizos, *The late-antique walls of Tessalonica and their place in the development of eastern military architecture*, *Journal of Roman Archaeology* 24, Cambridge, 450-468.

Sarantis 2013

A. Sarantis, *Fortifications in the East: A Bibliographic Essay*, In A. Sarantis, N. Christie (eds.), *Current Perspectives*, LAA 8.1-8.2-2010-11, Leiden, 317-370.

Санев, Саржоски 1981

В. Санев, С. Саржоски, *Ископувања на внатрешниот бегем во Сџоби, 1972- 1974 година*, *Studies in the Antiquities of Stobi III*, Титов Велес, 229-231.

Snively 2009

C. Snively, *The fates of Balkan cities in Late Antiquity: Recent views*, *Niš & Byzantium*, Symposium VII, Niš 37-44.

Snively 2011

C. Snively, *The New basilica at Golemo Gradište, Konjuh: a Sixth Century in the Province of Dardania*, *Niš & Byzantium*, Symposium IX, Niš, 187-202.

Снајвли 2013

К. Снајвли, *Ранохристијанскиот период во Р Македонија (археологија)*, Во П. Кузман, Е. Димитрова, Ј. Донев (ред.), Македонија, цивилизациски културно-историски факти, том 3, Скопје, 1329-1404.

Suić 1976

M. Suić, *Antički grad na Istočnom Jadranu*, Zagreb.

Teocharaki 2011

A.M. Teocharaki, *The Ancient Circuit Wall of Athens: Its Changing Course and the Phases of Construction*, Hesperia 80/1, Athens, 71-156.

Торбатов 2002

С. Торбатов, *Укрепителна система на провинция Скития (края на III-VII в.)*, Велико Търново.

Turnbull 2004

S. Turnbull, *The Walls of Constantinople AD 324-1453*, Oxford.

Хаџи Манева 2008

М. Хаџи Манева, *Нумизматички сведоштва за крајот на VI и VII век*, Maced. acta archaeol. 18, Скопје, 381-395.

Velkov 1977

V. Velkov, *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity*, Amsterdam.

Вулић 1909

Н. Вулић, *Антички споменици у Србији, Споменик Српске Краљевске Академије* 47, Београд, 109-191.

Вулић 1961

Н. Вулић, *Римско позориште код Скопља*, Неколико питања из античке историје наше земље и римске старине, Посебна издања САНУ 39, Београд, 3-56.

Vulić 1981

N. Vulić, *Rimsko pozorište kod Skoplja*, Antički teatar na tlu Jugoslavije, Saopštenja sa naučnog skupa: 14–17 april Novi Sad 1980, Novi Sad, 37-43.

АНТИЧКИ ИЗВОРИ – ANTIQUE SOURCES

Amm. Marc. – *Rerum gestarum* (M. Milin, Amijan Marcelin, Istorija) Beograd 1998.

Cod. Theod. – *Theodosiani Libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis et Leges novellae ad Theodosianum pertinentes* (ed. Th. Mommsen et Paulus M. Meyer), Berolini 1905.

Hier. Synecd. – *Hieroclis Synecdemus, accedunt fragmenta apud Constantinum Porphyrogenetum servata et nomina urbium mutata* (ed. A. Burchardt), Lipsiae 1893.

Marcel. Com. – *Marcellini Comitis Chronicon* (ed. by T. Mommsen in *Monumenta Germaniae Historica Auct. Ant. II*), *Chronica Minora II*, Berlin 1894 (Reprint 1981)

Not. Dig. – *Notitia Dignitatum. accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et laterculi provinciarum* (ed. by O. Seeck), Berolini 1876.

Procop. – *De aedif. Procopii Caesarensis opera omnia*, vol. VII (*Buildings*, ed. and translated by H. B. Dewing), Loeb Clasical Library, London 1940.

Lenče JOVANOVA

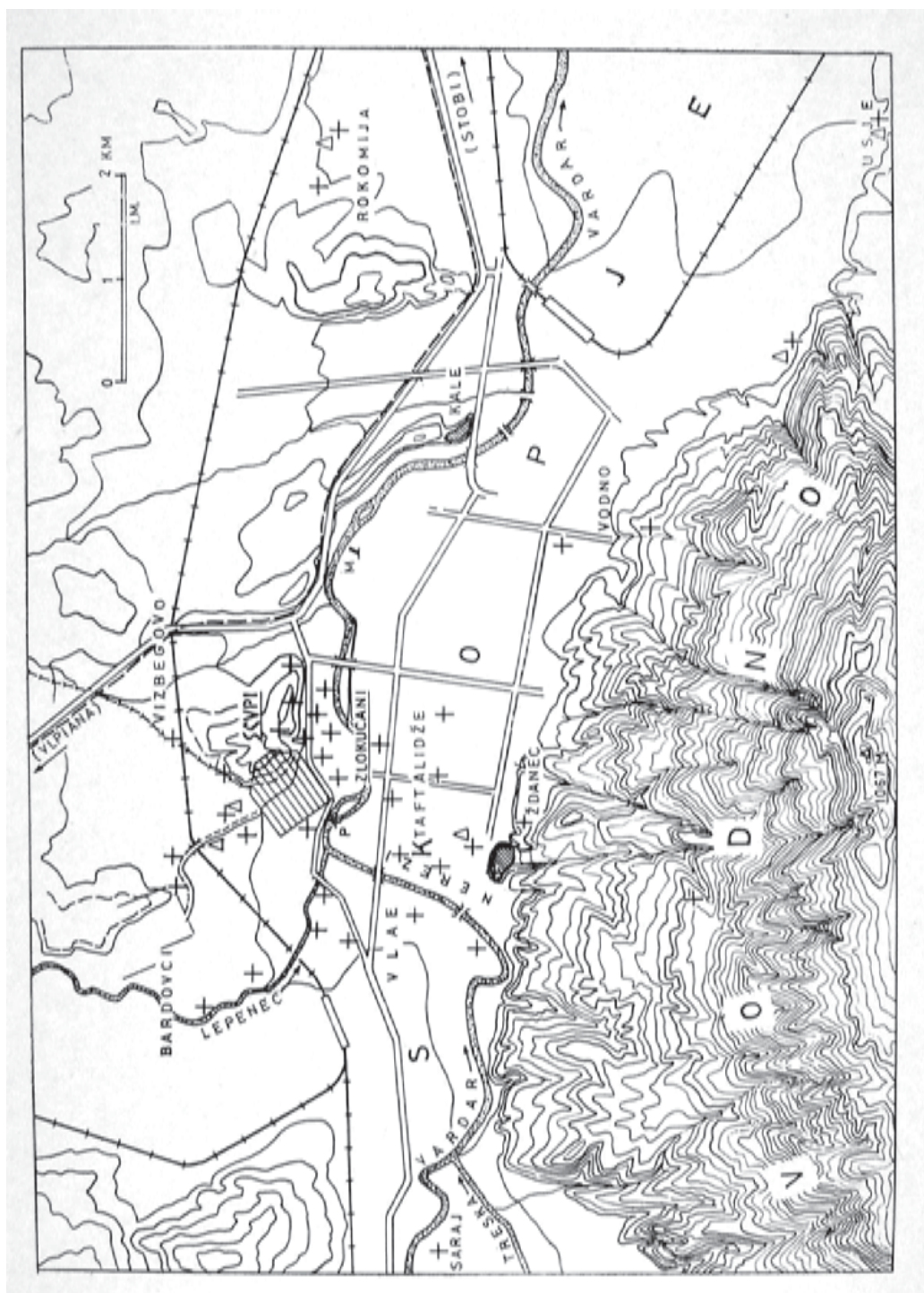
SCUPI - TRANSFORMATION FROM THE IMPERIAL
COLONY TO THE LATE ANTIQUE METROPOLIS
AND A CHRISTIAN EPISCOPY

Summary

An attempt was made to present the centuries-old historical, urban and construction development path of Scupi, that is, the transformations from the original agglomeration with unknown status in a prosperous imperial colony, then late antique provincial metropolis and, at the same time, episcopal center (provincial metropolis), and finally, the gradual decline as a modest rural settlement. The characteristics and elements (structure, street network, buildings) of the two main urban stages are presented: the older stage (late I - late IV / mid-V century) and the younger (Christian) stage (middle / late V - late VI century). An analysis was made of the time and place of establishment of the Scupi veteran colony, which during the imperial and early stages of the late antiquity will retain the basic orthogonal urban structure with the same layout of the streets, building complexes and architectural buildings. Later, during the V-VI century, the city experienced a complete transformation, which is manifested by the reduction of size, changes in ur-

ban composition and aesthetics, as well as the domination of sacred in relation to profane buildings. Particular attention is paid to the construction of the late antique defensive walls and Christian sacred buildings, as pillars of the late antique Dardanian metropolis, which is at the same time an episcopate and a provincial metropolis.

Key words: Scupi, urbanism, imperial colony, late antique metropolis, defensive walls, episcopacy, metropolis.



Сл. 1. Локацијата на Скупи во рамките на Скопската Котлина
(според И. Микулчиќ 1982, 39, сл. 16)



Сл. 2. Епиграфски споменик на кој се спомнува vicus Cavadinus (IMS VI, 86)



Сл. 3. Епиграфски споменик со името на градот Colonia Flavia Scupinorum



Сл. 4. Епиграфски споменик на кој се споменува ветеран од легијата VII Claudia



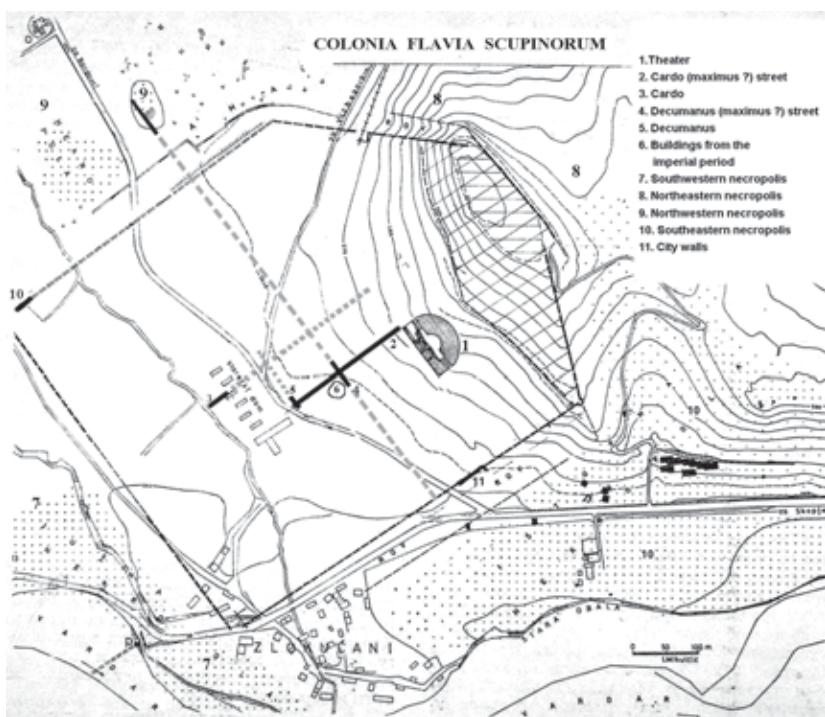
Сл. 6. Дел од постарата фаза на северозападниот крак на обзидието (II-III век)



Сл. 7. Југоисточна градска зона, југоисточен крак од доцноантичкото обзидие и делови од домусот со перистил кои останале од надворешната страна на сидините



Сл. 8. Епиграфски споменик
на кој се споменува дакиското племе Костобоки (деталј)



Сл. 9. Топографски план на Скупи (I-III век), истражувани делови
од обзидието, уличната мрежа и градби



Сл. 10. Истражен дел од улицата *cardo maximus*?, од север



Сл. 11. Улицата *cardo maximus*? и раскрсницата со декуманот јужно од комплексот Градска бања – хореум



Сл. 12. Панорама на истражувани градби во централната, северната и јужната градска зона



Сл. 13. Северна градска зона, театар



Сл. 14. Централна градска зона, голем термален објект (калдариум)



Сл. 15. Јужна градска зона, цивилна базилика



Сл. 16. Југоисточна градска зона, градска куќа со перистил



Сл. 17. Централна градска зона, доцноантичка градска бања



Сл. 18. Југоисточен крак од доцноантичките сидини



Сл. 19. Југоисточен крак од доцноантичките сидини со полукружна кула



Сл. 20. Базилика со крстилница, панорама



Сл. 21. Базилика со крстилница, од исток



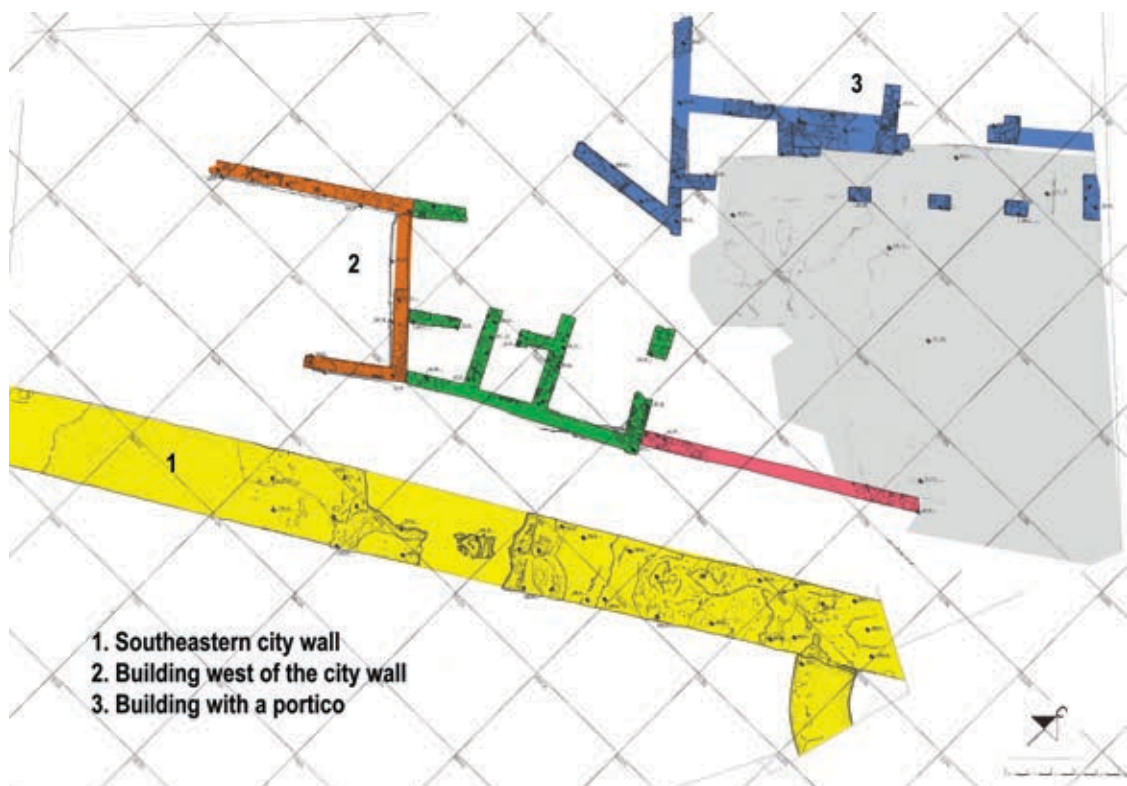
Сл. 22. Поставеност на Базиликата со атриум во квартот источно од *cardo maximus*



Сл. 23. Базилика со атриум, од исток



Сл. 24. Базилика со атриум, столб од трибелонот



Сл. 25. Југоисточна градска зона, одбранбен ѕид и градби од доцен V до доцен VI век

Дафина ГЕРАСИМОВСКА

ДОЦНОАНТИЧКАТА ГРАДЕЖНА ДЕЈНОСТ И РАНОТО ХРИСТИЈАНСТВО ВО СТОБИ

Медитеранскиот басен, кон кој гравитира и Република Македонија, е лулка на високоразвиени цивилизации, кои оставиле белези врз севкупната култура и уметност. Врз темелите, зацртани во раноантичкиот период, се развивала и архитектурата како дел од материјалната култура и една од врвните уметности во минатото и сегашноста. Со појавата и ширењето на Римската Империја, која ќе ги почитува дотогашните достигнувања во градежната дејност, ќе биде внесена извесна свежина и таа ќе влијае со определени иновации врз архитектурата. Со појавата на христијанската религија, биле неопходни промени и во градежната дејност, како во профаната така и во сакралната архитектура.

Што се однесува до називите и самата форма на одделни делови од градбите, наменети за христијанската религија и за живеење и работење на населението што веќе ја прифатило оваа религија, тие своите корени ги влечат од паганските времиња во антиката. Одделни архитектонски форми создадени во текот на античкиот период биле целосно или делумно при-

фатени во периодот на појавата и развитокот на христијанството, што е очигледно и кај архитектонските објекти откриени досега, како и во урбаниот развиток на античкиот град Стоби.¹

***Влијанијата на антиката
врз формата и содржината на станбените градби***

Станбената архитектура на новата аристократија во градот Стоби, која стапила на сцената во текот на раното христијанство, продолжила по патеката зацртана во римскиот период, а обичното население живеело во согласност со економските можности.²

Најдобро истражени станбени објекти во Република Македонија се градските резиденции во Стоби.³ Најголем дел од откриените резиденции во Стоби, кои потекнуваат од крајот на 3 и почетокот на 4 век, продолжиле да егзистираат и во доцноантичките времиња. Својата репрезентативна форма станбените градби во Стоби ја добиле следејќи ги основите базирани врз хеленистичкиот модел, присутен низ медитеранските простори. Куќата со внатрешен перистил, најзастапена во римскиот период во Стоби, претставува појдовна точка за оформувањето на домовите на видните личности во раното христијанство во овој град.

¹ Градот се наоѓа во средното течение на Вардар, на просторот каде што Црна Река се влева во него.

² Герасимовска 2009, 43–45.

³ Почетоците на ископувањата на станбените градби датираат од дваесеттите и триесеттите години на 20 век. Првичните информации од овие ископувања ги дознаваме од објавените кратки извештаи: Сарија 1925, 325; Петковиќ 1928, 190–191; Несторовиќ 1931, 109–114; Петровиќ 1933–1934, 169–191; Мано-Зиси 1933–1934, 249–254. Од седумдесеттите години на 20 век вниманието повторно било насочено кон истражување на дел од станбените градби: Mikulčić 1982, 545–555. Интересот за доцноантичките станбени градби во Стоби биле предмет на интерес и во докторската дисертација на Ф. Хеманс: Hemans 1980. Истражувања на објектите на највисоката тераса во Стоби и на другите градби се изведуваат и во текот на последните години со учество на повеќе млади истражувачи.

Низ целиот антички период, дворот и трпезаријата,⁴ како интегрални простори во станбените објекти, биле од посебно значење. Овие составни елементи биле прифатени и во резиденциите на високите свештени лица и административни великодостојници во периодот на христијанизацијата на овие простори. Во просторната организација на сите резиденции во Стоби, кои се досега истражени, присутни се перистилните, внатрешни дворови и трпезариите ориентирани кон нив. Ваквите веќе постојни градби биле реконструирани и приспособени кон потребите на населението, кое веќе живеело во духот на христијанската религија. Во сите истражени доцноантички резиденции во Стоби видливо е вниманието посветено на изборот на приемните простории. Грижата на сопствениците за оформување на простории за свечени приеми и гозби во доцноантичкиот период е рефлексција на римските приемни простории, кои биле од големо значење во концепцијата на домовите.

Во севкупната концепција на репрезентативните резиденции во Стоби, вткаени се сите културни придобивки од ориенталните простори, секако, со акцент на определени елементи специфични за географските и за климатските услови на овие простори. Како составен дел од репрезентативните приемни простории, во сите резиденции е присутен апсидалниот завршок, не само во муниципиумот Стоби туку и во другите градови во Република Македонија и пошироко на Балканскиот Полуостров.⁵ Проширувањето на постојните трпезарии со апсиди за поставување на полукружното легло стибадиј, во согласност со широко распространетата мода низ Империјата, се забележува во Куќата на Перистерија,⁶ во Куќата на Полихарм⁷

⁴ Во форма на андрон, триклинij или апсидалниот стибадиј.

⁵ Веќе во времето на Домитијан (81–96 г. н. е.), на Палатин, во палатата на императорот се појавил апсидалниот завршок, така што до 4 век апсидата станала составен елемент речиси во сите побогати станбени објекти низ Империјата.

⁶ Позната и како Двоапсидална палата.

⁷ Позната под повеќе имиња: Летна палата, Бискупска резиденција, Парохиска куќа и Куќа на псалмите.

(Сл. 1), Куќата на ГР (Домус Фулоника),⁸ во т.н. Епископска резиденција (Сл. 2) и во загадочната Куќа на Партениј⁹ (Сл. 3). Ваквите трпезарии биле употребувани како простории за приеми, *оеки*. Големите доцноантички резиденции станале огледало на социјалната моќ на новото благородништво.

Продорите на варварските племиња кон крајот на 4 и во почеток на 5 век довеле до декаденција на градскиот живот и делумно рустифицирање на градовите. Големите градски резиденции биле трансформирани во скромни домови на населението од околните простори, што барало заштита зад градските бедеми. Градежната активност била сведена на поправки и адаптации на постојните објекти. Скрамните куќички оформени над јавните површини, присутни во голем дел од Империјата,¹⁰ очигледни се и во Стоби. Преградувањата во повеќе домови за сместување на напливот од население се констатирани во Куќата на ГР (Сл. 4), Куќата на Перистерија (Сл. 5), Куќата на Полихарм, Куќата на Партениј, како и кај јавните градби, меѓу кои и театарот во Стоби.

Градежната дејност во 5 и 6 век морала да се приспособи кон новите услови. Одделни градби во Стоби биле обновени, задржувајќи ја постојната просторна организација, приспособена кон потребите на христијанските првенци, збогатеени со декорација што зрачи со христијанска симболика. Подните мозаици во апсидалните простории, кои ги искажуваат христијанските пораки, се особено впечатливи во апсидалната трпезарија во Куќата на Полихарм (Сл. 6) и во југозападната трпезарија во Куќата на Перистерија (Сл. 7). Во мозаичниот под со христијански композиции во овие две трпезарии се вто-

⁸ Во литературата и оваа резиденција се споменува под различни имиња: Северна палата, Текстилна работилница, Валавница на шајак и, најчесто, како Домус Фулоника.

⁹ Називот Куќата на Партениј произлегува од печатот со тоа име пронајден во дел од оваа куќа. Комплексот од простории ориентиран околу големиот перистил се среќава и под името Теодосијанска палата (види кај Герасимовска 1996, 43).

¹⁰ Герасимовска 2010, 121–123.

пени осумаголни фонтани, инкорпорирани во градбите на Балканскиот Полуостров под влијание на Ориентот.¹¹

Во овие доцни времиња Куќата на Полихарм станала резиденција на истакнато црковно лице. Свкупната просторна организација, како и декоративниот аранжман на оваа резиденција, ја отсликува битната улога на црковните лица во општеството. Нивните домови служеле делумно и како јавни објекти, а целокупната декорација со христијанска симболика била насочена кон обединување на христијанското население.

Комплексот со перистилот и двете апсидални трпезарии во Куќата на Перистерија бил обновен и веројатно служел како резиденција на висок државен администратор или црковно лице.¹²

Наспроти ранохристијанските храмови и резиденции на водечките личности во општеството, сиромашното население морало да се задоволи со скромните домови.

Новооткриените резиденции во текот на ископувањата изведени во последните години во Стоби, го потврдуваат присуството на апсидални простории, оеки, и во градбите подигнати на највисоката тераса од градот Стоби кон крајот на 5 и во првата половина од 6 век, како на пример кај т.н. Куќа со триклиниум (Сл. 8).

Влијанијата на антиката врз формата и содржината на сакралните згради

Долгата црковна традиција во Стоби и значењето на неговата епископија ја потврдуваат бројни ранохристијански базилики во градот и неговата околина, како и бројот на познатите епископи.¹³ Во рамките на градските бедеми тие се лоцирани источно од главната улица, Виа Сакра, како и на источ-

¹¹ Hales 2003, 240.

¹² Герасимовска 2009, 64.

¹³ Микулчиќ 2003, 112–114; Алексова 2003, 18.

ната страна од паралелната улица со неа, т.н. Виа Принципалис Инфериор. Градбите наменети за христијанската религија минале низ долг пат во текот на својот развој. Пространата сала, како што наведува Б. Алексова, која се наоѓала под централниот кораб на првата Епископска базилика во Стоби, служела како *domus ecclesiae* за христијански верски обреди „во времето пред мирот на црквата“. ¹⁴ Објектите *domus ecclesiae* или *oikos ekklesias*, наменети за христијанските обреди, во големите градови на Империјата ги влечат корените од станбената архитектура. ¹⁵ Од разноликоста на доцноантичките форми се создала самостојната христијанска архитектура. ¹⁶

Сакралните градби откопани во градот Стоби укажуваат на обединување на одделни елементи – дел од приватните доцноантички резиденции ¹⁷ со елементите од римските цивилни базилики. Приспособувајќи ги кон потребите на христијанската религија, составните делови од паганските градби довеле до оформување на ранохристијанската базилика. Најголем дел од ранохристијанските сакрални градби во Стоби и во другите доцноантички градови во Република Македонија ѝ припаѓаат на најтипичната форма на ранохристијански цркви – трикорабни базилики. ¹⁸ Полукружната апсида на источната страна од наосот, присутна во главните приемни простории, оеки, во сите станбени градби во Стоби откриени досега, била прифатена и во ранохристијанските цркви како заднина за религиозната служба.

Атриумот, кој претставувал внатрешен двор на римскиот домус, присутен во куќите во Стоби во вид на развиен внатрешен перистил, е најчесто присутен во градските базилики истражени на просторот на Република Македонија. Тој се

¹⁴ Алексова 1995, 92; Aleksova 1997, 12; Aleksova 2006, 400–401; Снајвли 2013, 1364.

¹⁵ Krautheimer 1967, 7.

¹⁶ Müller-Vogel 2005, 255.

¹⁷ Герасимовска 2015, 264.

¹⁸ Микулчиќ 1999, 310; Снајвли 2013, 1333.

срекава во сите базилики во Стоби, но со различна форма – од правоаголна во Северната (Сл. 9) и во Централната до трапезоидна во Големата епископска базилика (Сл. 10).

Помеѓу наосот и атриумот на базиликите во Стоби се наоѓа тесен нартекс. Објектите биле со базиликално осветлување, применето во римските цивилни базилики. Базиликалното осветлување несомнено било единствениот начин за осветлување и на раскошните апсидални оеки во античките резиденции во Стоби.

Како што наведува И. Микулчиќ, во мермерната декоративна пластика во црквите во Стоби посилни се источните културни и уметнички влијанија, а сидари и уметници од престолинната несомнено учествувале во изградбата и во украсувањето на големите базилики во Стоби, со помош на домашни мајстори. Во мозаичната декорација на базиликите, пак, се чувствуваат влијанија од повеќе центри во Северна Африка и од Блискиот Исток.¹⁹

Во текот на 1917 и 1918 година,²⁰ источно од Виа Сакра, во југозападниот дел од градот, биле откриени остатоци од последната фаза на Епископската базилика во Стоби. Како резултат на долгогодишните ископувања,²¹ изведени во текот на дваесеттиот век, кои продолжуваат и понатаму, се расветлија повеќето фази на оваа базилика со крипта и крстилница.²² Од претпоставената *domus ecclesiae*, потоа Старата епископска базилика некаде од околу 400 година и нејзината обнова во средината на 5 век,²³ преку подигнувањето на Големата епископска

¹⁹ Микулчиќ 1999, 307

²⁰ Kitzinger 1946, 87–88.

²¹ Во долгогодишните ископувања и истражувања учествувале научници од повеќе земји: 1918 година ископувал Ф. Кришен, 1924–1925 година Р. Егер, 1927 година Б. Сарија, 1931 година В. Петковиќ, 1934 година Ѓ. Мано-Зиси, 1970–1978 година Џ. Вајсман со соработниците Р. Коларик, К. Снајвли, Б. Алексова, а во последниве години С. Блажевска.

²² Snively 1979, 84–160.

²³ Алексова 1995, 91: првата фаза ја датира во првата половина на 4 век; И. Микулчиќ 1999, 310: ја датира првата фаза околу средината на 4 век;

базилика на крајот на 5 век, сè до обновата во втората половина од 6 век,²⁴ овој простор го сочинувал јадрото на епископијата во Стоби.

Одделни римски резиденции, лоцирани источно од една од главните улици, Виа Принципалис Инфериор, биле преуредени во сакрални градби, како на пример, Централната и Северната базилика. Апсидалните оеки со ориентација исток – запад лесно можеле да се преадаптираат во наоси на базиликите.

Централната базилика²⁵ била подигната врз демолираната еврејска синагога, која, пак, првично била дом на Евреинот Полихарм, кој северниот дел од куќата ѝ го отстапил на еврејската заедница и тој преуреден служел за религиозни цели.²⁶ Таа претставува трикорабна базилика со нартекс, атриум и два анекси на јужната страна.²⁷

Во доцниот 5 век била изградена Северната базилика.²⁸ Изнесено е мислење дека Северната базилика била подигната врз една доцноантичка резиденција, од стандардниот тип станбени градби во Стоби, со внатрешен перистил, преуреден во атриум на базиликата. Така веројатно била оформена базиликата со три кораби и широка апсида на источната страна, тесен нартекс и мал атриум на запад, со фонтана и мал базен покрај влезот. Доцноантичките резиденции што биле преуредени во цркви имаат идентични или слични планови, „така што цели

Снајвли 2013, 1369: ја датира во крајот на 4 век; втората фаза, според Алексова 1995, 94, потекнува од крајот на 4 век; додека, Снајвли 2013, 1369, ја датира во првата половина на 5 век.

²⁴ Алексова 1995, 87–90, го датира подигнувањето на оваа базилика во првата половина на 5 век, а Снајвли 2013, 1362–1369, на крајот на векот, со обнова во втората половина од 6 век.

²⁵ Позната и како Синагога-Базилика; Алексова 1995, 117, ја датира базиликата во доцниот 4 век; Микулчиќ 2003, 135 и Снајвли 2013, 1371, во крајот на 5 век; Битракова Грозданова 1999, 298, во крајот на 5 и почетокот на 6 век.

²⁶ Битракова Грозданова 1999, 298.

²⁷ Snively 1979, 48–72.

²⁸ Snively 1979, 20–40.

градежни ансамбли биле искористени во новиот аранжман²⁹. Северната базилика има повеќе фази на градење.³⁰ Во текот на раниот 6 век на северната страна ѝ била додадена крстилница.

Во предградието и во пошироката околина на градот Стоби биле подигнати уште неколку ранохристијански базилики.³¹

Анализирајќи ги основите на доцноримските станбени објекти и ранохристијанските базилики во Стоби, очигледно е обединувањето на елементите од сакралните и профаните градби, кои се создавале и опстојале низ долгиот антички период. Во просторната организација на ранохристијанската базилика, тие добиле нова функција и ново значење, зад кое се провлекуваат христијанските цели и идеи, различни од оние во паганските времиња.

²⁹ Алексова 1995, 115.

³⁰ Позната и како Црквата на св. Јован Крстител и Базилика со крстилница. Микулчиќ 2003, 140, ја датира базиликата во доцниот 5 век; Алексова 1995, 115, во крајот на 4 – почеток на 5 век, со доградба на крстилницата во 6 век.

³¹ Во доцниот 5 век Базиликата *extra muros*, во средината на 5 век Гробишната базилика, а во 6 век базиликата во Паликура.

ЛИТЕРАТУРА

Алексова 1995

Б. Алексова, *Loca Sanctorum Macedoniae*, кули на мариин-риите во Македонија од IV до IX век, Скопје.

Aleksova 1997

B. Aleksova, *Oikos ekklesias - domus ecclesiae at Stobi, The First Christian Community House in Macedonia*, Macedonian Heritage 3, Skopje, 5-45.

Алексова 2003

Б. Алексова, *Старохристијански црковни центри во Македонија*, Старохристијанската археологија во Македонија, прилози од научен собир, Скопје, 7-40.

Aleksova 2006

B. Aleksova, *Domus ecclesiae at Stobi, the First Christian Community House in Macedonia*, Folia Archaeologica Balcanica 1, Skopje, 391-402.

Битракова Грозданова 1999

В. Битракова Грозданова, *Римско Стоби и еврејската заедница*, Религија и уметност во антиката во Македонија, Скопје, 286-302.

Герасимовска 1996

Д. Герасимовска, *Антички куќи во Македонија*, Скопје.

Герасимовска 2009

Д. Герасимовска, *Улогата на живеалиштето во културата на живеење низ антиката во Р. Македонија*, Скопје.

Герасимовска 2010

Д. Герасимовска, *Конјасии меѓу сѐанбениите објекти во доцната антика во Република Македонија*, Патримониум 7-8, Скопје, 119-126.

Герасимовска 2015

Д. Герасимовска, *Архиџекиџураџа во доцнаџа аџџика во македонскиџе џрадови*, Folia Archaeologica Balcanica 3, Скопје, 253-265.

Mikulčič 1982

I. Mikulčič, *Der Untergang der Paläste im spätantiken Stobi, Nordmakedonien*, Symposium Palast und Hütte, (Berlin 1979), Mainz, 535-555.

Микулчиќ 1999

И. Микулчиќ, *Аџџички џрадови во Македониџа*, Скопје.

Микулчиќ 2003

И. Микулчиќ, *Сџџоби, аџџички џрад*, Скопје.

Kitzinger 1946

E. Kitzinger, *A Survey of the Early Christian Town of Stobi*, Dumbarton Oaks Papers, Vol. 3, 81-162.

Krautheimer 1965

R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Baltimore.

Мано-Зиси 1933-1934

Ђ. Мано-Зиси, *Мозаџџи једне куџе у Сџџобима*, Стариџар VIII-IX, Београд, 249-254.

Müller -Vogel 2005

W. Müller, W. – G. Vogel, *Atlas Arhitektura I, Istorija graditeljstva od Mesopotamije do Vizantije*, Beograd.

Несторовић 1931

Б. Несторовић, *Искоџаваџа у Сџџобима*, Стариџар VI, Београд, 109-114.

Петковић 1928

В. Петковић, *Историјско-уметнички музеј у 1927 години*,
Гласник Српске краљевске академије XXXVII, Београд,
190-191.

Петровић 1933-1934

Ј. Петровић, *Сѣоби 1932*, Старинар VIII-IX, Београд, 169-191.

Сариа 1925

Б. Сариа, *Историјско-уметнички музеј у 1925 години*, Гласник Српске краљевске академије XXXIV, Београд, 325.

Snively 1979

C. Snively, *The Early Christian Basilicas of Stobi: a Study of Their Form, Function, and Location*, Ph.D. dissertation, University of Texas at Austin.

Снајвли 2013

К. Снајвли, *Ранохристијанскиот ѝериод во Р. Македонија – црквие*, Македонија, милениумски културно - историски факти 3, Скопје, 1328-1404.

Hales 2003

S. Hales, *The Roman House and Social Identity*, Cambridge 2003.

Hemans 1980

F.P. Hemans, *Late Antique Residences at Stobi*, Ph.D. dissertation, Boston University.

Dafina GERASIMOVSKA

BUILDING ACTIVITIES IN THE LATE ANTIQUITY
AND EARLY CHRISTIANITY AT STOBI

Summary

Systematic research at Stobi has enabled us to follow the development of the architectural forms erected in this city. Some of the structures, which were characteristic for the architecture, created during the roman period, continued to be used in the late antiquity. Such good examples are the residential and religious buildings at Stobi.

Most of the discovered residences at Stobi, from the end of the 3rd and the beginning of the 4th century, continued to exist later without radical change. A central peristyle surrounded by other rooms, including the main apsidal dining rooms, characterizes them. The main reception rooms with apses for placing the semicircular *stibadium* are visible in the *House of Peristerias*, the *House of Polycharmos*, the *House of GR* (Domus Fulonica), in the *Episcopal residence* and in the *House of Parthenios*. During the 5th and 6th centuries, some of these buildings, such as the *House of Polycharmos*, were reconstructed and adapted to the residences of church officials. The main apsidal rooms in the *Houses of Peristerias* and the *House of Polycharmos* received floor decoration with symbols of the Christian religion and implemented octagonal central pis-

cine-fountains. The excavations in the recent years have demonstrated that apsidal rooms are present in the architecture from the end of the 5th and the first half of the 6th century. Such example is the so-called *House with triclinium*.

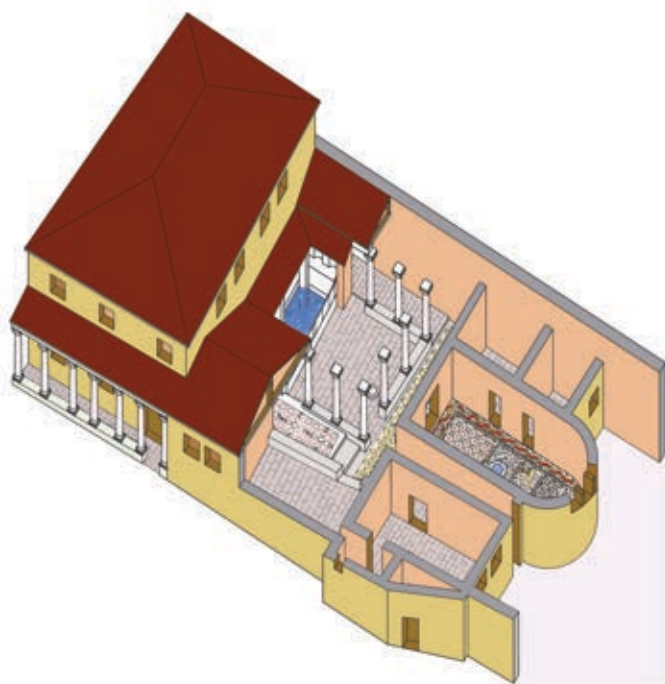
The main and major pillar of Christianity are churches. A great number of early Christian basilicas, discovered at Stobi and its surroundings, as well as the number of famous bishops from Stobi, mentioned in the historical sources, demonstrate the long tradition of Christianity in Stobi. The ground plans of basilicas were the result of a synthesis of the elements from private residences with features of the Roman civil basilicas.

Despite some unusual features, the churches excavated in Stobi belong to the regional architecture of Macedonia in the 5th and early 6th centuries. All the churches take the shape of three – aisled basilicas with a narrow narthex between the nave and the atrium. Some of the Roman residences were adopted into Christian basilicas, such as the Central and Northern Basilica. It is possible that the remains under foundations of the oldest phase of the Episcopal basilica belong to the earlier ecclesiastical structure - *domus ecclesiae* or Christian community house at Stobi. Several early Christian basilicas were built in the surrounding of Stobi.

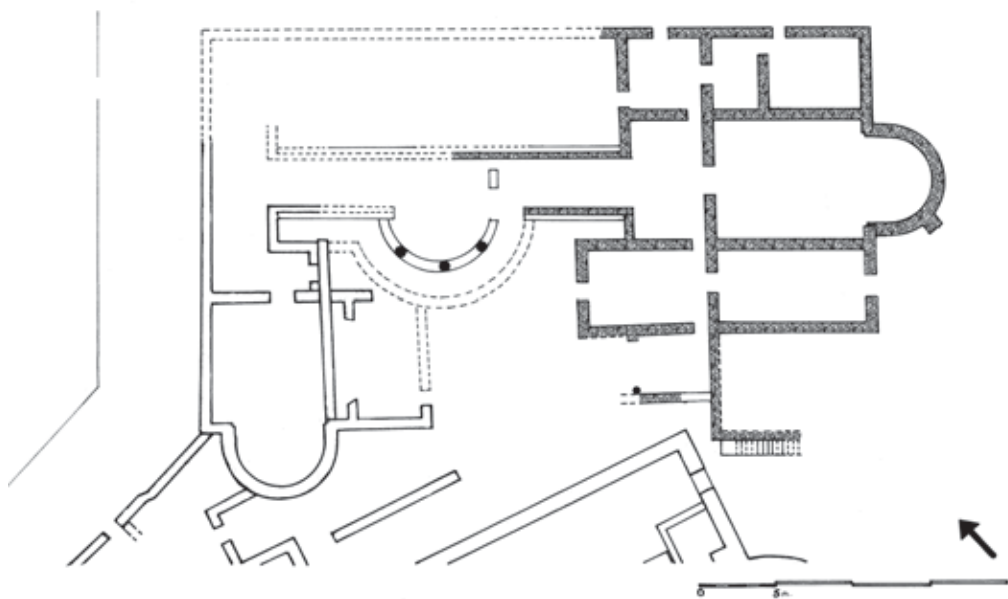
Analyzing the foundations of late Roman residences and early Christian basilicas at Stobi, it is evident that some forms of residences survived during the long period of antiquity. In the spatial organization of the early Christian basilica, these forms and elements received a new function, serving for Christian religious rituals.



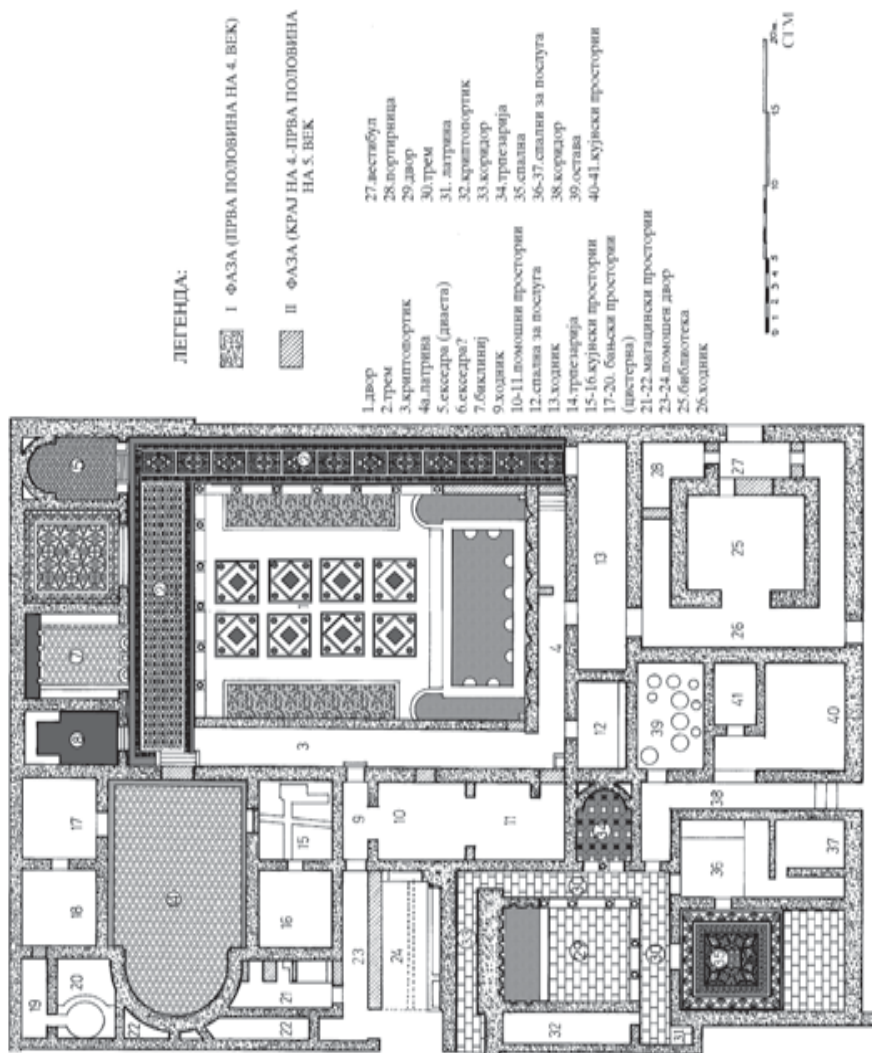
План на античкиот град Стоби со означени доцноантички станбени градби и ранохристијански базилики
(од документацијата на Стоби)



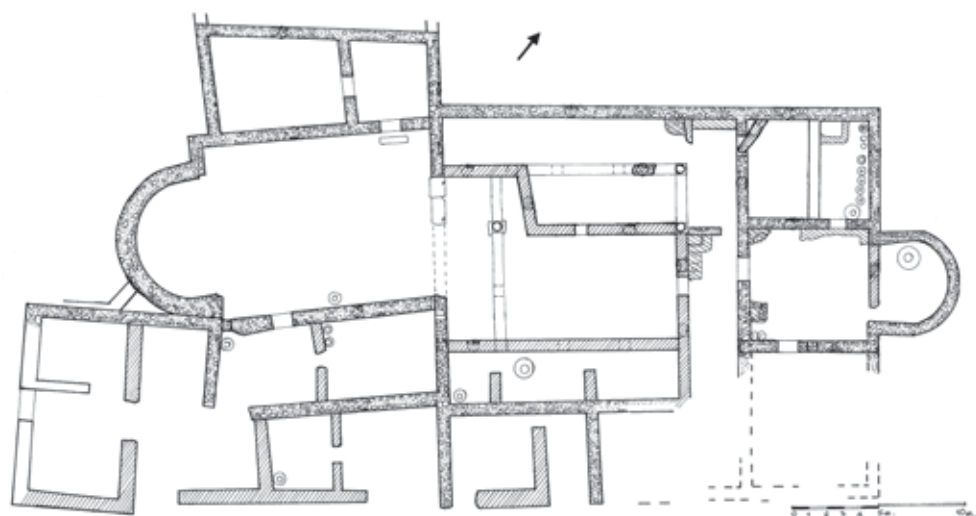
Сл. 1. Куќата на Полихарм, реконструкција



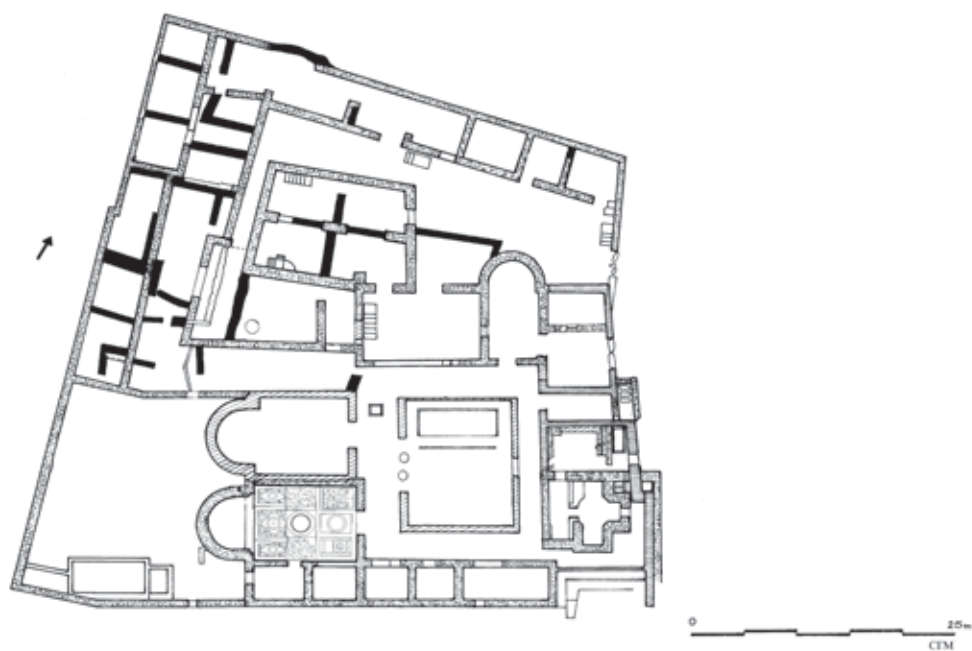
Сл. 2. Т.н. Епископска резиденција, основа



Сл. 3. Куќата на Партениј, основа



Сл. 4. Куќата на ГР (Домус Фулоника), основа



Сл. 5. Куќата на Перистерија, основа



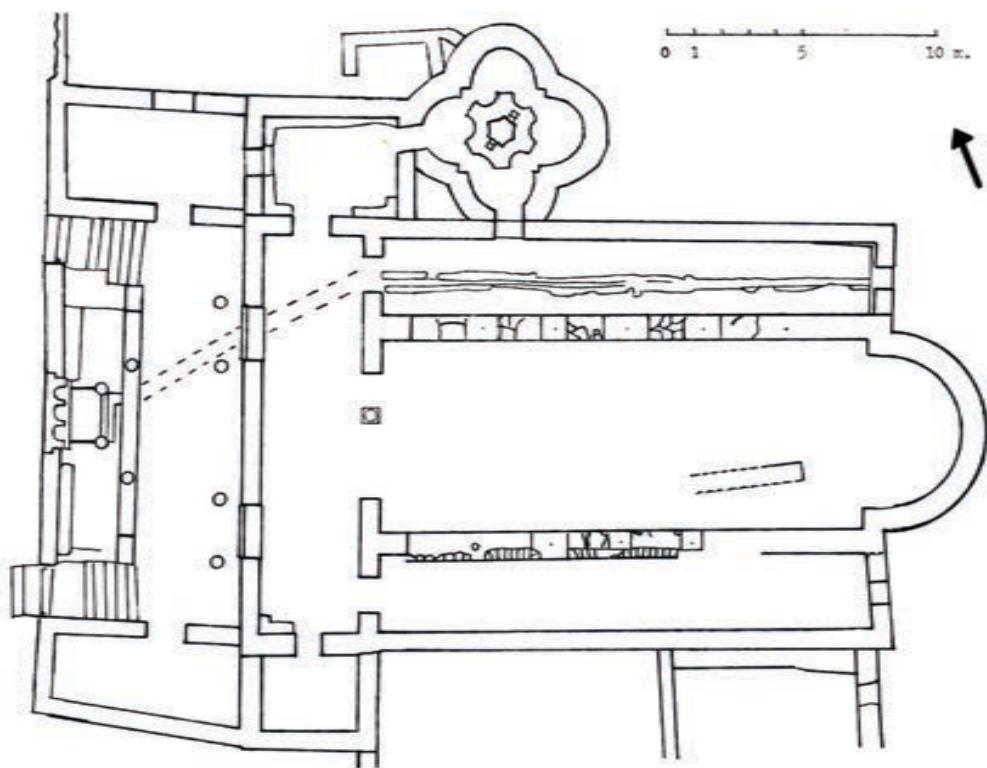
Сл. 6. Куќата на Полихарм, апсидална грпезарија



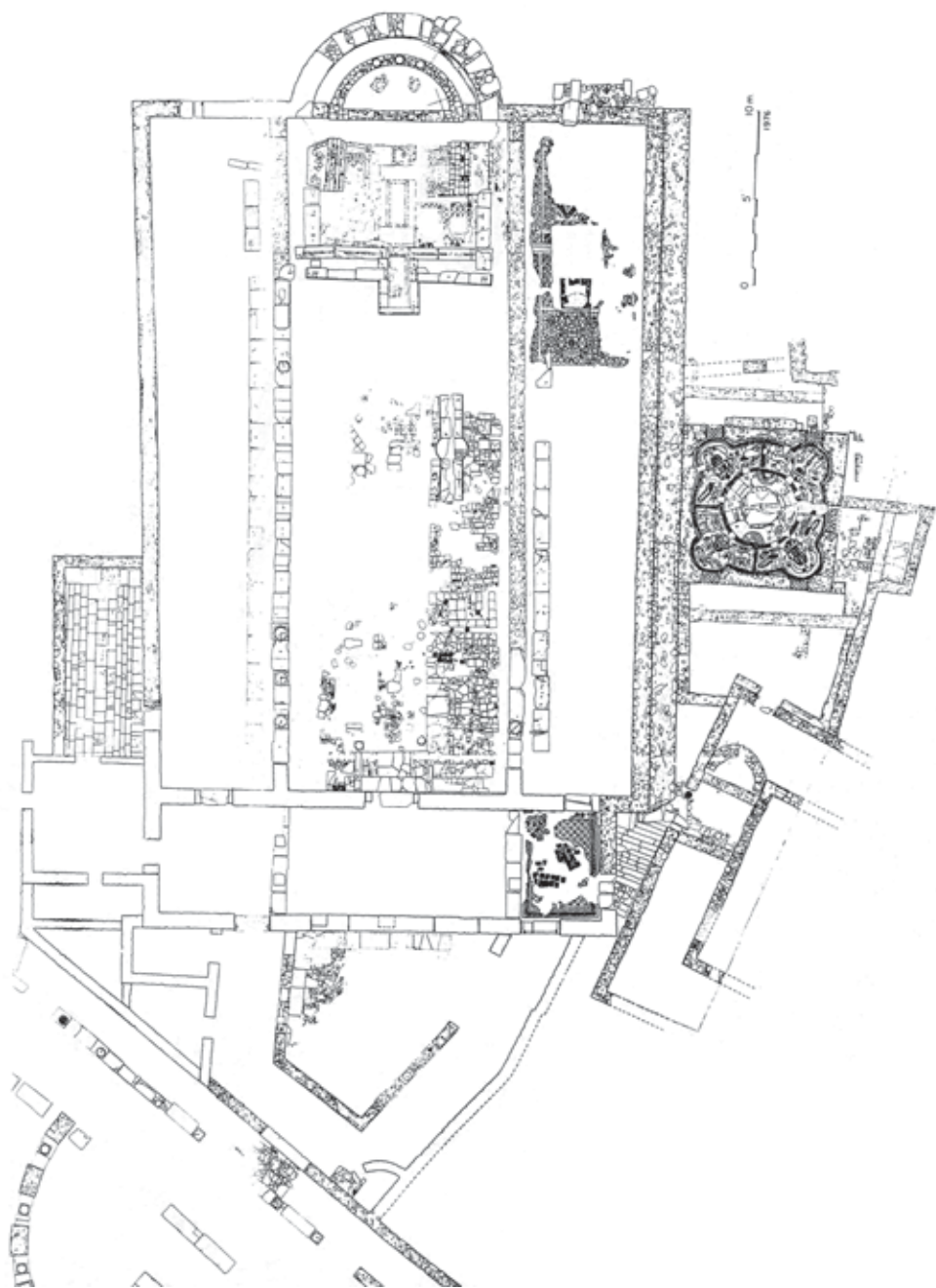
Сл. 7. Кукага на Перистерија, југозападна апсидална трпезарија



Сл. 8. Т.н. Куќа со триклиниум (од документацијата на Стоби)



Сл. 9. Северна базилика, основа (според Snively 1979)



Сл. 10. Големата епископска базилика, основа (според Алексова 1995)

Диляна БОТЕВА

НИМБЪТ В ЕЗИЧЕСКАТА ВОТИВНА ИКОНОГРАФИЯ ЗАСВИДЕТЕЛСТВАНА В РИМСКИТЕ ПРОВИНЦИИ ДОЛНА МИЗИЯ И ТРАКИЯ

Сред хилядите релефни изображения на езически богове от балканско-дунавските провинции на Римската империя, и по-конкретно в Долна Мизия и Тракия, един иконографски елемент прави особено силно впечатление. Това се дължи не само на неговите на практика единични случаи на изява, нито пък на факта, че към момента е документиран с няколко принципно различаващи се като характеристики пагански религиозни персонажи. Към особеностите може да се добави и неговата поява в неочакван за съвременния човек контекст.

Надявам се с този звучащ почти загадъчно увод да привлече допълнително внимание към визирания иконографски елемент, тъй като към момента посветените на него в разглеждания контекст самостоятелни изследвания са единици.¹

¹ Ivanov 2009 и същото на български език: Иванов 2012. Това изследване е базирано на предпоставената теза, че разгледаните от него паметници трябва да бъдат свързани единствено с култа към Аполон (Иванов 2012, 304), поради което анализът е останал затворен за много други аспекти и нюанси на проблема.

Имам предвид – както става ясно от заглавието на настоящия текст – артефакти на каменната пластика, при които езически божества са изобразени с нимб, т.е. с атрибут, като че ли твърдо свързан с християнството. Важно е да уточня, че в случая не става дума за богове като Хелиос,² Митра,³ Ярхибол⁴ и др., които традиционно се изобразяват с лъчист нимб. Тук визирам езически персонажи, познати ни чрез десетки (дори стотици!) паметници, но без следа от този иконографски елемент.

Ще започна своя опит за анализ и интерпретация на този феномен с каталожно представяне на интересуващите ни артефакти, оформено в две части. Първата част включва гръко-римски богове/богини, изброени по азбучен ред на съответните теоними, а втората част обхваща паметници с изображение на Тракийския конник. При представянето на тези паметници са необходими няколко предварителни пояснения:

- Тук няма да бъдат разглеждани изображения с лъчисти нимбове, тъй като – от една страна – те не са част от християнската иконография, а от друга – тяхната поява в паганска среда преобладаващо във връзка със соларни персонажи е сигурно документирана, което в голяма степен изяснява и дори предопределя разчитането на тяхната семантика.
- Към момента са познати четири вотиви, при които евентуалният нимб е заменен с мидена раковина;⁵ всички те са с фигурата на Тракийския конник и всичките са открити в светилища, където посвещенията са на Асклепий. От тях три са от светилището при Перник,⁶ и един от това при Баткун.⁷ До-

² Срв. напр. LIMC V, Taf. 639, fig. 90.

³ Срв. напр. LIMC VI, Taf. 325, figs. 96-97.

⁴ Срв. напр. LIMC V, Taf. 423, figs. 75-76, 78.

⁵ Мидена раковина е изобразена и върху главите на двете женски фигури при релеф от м. Шилото, Бургаско (Кияшкина 2000, 109, обр. 3), но тя не може да бъде възприемана като евентуален нимб.

⁶ Любенова 1980, 106-107, no 8 (Обр. 30); 107, no 10 (Обр. 31); 108, no 21 (Обр. 39). Виж също Любенова 1980a, 31.

⁷ Tsontchev 1941, 53-54, no 40 (pl. XLVII, fig. 177).

пускането, че при релефите от Перник „линиите на мидата загатват по форма на слънчевите лъчи“, ⁸ звучи в конкретния случай като свръхинтерпретация. Трябва изрично да се подчертае, че при тези релефи е налице различен иконографски феномен ⁹ и затова те не са обект на анализ в настоящото изследване.

- ☐ Своеобразният каталог обхваща само паметници, при които нимбът е предаден достатъчно еднозначно върху релефа и затова неговото определяне като нимб не буди колебания или възражения. Поради тази причина анализът няма да включва релефа с изображение на Тракийския конник от с. Бозвелийско (Варненско), чието описание включва уговорката, че „косата на Хероса е изобразена по начин, който наподобява нимб“. ¹⁰ Няма да бъде представен и друг проблемен при „разчитането“ релеф на Тракийския конник – открития в района на Шумен вотив, при който иконографският елемент над главата на конника е определен от Цв. Дремсизова като „объл венец“, ¹¹ докато Г. Кацаров, ¹² както и съавторите Зл. Гочева и М. Оперман говорят в този случай за нимб. ¹³

- ☐ Друга важна и необходима уговорка е по отношение на териториалния обхват на анализа, който е концентриран изключително върху вотиви, открити в земите на римските провинции Долна Мизия и Тракия. В хода на изследването обаче стана ясно, че е необходимо да бъдат отчетени в пълен обем и два релефа с изображение на Тракийски(?) конник от района на Хераклея Линкестис в съседната на Тракия

⁸ Иванов 2012, 308.

⁹ Тенденцията този феномен да бъде свързан единствено с култа към Аполон (Tsontchev 1941, 54; Любенова 1980а, 31) е абсолютно неприемлива, тъй като противоречи на наличните до момента факти. За мидата като символ на извор вж. Oppermann 2006, 284 с бел. 2347.

¹⁰ ССЕТ II/1, 290 (без снимка).

¹¹ Дремсизова 1965, 14, 17.

¹² Kazarow 1938, 182, no 1098, Abb. 521.

¹³ ССЕТ II/1, 435. Виж също Oppermann 2006, 124. Срв. и Иванов 2012, 308.

провинция Македония (сега при град Битоля в Република Македония), тъй като по този начин става възможно очертаването на една по-пълна картина на интересуващите ни паметници. Астерискът, поставен пред техните каталожни номера, има за цел да означава ясно, че става дума за вотиви, открити извън тесните териториални граници на настоящото изследване.

- ☐ Единият от паметниците от района на Хераклея Линкестис (II.-4.) не може да бъде определен като вотив с категоричност, тъй като видът, в който той е достигнал до нас, допуска и други възможности.
- ☐ Изводите са базирани и на други типове паметници от райони, съседни на провинциите Долна Мизия и Тракия, като в същото време е отчетена „иконографската среда“ в широк времево-пространствен ареал.

I. Вотивни плочки с изображение на гръко-римски богове/богини

I.-1. Асклепий (и Хигия): Горната част на оброчна плочка, чиято горна рамка е закръглена (**Обр. 1**). Съхранява се в Пловдивския археологически музей (инв. 1918). Открита е през 1933 г. при изкопни работи на площад „Трапезица“ в Пловдив. При отчитането на размерите на паметника се наблюдават различия между две публикации: според Д. Цончев те са 0.23 x 0.26 x 0.06 м с височина на буквите 0.02 м,¹⁴ докато всичките съобщени от Г. Михайлов данни са с по-малки стойности: 0.22 x 0.25 x 0.05 м с височина на буквите 0.015 м.¹⁵ Тъй като разминаванията в данните са еднотипни, причината изглежда се дължи на проблем с използваното от един от двамата автори средство за измерване.

Първата публикация на този впечатляващ релеф е дело на Димитър Цончев, чието описание ще цитирам тук дословно:

¹⁴ Цончев 1938, 104.

¹⁵ IGBulg. III/1, 934.

„... запазени [са]: горните половини от телата на Асклепий и Хигия¹⁶ и главата на Телесфор – всички прави и в en face. Хигия е с добре причесана и високо превързана коса (висока фризура) и с **нимб**;¹⁷ облечена е с дълъг препасан хитон така, че дясното ѝ рамо остава голо и с праметната през лявото рамо мантия; около дясната ѝ гола ръка от лакътя надолу се увива змия, която се храни с яйца (плодове?), поставени върху патера,¹⁸ която богинята задържа с лявата си ръка. Асклепий е с къдрава брада и коса, разделена на две в средата на главата, спускаща се до раменете и с добре очертан **нимб**;¹⁹ облечен е с мантия, праметната през лявото рамо, така че гърдите му остават голи; в дясната си гола и спусната надолу ръка държи, вероятно, тояга и яйце.²⁰ Долу между фигурите е главата на Телесфор с остра гугла, изпод която се подават гъсти букли.²¹ Над боговете отгоре и в средата е изобразен висящ венец.“²²

На горната рамка е запазен следния надпис: Κυρίῳ Ἀσκληπείῳ κὲ Ὑγείᾳ, при който буквите ηλωκ са в лигатура.²³ Почти сигурно е, че надписът е продължавал и на долната рамка, която за съжаление е загубена.

1.-2. Зевс (и Хера): Цялостно запазена анепиграфска варовикова плоча с четириъгълна форма (**Обр. 2**). Открита е при с. Манастир (Провадийско) и се съхранява във Варненския

¹⁶ От Хигия е запазена всъщност много повече от половината; реално е загубена само частта, на която са били изобразени краката на богинята (бел. м., Д.Б.).

¹⁷ Нимбът е очертан чрез врязана линия, а не чрез релефно оформяне (бел. м., Д.Б.).

¹⁸ Изображението е по-скоро на фиала, а не на патера (бел. м., Д.Б.).

¹⁹ Очертаването на нимба е осъществено чрез врязана линия, а не чрез релефно оформяне (бел. м., Д.Б.).

²⁰ Яйцето в ръката на Асклепий е всъщност ясно различимо. Запазена е и главата на змията, която е устремена към яйцето. Тоягата, около която трябва да се е увивала змията, не е запазена (бел. м., Д.Б.).

²¹ Прави впечатление, че около главата на Телесфор не е очертан нимб (бел. м., Д.Б.).

²² Цончев 1938, 104 (с обр. 111 на с. 105).

²³ IGBulg. III/1, 934.

Археологически музей (инв. П 548); размерите на паметника са както следва: 0.32 x 0.31 x 0.065 м.²⁴

Прави впечатление, че релефното поле, в което са изобразени изправени във фас Зевс и Хера, не е обградено от пластична рамка (с изключение на съвсем тънката долна) – детайл, който не е изключение, но въпреки това отличава разглежданата плочка от иначе много популярните в тракийските земи оброчни паметници от тази категория. И това е само един от няколко истински негови странности. Абсолютно неочаквана е и иконографията на Зевс, който макар и представен с неговите традиционни атрибути – дълга коса, брада, жезъл в лявата ръка и фиала над олтар в дясната, е напълно гол, и това прави изображението абсолютно уникално към момента.²⁵ Вдясно от Зевс е представена Хера, също с жезъл в лявата ръка и фиала над олтар в дясната. Облечена е в дълъг препасан под гърдите хитон и праметнат през лявото рамо химатион, който пада на гънки в областта на корема. Една от най-впечатляващите особености на изображението е появата на релефно оформен **нимб** около главата както на Зевс, така и на Хера.

I.-3. Плутон (? Зевс): Четириъгълна леко трапецовидна плоча от бял мрамор с посветителен надпис,²⁶ открита в района на античния Никополis при река Места, впоследствие пренесена в Серес, а сега съхранявана в музея в Драма (инв. № А 27), където е видяна и снимана от Н Шаранков.²⁷ Публикуваните размери са както следва: 0.53 x 0.83 x 0.12 м; височината на буквите върху горната рамка е 0.015, а върху долната рамка – 0.03 м.²⁸

Описанието на този вотив създава проблем поради разликите, които се откриват в досегашните публикации (**Обр.**

²⁴ LIMC IV, 720-721, no 13 (снимка Taf. 438); Тенчова 2006, 141; 160, no V 13 (без снимка); Salač, Škorpič 1928, 22-24 (снимка Tab. 4, no 6).

²⁵ Тенчова 2006, 141.

²⁶ IGBulg IV, 2343 (с. 294).

²⁷ IGBulg V, 5929 = 2343 (с. 424); Kaftantzis 1967, 284.

²⁸ Kaftantzis 1967, 284. Благодаря на колегата Николай Шаранков, на когото дължа запознаването с тази важна за настоящото изследване публикация.

3-а). Според Пол Пердризе централна фигура в релефа е тази на Плутон (заедно с Цербер), седнал на трон с жезъл в лявата ръка и фиала в дясната; в дясната част на релефа е изобразена Персефона с воал, също седнала на трон и с жезъл в лявата ръка;²⁹ в лявата половина на релефното поле са Хермес и Асклепий.³⁰ От четирите божества единствено Плутон е представен с **нимб** връзан около главата (**Обр. 3-б**). Георги Михайлов включва този вотив в том IV на Корпуса на гръцките надписи от българските земи,³¹ описвайки двете седнали на трон фигури като „Юпитер и Юнона“, т.е. като Зевс и Хера. Българският античник не споменава тяхната различна идентификация в публикацията на Пердризе и изобщо не коментира не съвсем ясения иконографски елемент (разпознат от Пердризе като Цербер)³² до десния крак на бога, обозначен с нимб. Няколко са моите основания да не се съглася с идентификацията, предложена от иначе безспорния авторитет на Г. Михайлов. Наличието на изрично назования теоним Плутон в посветителния надпис се допълва от факта, че колкото и неясна да е малката фигура до десния крак на бога в центъра на релефа (**Обр. 3-в**), тя няма как да е орел. Макар разпознаването в тази фигура на триглавия пазител на подземното царство да изисква сериозна доза абстрактно мислене, подобна идентификация не е невъзможна и в случая П. Пердризе изглежда с основание идентифицира бога като Плутон. Чувствам се все пак длъжна да уточня, че в тази малка ключова фигура аз по-скоро съм склонна да разпозная изображението на петел, птицата спътник на Хермес, който впрочем в разглеждания вотив е изобразен непосредствено вляво от нея.

²⁹ В дясната си ръка богинята държи неясен предмет, описан от П. Пердризе по следния начин: „un instrument énigmatique, qui n'est, semble-t-il, ni un miroir, ni une patère, ni un sister : on dirait un nœud coulant“. Следователно, известният френски изследовател е склонен да види в този иконографски елемент примка.

³⁰ Perdrizet 1906, 230-231 с по-старата литература.

³¹ IGBulg IV, 2343 (с. 294-295).

³² Perdrizet 1906, 231. В съвсем краткото описание на този релеф, дадено от Г. Михайлов, липсва и коментар по отношение на предмета в дясната ръка на богинята. Причината за тези „пропуски“ без съмнение е фактът, че в случая интересът към въпросния вотив е заради надписа, а не заради неговата иконография.

Разпознаването на другите два персонажа като Хермес и Асклепий създава усещане за стабилност, тъй като и Пердризе и Михайлов дават тези два теонима в своите описания.³³ И ако по отношение на Хермес не може да има никакво съмнение, тъй като всички негови отличителни атрибути (крилата шапка, кадуцей, кожена кесия, евентуално петел) са детайлно представени, то случаят с Асклепий според мен не е еднозначен. Причината е в отсъствието на така наречената змийска тояга, която е негова задължителна „спътница“. Изобразената тук най-вляво на релефното поле фигура наистина прилича в общи линии на начина, по който е визуализиран здравеносният бог, но това очевидно не е достатъчно тя да бъде идентифицирана категорично като Асклепий. Тук е редно все пак да се отчете възможността, допълнително с отцветяване да е била изобразена змията навита около дебелата тояга, на която тази човешка фигура се е облегнала, но това остава недоказуемо. Сега е ясно, че змия не се вижда върху релефа и поради това назоваването на въпросната фигура като Асклепий е неоснователно. Споделените съмнения по отношение на преобладаващата идентификация на изображението в най-лявата част на релефното поле ми дават основание да подкрепя напълно мнението на Г. Кафтандзис; този автор вижда в него фигурата на покойник, който пристига в царството на мъртвите,³⁴ воден от Хермес Психопомпос. По всичко изглежда, че този вотив е замислен да представя сюжет свързан с вярванията за съдбата на мъртвите – решение, което от съвременна гледна точка изглежда странно, но очевидно мислимо в контекста на античния град Никополис при река Места и неговата територия.

Върху горната широка и пластично оформена рамка са представени две звезди (едната вдясно точно над скиптъра на Персефона, а другата – вляво над главата на фигурата, некоректно определяна като Асклепий), Сол (над пространството

³³ Така е и при Вълчев 2008, 239.

³⁴ Kaftantzis 1967, 285: Ἡ α' φιγούρα ἀπ' τ' ἀριστερά, παρασταίνει κάποιо νεκρὸ πρὸς μόλις ἔφτασε στὰ δόματα τοῦ Ἑρεβους, φορώντας μόνο ἓνα ἱμάτιο καὶ ἀκουπώνοντας στὸ ραβδί του.

между главите на Плутон и Хермес) и Луна (над пространството между скиптъра на Плутон и главата на Персефона, по-близо до Плутон). Между Сол и Луна точно над главата на Плутон е изсечено посвещението: Κυρίῳ Πλούτωνι.³⁵

Върху долната рамка е разположен двуредов надпис, чието четене е коригирано няколко пъти. Неговото възпроизвеждане по-долу е според редакцията на Г. Михайлов, но с уточнение, направено наскоро от Н. Шаранков:

Αὐρ(ήλιος) Μεστικενθος κὲ Αὐρ(ηλία) Επτεπυρις³⁶
Εἰςβενεος | γυνή Μουκιανοῦ τοῦς θεοὺς ἀνέθηκαν.³⁷

Тук е необходимо да се спомене още един важен детайл, регистриран благодарение на автопсихното запознаване с паметника на колегата Николай Шаранков. Става дума за кръст, който допълнително е врязан в самото начало на първия ред от надписа върху долната рамка; този елемент досега не е бил забелязан върху надписното поле и съответно е останал неописан в литературата.³⁸

I.-4. Хера (заедно със Зевс – виж тук по-горе **I.-2.**).

I.-5. Хигия (заедно с Асклепий – виж тук по-горе **I.-1.**).

II. Вотивни релефи с изображение на Тракийски конник

II.-1. Горната половина от четириъгълна мраморна плочка, открита на територията на с. Методиево, Шуменско (**Обр. 4**).³⁹ Съхранява се в музея в Преслав (инв. 2174). Запазената част е със следните размери: (0.08) x 0.17 x 0.13 м. Конникът е облечен с развята назад хламида; в дясната ръка държи късо копие (?), което е насочено отвесно надолу. Лицето му е

³⁵ IGBulg IV, 2343 (с. 295): на втория ред буквите *ων* са в лигатура.

³⁶ Sharankov 2016, 345, ad 2343 = 5929: вместо разчетеното от П. Пердризе и Г. Михайлов Γητεπυρις.

³⁷ IGBulg IV, 2343 (с. 295): В лигатура са следните букви от надписа върху долната рамка: 3. με, τε, νε, 4. νημ, νε, ηκ.

³⁸ Използвам повода да благодаря на човека и професионалиста-эпиграф Н. Шаранков за споделеното в личен разговор важно наблюдение.

³⁹ ССЕТ II/1, 418 (р. 152); Kazarow 1938, 40, no 142, Abb. 60.

във фас с отчетливо оформени очи, нос и уста. Косата е загатната с няколко насичания. Около главата е изобразен пластично кръгъл **нимб**, който застъпва малка част от горната рамка.

От коня е запазена само главата, която е дадена в профил с платично оформени детайли, включително юздата; между ушите му се вижда украса със сферична форма. Пред коня е изобразена змия, увита около разлистено дърво.

II.-2. Част от горната половина на трапецовидна мраморна оброчна плочка с изображение на Тракийския конник, открита в землището на с. Рибново, Гоцеделчевско. Горният край е закръглен. Запазената част е счупена на четири отделни фрагмента, които точно се допълват на местата на ломовете (**Обр. 5**). Публикуваните размери са както следва: ширина 0.415, дебелина 0.02 м.⁴⁰ Съхранява се в музея в гр. Гоце Делчев (инв. 348).

От конника е запазена главата, предадена в 3/4 фас, както и развятата зад гърба му хламида. Дясната му ръка очевидно е спусната надолу и вероятно е държала убито(?) животно, а в лявата ръка изглежда е щитът, който се вижда зад главата на коня. От коня е запазена само главата с детайлно изработени грива, очи и юзда. В горния ляв ъгъл на плочката бил изобразен и сега е почти изцяло запазен малък конник в галоп наляво, но главата на самия кон е обърната надясно (т.е. обратно на движението). Запазена е и главата на аколита, който бил изобразен зад коня.⁴¹

Върху горната рамка е изсечено посвещението Κυρίῳ Αρβήσῃνυφ.

Следи от оцветяване с червена боя личат на няколко места върху плочката: при буквите на надписа върху горната рамка; върху част от щита зад главата на коня. Оцветяването е частично запазено и при малкия конник, като тъканта на седлото сега е червена, а двата видими ръба са с цвят тъмна охра.

⁴⁰ Паскова, Вълчева 2006, 146.

⁴¹ Пак там.

Особено интересно е оформянето на нимб около главата на големия конник с кафяв (? тъмночервен) цвят.⁴²

II.-3. Фрагмент от мраморен вотив на Тракийския конник, открит при археологическото проучване на светилището с посвещения на Асклепий Лименос край гр. Сливница.⁴³ Оставен на съхранение в Сливница, където се работи по създаването на музей. Затова артефактът е все още само с полеви инвентарен номер: ГВ 218. Размери: (0.106) x (0.095) x 2.6 м.

Горната част на плочката е била заоблена; върху запазенния фрагмент от горната рамка няма следи от надпис (**Обр. 6**). Изображението е в нисък релеф и от него до нас е достигнала само главата на конника. Лицето е във фас. Очите са предадени с малки кръгчета, а косата – с малки връзани чертички. Около главата е нарисован **нимб** в кафяв (? тъмночервен) цвят.⁴⁴

(*)**II.-4.** Четириъгълна плоча от бял мрамор от (? района на) Хераклея Линкестис (**Обр. 7**).⁴⁵ Присъстващото в литературата твърдение, че плочата е вградена в „северната зала (? северния кораб)“⁴⁶ на църквата „Св. Димитър“ в Битоля не от-

⁴² На колежата Николай Шаранков дължа следното важно наблюдение, споделено от него в хода на кореспонденция по повод на разглеждания паметник: „При нимба има и следи от червено, но то е сякаш отдолу. Това върху червеното може да е било някакъв друг пигмент (жълт), който е потъмнял, но за мен е по-вероятно да е лепило (с органичен произход и затова потъмняло) като основа за злато, тъй като технологията е именно такава - първо се поставя някаква боя отдолу (може и червена, примери за което има при позлатяване върху архитектурни детайли от Филипопол и Деултум), след което се нанася златото.“

⁴³ Ботева 1985, с. 50-51, по. I-4. За посветителните надписи от светилището вж. Тачева 1999. По-общо за това светилище при Boteva 2011, 88-94.

⁴⁴ Цветът на този нарисован нимб напълно съпада с добре документираната ситуация при плочката от Рибново (виж тук II.-2). Този факт идва в подкрепа на изказаната от Н. Шаранков хипотеза за „позлатяване на нимба, а това, което е останало, е само основата за позлатяването“ (вж. също по-горе бел. 42).

⁴⁵ LIMC VI, с. 1054, no 492 (Taf. 707, no 492); CCET V, 88.

⁴⁶ CCET V, с. 63: „Das relief ist eingemauert in der Nordhalle der Demetrios Kirche zu Bitola“ (= LIMC VI, p. 1054, no 492: „eingemauert in der Nordhalle der Demetrioskirche“).

говаря на сегашната действителност. Понастоящем тя се съхранява в северния двор на въпросната църква, като тази ситуация е документирана през есента на 2014 г. Това посещение на мястото стана възможно в рамките на съвместния проект между БАН и МАНУ, и особено благодарение на отзивчивостта, гостоприемството и пълната подкрепа оказана ни от д-р Александра Николоска (МАНУ). Публикувани са следните размери на плочата: 0.30 x 0.56 x 0.05 м.⁴⁷

Както беше посочено по-горе, този паметник не може да бъде сигурно определен като вотив, тъй като видът, в който той е достигнал до нас, допуска и други възможности. Включването му в своеобразния каталог на настоящето изследване не трябва да се възприема като предпоставяне на решение по въпроса за неговото предназначение. Евентуални податки в търсенето на това решение е възможно (но не е сигурно) да се установят, ако бъде документиран и гърбът на мраморната плоча, което за съжаление – въпреки направения опит – не успях да реализирам при посещението през 2014 г.

Конникът е облечен в къс препасан хитон и развята назад хламида. Около главата е оформен в релеф **нимб**, който „отнема“ част от горната рамка. Лицето е предадено в 3/4 фас с добре оформени очи и нос. Косата е отчетливо представена чрез дълбоко врязани успоредни линии.

Главата на коня също е обърната в 3/4 фас и е добре оформена: виждат се двете уши, двете очи и двете ноздри; гривата е изработена с вдлъбнати дъговидни линии, а юздата е изобразена пластично. Пред конника се вижда змия увита около разлистено дърво, а между тях е представен пламтящ профилиран горе и долу олтар. Зад олтара се подава глава на обърнато наляво животно, което в литературата е разпознато като глиган.⁴⁸ Допуска се, че изобразената сцена не е напълно завър-

⁴⁷ ССЕТ V, 88 (с. 63).

⁴⁸ LIMC VI, с. 1054, no 492; ССЕТ V, 88 (с. 64).

шена, както и че за нейното изработване е използван образец от по-голяма композиция.⁴⁹

(*)**II.-5.** Почти изцяло запазена мраморна анепиграфска плочка, чиито релеф е силно обветрен, поради което детайли не се различават (**Обр. 8**). Открита е при с. Тепавци, Битолско, и се съхранява в Археологическия музей в Битоля.⁵⁰ Прави впечатление, че горната страна на плочката е отчетливо заоблена (малка част от дясната дъга е отчупена), тъй като самото заобляне започва още при долната страна. Релефното поле – с изключение на долния ръб – не е обградено с рамка. Публикувани са следните размери: 0.20 x 0.28 x 0.03 м.⁵¹

Тракийският конник е изобразен с релефно оформен **нимб** около главата. От облеклото му се различава единствено развятата назад хламида. Юздата е представена пластично. Предните крака на коня са изпънати хоризонтално напред, а опашката е вдигната относително високо, което подчертава устремното движение на конника. Пред коня – дърво, около което има змия (трудно различима заради състоянието на релефа); зад дървото – глиган обърнат наляво, а срещу него – куче надясно в атакуваща позиция.

* * *

Това са пластично изработените каменни паметници, които изобразяват нимб около главите на езически богове (? и други религиозни персонажи)⁵² от земите на Долна Мизия и

⁴⁹ CCET V, 88 (с. 64): “Es scheint, daß die Szene nicht abgeschlossen wurde. Wahrscheinlich hat eine größere Komposition als Vorbild gedient”.

⁵⁰ Инвентарният номер не е публикуван (виж CCET V, 66 на с. 50).

⁵¹ CCET V, 66 (с. 50).

⁵² За възможни варианти при интерпретирането на Тракийския конник вж. например Buday 1926, 59: “Daraus folgt, dass der Reiter keine Gottheit versinnbildlicht, sondern – wenigstens ursprünglich und bei der Mehrzahl der Denkmäler – den Opfernden, den ein Gelübde ablegenden, eventual den ein Gelübde erfüllenden” (за по-нататъшно развитие на идеите на този автор вж. Buday 1930); Дремсизова 1965, 17: „Релефът, в който тракийският кон-

Тракия (включително два от Македония). Прави впечатление документирането на три начина за оформянето на този иконографски елемент: **1)** релефно с изпъкнал обем (виж I.-2., II.-1., II.-4., II.-5.); **2)** чрез врязани в камъка криви, които очертават непълен кръг (виж I.-1., I.-3.); **3)** чрез допълнително оцветяване върху равна повърхност около главата на съответната човешка фигура (виж II.-2., II.-3.). За съжаление, от интересующите ни земи достигналите до нас вотиви включващи нимб в изображението са все още сравнително малко на брой. Затова не съм склонна да правя генерални изводи от факта, че при разглежданите тук паметници оформянето на нимб чрез оцветяване е документирано засега единствено при изображенията на Конника, или пък че очертаването на нимб чрез врязана крива е документирано засега единствено при изображения на богове от гръцкия пантеон.

Какво е отношението в литературата към нимба като иконографски феномен при разглежданите тук вотиви?

В далечната вече 1906 г., когато описва релефа с изображение на „нимбирания“ Плутон, П. Пердризе се ограничава единствено да даде под линия „друг пример за „нимбирано божество“ в Македония“, препращайки към образа на Елена върху релеф от Стоби.⁵³ Съвсем очаквано, отношение по проблема за нимба в разглежданите паметници е взето в книгата на Салач и Шкорпил, в която е публикувана за първи път плочката от с. Манастир, Варненско (тук I.-2.); направена е препратка към „старата работа на Л. Стефани“ и се приема неговата теза, че „нимбът на главата произхожда от езически култ“; оттам нимбът е влязъл в иконографията на късните римски им-

ник е с венец на главата, може да се схване като хероизиране на мъртвеца“; Фол 1997, 392: „Конникът-ловец (...) е типичен посредник. Неговото посредничество е визуализирано в движението на коня (= елена), който „препуска“ между молителя и бога или между живия и хероизирания покойник, т.е. носи общението между тях“; Ботева 1998, 25: „в тракийска среда Херосът-конник не е мислен като бог, а като посредник между света на смъртните и света на боговете – той се вслушвал в молбите и желанията на посветителите, търсещи от него помощ и подкрепа“.

⁵³ Perdrizet 1906, 231, бел. 1.

ператори, откъдето пък е възприет в християнското изкуство.⁵⁴ Изненадващ и необясним е фактът, че в корпуса на паметниците на Тракийския конник, Гаврил Кацаров не отделя никакво внимание на този иконографски елемент и се ограничава единствено със споменаване на два релефа, при които според него Тракийският конник е представен с нимб.⁵⁵ В същата 1938 година е публикувана книгата на Димитър Цончев за античния Филипополис, в която е представен и фрагментарно запазения релеф с изображение на Асклепий, Хигия и Телесфор. По този повод Цончев уточнява: *„Нимбът, като светъл кръг около главите на разните божества, се явява твърде рано. Той води своето начало още от древността и означава тяхната божественост. Със същото значение по-късно е поставян и около главите на императорите, като впоследствие преминава и в християнството“*⁵⁶. За тези констатации българският античник прави литературна препратка единствено към съответните статии за нимба в две емблематични издания: Речник на гръцките и римски древности на Ш. Даремберг / Е. Салио и Реалната енциклопедия.⁵⁷

Александрина Церманович-Кузманович е първият изследовател, който посвещава специално внимание на нимба като иконографски елемент в изображенията на Тракийския конник.⁵⁸ Според нея именно този иконографски елемент – макар да се среща относително рядко при разглежданите паметници⁵⁹ – е важен при проучването на Хероса, тъй като обозначава определени функции. Цитирайки статията на Keyßner в Реалната енциклопедия, тя говори за нимба като за неясен

⁵⁴ Salač, Škorpič 1928, 24 (с препратка към Stephani 1859 и статията за нимба в речника на Даремберг/Салио).

⁵⁵ Kazarow 1938, 11.

⁵⁶ Цончев 1938, 105.

⁵⁷ Цончев 1938, 105, бел. 1.

⁵⁸ Cermanović-Kuzmanović 1963, 44.

⁵⁹ Пак там. Редно е да се отбележи една неточност в тази публикация: авторката съобщава, че нимбът е документиран при пет паметника, но в придружаващата бележка (с. 55, бел. 22) са изброени само четири.

символ (ein ziemlich unbestimmtes Symbol), възникнал въз основа на вярването, че божествата излъчват „неземна светлина“ (überirdisches Licht). Повторено е наблюдението на Keyßner, че нимбът се появява първо при живописиста, докато при паметниците на каменната пластика се среща рядко. Собствено авторската хипотеза тук се състои в допускането, че при повече релефи на Тракийския конник е имало изображение на нимб, но той е бил само „нарисуван, и е изчезнал заедно с боята“.⁶⁰ Това досещане, което намира подкрепа в по-късни археологически находки, е допълнено от едностранчивото настояване, че появата на нимб в иконографията на този религиозен персонаж показва неговата соларна същност.⁶¹ Тази теза е възприета буквално и без никакви резерви в по-късните публикации.⁶² На лице е дори опит⁶³ нимбът да бъде обясняван като конкретна изява на твърдян синкретизъм между култа към Аполон и Тракийския конник.

Без притеснение бих повторила споделената по-горе оценка за предложената интерпретация като едностранчива. Основание за това ми дава не само наблюдението, че при разглежданите тук вотиви нимбът се появява и при божества, които категорично не са соларни, като Плутон (виж I.-3.), Асклепий и Хигия (виж I.-1.) например. От особено важно значение са също резултатите от превърналото се в класика изследване на Лудолф Стефани върху нимба и лъчистия венец в произведенията на древното изкуство,⁶⁴ положило основа за всички следващи стойностни анализи. Въпреки основателността на някои критики към отделни елементи от изводите, формулирани в изследването на Л. Стефани, в своята цялост то е показателно и запазващо своята валидност по отношение документираната поява и широ-

⁶⁰ Cermanović-Kuzmanović 1963, 44: “der Nimbus (war) auf mehreren Denkmälern des Heros gemalt <war>, aber zusammen mit der Farbe verschwunden ist”.

⁶¹ Cermanović-Kuzmanović 1963, 44, 53.

⁶² Oppermann 1984, 247; Oppermann 2006, 123-124, 285-286.

⁶³ Ivanov 2009; Иванов 2012.

⁶⁴ Stephani 1859.

ка употреба на този иконографски елемент през цялата Античност. Особено важно е да подчертае, че това е факт не само при богове, но също при различни митологични персонажи с простосмъртен произход като Ариадна,⁶⁵ Леда,⁶⁶ Фрикс,⁶⁷ и др.

Очевидно, следователно, нимбът не е „запазена марка“ за соларност. Неговата поява съвсем не се ограничава единствено при богове и това обстоятелство задължително трябва да бъде отчитано при работата с паметниците на Тракийския конник. Необходимо е и ясно да се каже, че към момента е невъзможно да бъде формулирано категорично и добре обосновано обяснение за появата на разглеждания иконографски елемент при (част от) тези паметници. Задължително е търсенията по проблема да продължат, при това с максимална коректност и многоаспектност на съпътстващите анализи. А до появата на евентуални първи резултати в тази посока е добре да бъде формулирано още едно уточнение. Вече няма никакво съмнение, че оцветяването е било много важен елемент от процеса на изработване на антични каменни вотиви.⁶⁸ Остава обаче неясно при каква част от тях е имало допълнително нарисуван и оцветен нимб. Сред релефите със запазено оцветяване (или следи от оцветяване) са документирани и такива, при които няма нарисуван нимб (**Обр. 9**), а при наличието на хиляди каменни вотиви е нереално да се мисли, че сред достигналите до нас паметници само двата коментирани по-горе (виж II.-2; II.-3.) са включвали този иконографски елемент, оформен със средствата на живописиста, но не и пластично. Оттук и необходимостта да бъде поставен на дискусия въпросът за начините за живописно оформяне на нимб върху каменни вотиви: двата документирани към момента изглеждат почти идентични заради моментното състояние на достигналия до нас цвят на двата рисуван нимба. И ако бъдещи находки (или така необходимият химически анализ на вече

⁶⁵ Stephani 1859, 64.

⁶⁶ Stephani 1859, 65.

⁶⁷ Stephani 1859, 37.

⁶⁸ Благодаря на Н. Шаранков за възможността да обсъдя с него този проблем.

известните паметници) докажат предположението на Николай Шаранков, че това е всъщност лепило с органичен произход, използвано като основа за позлатяване на нимба,⁶⁹ то тогава е редно да напомним за предположението на А. Церманович-Кузманович.⁷⁰ В разширен вид хипотезата отчита възможността при част от каменните вотиви да е имало нимб, оцветен единствено с боя, и поради това от него сега не са останали никакви (или съвсем слабо различими) следи. Такава ситуация като че ли е налице при един релеф на Конника от Пловдив, но състоянието на съхраненост на оцветяването точно в тази част на паметника не позволява категоричност при „разчитането“ на следите от боя (**Обр. 10 а-б**). Очевидно, докато релефи с регулярно оцветени нимбове не бъдат сигурно документирани, това ще си остане вероятна, но недоказуема хипотеза.

От първостепенна важност е и въпросът за датирането на вотивите, при които нимбът се явява като част от изображението. Тук инстинктивната, но не задължително коректна!, нагласа е да се мисли за време, когато християнството вече е официализирано и има своите обществено разпознаваеми изобразителни изяви. Подобно мислене като че ли би било подкрепено от появата на допълнително врязан кръст в началото на надписа при вотива от района на Никополис при р. Места (виж I.-3.). Това със сигурност би била силно подвеждаща теза, както личи от документираните изображения на нимб още в епохата на гръцката класика⁷¹ и елинистическа епоха,⁷² или пък многобройните такива върху стенописи, открити и проучени в град Помпей,⁷³ загинал от изригването на вулкана Везувий през 79 г. сл.Хр.

Конкретно в балкански контекст е налице едно стабилно датирано изображение, което е релевантно към анализиран-

⁶⁹ Виж тук по-горе бел. 42.

⁷⁰ Ceramović-Kuzmanović 1963, 44 (виж тук по-горе бел. 60).

⁷¹ Виж напр. LIMC III, Taf. 216, Fig. 67; LIMC V, Taf. 639, Fig. 120 и др.

⁷² Виж напр. LIMC II, Taf. 220, Fig. 475; LIMC III, Taf. 457, Fig. 17 и др.

⁷³ Виж напр. LIMC II, Taf. 317, Fig. 274; LIMC II, Taf. 334-335, Fig. 420-421; LIMC II, Taf. 691, Fig. 36; LIMC III, Taf. 134, Fig. 3; LIMC V, Taf. 555, Fig. 5 и др.

ния тук иконографски елемент. Става дума за откритата във Felix Romuliana мозайка, представяща Дионис, около чиято глава е очертан син нимб (**Обр. 11**).⁷⁴ В светлината на дискутирания проблем тази находка е от изключителна важност, тъй като нейното създаване може да бъде точно датирано в рамките на не повече от петнадесетина години – след ок. 297/8, но и не по-късно от 313 г. сл. Хр.⁷⁵ Очевидно е, следователно, че нимбът присъства в езическата иконография в балкано-дунавските провинции на Римската империя още в края на III / самото начало на IV в. Колко назад във времето е проследим този феномен е трудно да се каже, тъй като представените тук паметници на каменната пластика не предлагат експлицитна датировка. Някои ориентир се откриват върху монети, емитирани в тракийски монетарници. Така например монети на Платинополис отсечени с името на Каракала (**Обр. 12-а**), изобразяват върху реверса змия, чиято глава е оградена с нимб (**Обр. 12-б**).⁷⁶ Необходимо уточнение тук е, че императорският портрет върху аверса представя вече възмъжал владетел, а официалното име на Каракала съдържа и номен „Север“, който големият син на Септимий Север включва в своята титулатура едва след като убива своя по-малък брат Гета през декември 211/февруари 212.⁷⁷ Тези детайли датират въпросните монети съвсем сигурно в периода на самостоятелното управление на Каракала (211/2 - 217 г.) и показват популярността на нимба като иконографски елемент още в началото на III в. Оттук следва, че евентуален опит да бъдат датирани разглежданите каменни вотиви единствено въз основа на появата на нимб в изображението би било абсолютно неприемливо и сериозно подвеждащо.

⁷⁴ Jeremić 2006.

⁷⁵ Srejšović, Vasić (post 1993), 137-139. За някои нюанси при датирането виж Срејовић 2010, 44-47.

⁷⁶ <https://www.corpus-nummorum.eu/coins.php?id=5030>

⁷⁷ Ботева 1997, 112, 129, 270-271, 276. За литература върху датирането на това братоубийство виж Ботева 1997, 43.

БИБЛИОГРАФИЯ

Ботева 1985

Д. Ботева, *Оброчни и култови паметници от светилището*, В: М. Тачева (ред.), *Историко-археологически и етнографски изследвания в Софийски окръг. Книга I. (= Студентски проучвания, том VII-1. Софийски Университет, Исторически факултет)*, София, 37-91.

Ботева 1997

Д. Ботева, *Долна Мизия и Тракия в римската имперска система (193-217/218 г. сл. Хр.)*, София (Abstract: *Lower Moesia and Thrace in the Roman Imperial System (A. D. 193-217/218)*), Sofia.

Ботева 1998

Д. Ботева, *Тракийският Херос в системата на тракийския пантеон*, В: *Jubilaeus I: Юбилеен сборник в памет на акад. Димитър Дечев*, София, Херон прес, 23-27.

Вълчев 2008

И. Вълчев, *Хадес и Персефона върху оброчна плочка от с. Чоба, Брезовско*, В: *Изкуство и контекст. Текстове от Четвърта младежка научна конференция*, София, 237-241 (рисунка на с. 275).

Иванов 2012

М. Иванов, *Нимбът при някои изображения на Тракийския конник в контекста на античното изкуство*, В: *VI национална научна конференция „Попово – минало и бъдеще“*, 19-20 октомври 2009 г. Част I: Доклади от секция „Археология и стара история“, Велико Търново, 303-314.

Кияшкина 2000

П. Кияшкина, *За един неизследван археологически обект от територията на Бургас*, Известия на Народния музей – Бургас, III, 106-115.

Любенова 1980

В. Любенова, *Каталог на материалите от светилището*, В: Тракийски паметници. Том II: Тракийски светилища, София, 106-138.

Любенова 1980

В. Любенова, *Светилището при Перник*. В: Тракийски паметници. Том II: Тракийски светилища, София, 15-47.

Паскова, Вълчев 2006

С. Паскова, И. Вълчев, *Непубликувана култова пластика от ОИМ – град Гоце Делчев*, Археология XLVII, 146-152.

Срејовић 2010

Д. Срејовић, *Царски дворец*, В: И. Поповић и др., *Felix Romuliana* – Гамзиград, Београд, 43-47.

Тачева 1999

М. Тачева, *Тракийското светилище на Асклепий Лименос край град Сливница (територията на Сердика) и неговият епиграфски архив*, *Thracia antiqua* 10, *In memoriam G. Mihailov*, София, 152-169.

Фол 1997

А. Фол, *История на българските земи в древността до края на III в. пр. Хр.*, Второ преработено и допълнено издание, София, Университетско издателство “Св. Климент Охридски”.

Цончев 1938

Д. Цончев, *Приноси към старата история на Пловдив, София.*

Boteva 2011

D. Boteva, *The 'Thracian Horseman' reconsidered*, In I.P. Haynes (ed.), *Early Roman Thrace. New Evidence from Bulgaria*, *Journal of Roman Archaeology, Supplementary Series*, 82, Portsmouth, 84-105.

Buday 1926

Á. Buday, *Az u.n. thrák lovasisten problémája [=Das Problem des sogenannten Thrakischen Reiters (Abkürzung)]*, *Dolgozatok* 2/1-2, 1-71.

Buday 1930

Á. Buday, *Ujabb adatok rómaikori lovasisten ábrázolásaink problémájához [=Neuere Daten zu den Problemen der Darstellungen des sogenannten Reitergottes (Abkürzung)]*, *Dolgozatok* 6/1-2, 1-48.

Cermanović-Kuzmanović 1963

A. Cermanović-Kuzmanović, *Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Jugoslawien*. *Archaeologia Jugoslavica* IV, 31-58.

Cermanović-Kuzmanović 1982

A. Cermanović-Kuzmanović, *Corpus cultus equitis Thracii, V: Monumenta intra fines Iugoslaviae reperta*, Leiden, Brill.

Dumont 1876

A. Dumont, *Inscriptions et monuments figures de la Thrace*, *Archives des missions scientifiques et littéraires. 3e série III*, Paris, 119-173, 182-183.

Gočeva, Oppermann 1981

Z. Gočeva, M. Oppermann. *Corpus cultus equitis Thracii, II-1: Monumenta inter Danubium et Haemum reperta (Durostorum et vicinia, regio oppidi Tolbuhin, Marcianopolis et vicinia, regio oppidi Sumen)*, Leiden, Brill.

Ivanov 2009

M. Ivanov, *The Nimbus at Some Images of the Thracian Rider within the Context of Ancient Art. Thracia, XVIII: In Memoriam Alexandri Fol*, Sofia, 325-334.

Jeremić 2006

G. Jeremić, *Die Mosaiken von Gamzigrad, mit besonderem Rückblick auf die darstellung des Dionysos*, In M. Vasić (ed.), *Felix Romuliana – 50 Years of Archaeological Excavations, Papers from the International Conference (Zaječar 2003)*, Belgrade, 47-54.

Kaftantzis 1967

G. Kaftantzis, *ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΣΕΡΡΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΤΗΣ. ΤΟΜΟΣ Ι. ΑΘΗΝΑΙ*.

Kazarow 1938

G. Kazarow, *Die Denkmäler des Thrakischen Reitergottes in Bulgarien*, Textband und Tafelband. Budapest, Institut für Münzkunde und Archäologie der P. Pázmány-Universität.

Oppermann 1984

M. Oppermann, *Ikonographische Untersuchungen zur Weihplastik der thrakischen Gebiete in römischer Zeit*, In *Dritter internationaler thrakologischer Kongress*, Wien, 1980. Bd. II. Sofia, Staatlicher Verlag Swjat, 244-254.

Oppermann 2006

M. Oppermann, *Der thrakische Reiter des Ostbalkanraumes im Spannungsfeld von Graecitas, Romanitas und lokalen Traditionen (Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 7)*, Langenweißbach, Beier & Beran.

Perdrizet 1906

P. Perdrizet, *ΟΥΛΠ. ΝΙΚΟΠΟΛΙΣ ΠΡΟΣ ΜΕΣΤΩ*, In *Corolla Numismatica*, Numismatic essays in honour of Barclay V. Head, Oxford University Press, 217-233.

Salač, Škorpil 1928

Několik archeologických památek z východního bulharska (= Rozpravy české akademie věd a umění, I./74.), Praha.

Sharankov 2016

N. Sharankov, *Notes on Greek inscriptions from Bulgaria*, In *Studia Classica Serdicensia V: Monuments and Texts in Antiquity and Beyond. Essays for the Centenary of Georgi Mihailov (1915-1991)*, Sofia, 305-361.

Srejović, Vasić (post 1993)

D. Srejović, Č. Vasić. *Imperial Mausolea and Consecration Memorials in Felix Romuliana (Gamzigrad, East Serbia)*. (няма уточнение за мястото на публикуване).

Stephani 1859

L. Stephani, *Nimbus und Strahlenkranz in den Werken der alten Kunst*, St. Petersburg: Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.

Stojanov 1988

T. Stojanov, *Hera (in Thrace)*, LIMC IV, 719-723.

Tsontchev 1941

D. Tsontchev, *Le Sanctuaire Thrace près du village de Batkoun*, Sofia.

Zontschew 1941

D. Zontschew, *Neue Denkmäler der Thrakischen Religion*, Wiener Jahreshefte 33, Beiblatt, 5-14.

Dilyana BOTEVA

THE NIMBUS IN THE PAGAN VOTIV ICONOGRAPHY
ATTESTED IN THE ROMAN PROVINCES
OF LOWER MOESIA AND THRACIA

Summary

The study is dealing with three votive plaques from Lower Moesia and Thracia depicting the Greek Gods Asklepios and Hygeia (I.-1.), Zeus and Hera (I.-2.), and Pluto (I.-3) with a nimbus (halo) around their heads. This iconogaphic element is attested also on five reliefs with a representation of the Thracian Rider (two of them from the province of Macedonia – II.-4., II.-5.). Noteworthy is the fact that so far the nimbus is attested as being depicted by the use of three different technics: **1)** in relief with convex volume (I.-2., II.-1., II.-4., II.-5.); **2)** with curves incised in the stone outlining an incomplete circle (I.-1., I.-3.); **3)** with colour painting on a flat surface around the head of the corresponding human figure (II.2., II.-3.).

The appearance of the nimbus in representations of Pluto, Asklepios and Hygeia proves that connecting it solely with the solar deities is badly misleading. It is further necessary to admit explicitly that at present it is impossible to formulate an acceptable

explanation for the appearance of the nimbus/halo in (part of) these monuments. The investigations on this problem should continue, with maximum accuracy and multi-faceted analyzes. The dating of the monuments here under discussion remains uncertain due on the one hand to the lack of explicit chronological references, and on the other – because the nimbus was depicted throughout the entire Antiquity.

Key words: Asklepios, Zeus, Hera, Thracian Rider, coloured reliefs.



Обр. 1. Вотивна плочка с изображение на Асклепий, Хигия и Телесфор, Пловдив (по Цончев 1938, 105)



Обр. 2. Вотивна плочка с изображение на Зевс и Хера, с. Манастир (снимка: Д. Ботева)



Обр. 3а. Вотивна плочка с изображение на Плутон, Никополис
(по Perdrizet 1906, 230)



Обр. 3-б. Детайл от вотивна плочка
с изображение на Плутон
(снимка: Н. Шаранков)



Обр. 3-в. Детайл от вотивна плочка
с изображение на Плутон
(снимка: Н. Шаранков)



Обр. 4. Фрагмент от вотивна плочка с изображение на Тракийския конник,
с. Методиево (по Kazarow 1938, Abb. 60)



Обр. 5. Фрагменти от вотивна плочка с изображение на Тракийския конник,
с. Рибново (снимка: Ив. Вълчев)



Обр. 6. Фрагмент от вотивна плочка с изображение на Тракийския конник, при Сливница (снимка: Н. Шаранков)



Обр. 8. Вотивна плочка с изображение на Тракийския конник, с. Тепавци (по ССЕТ V, 66)



Обр. 7. Мраморна плоча с изображение на Тракийския(?) конник, Битоля снимка: Д. Ботева



Обр. 9. Вотивна плочка с изображение на Тракийския конник, Пловдив (по Zontschew 1941, Sp. 5-6)



Обр. 10-а. Вотивна плочка с изображение на Тракийския конник, Пловдив (снимка: Н. Шаранков).



Обр. 10-б. Детайл от вотивна плочка с изображение на Тракийския конник, Пловдив (снимка: Н. Шаранков)



Обр. 11. Детайл от мозайка с изображение на Дионис, Ромулиана (снимка: Д. Ботева)



Обр. 12-а. Монета
на Платинополис – аверс
(CNT_5030)



Обр. 12-б. Монета
на Платинополис – реверс
(CNT_5030)

Александра НИКОЛОСКА

**РЕЛИГИСКИ ТРАНСФОРМАЦИИ
ОД ДОЦНИОТ ХЕЛЕНИЗАМ ДО ДОЦНАТА АНТИКА
ВО МАКЕДОНИЈА**

Во динамичниот систем на античкиот политеизам секогаш се следеле промени и локални манифестации. Грчко-римскиот пантеон избобилува со култови на голем број традиционални божества, кон кои, особено во времето на ширењето на Римската Империја, се придодаваат нови и кои преку процесот на синкретизација постојано се менуваат, преземајќи инакви форми на појавност и ритуалност. Сепак, постепената трансформација, во која од паганство се преминува во христијанство, ќе доведе до поголеми глобални поместувања, не само религиски туку и социјални и економски. Како што се движиме кон доцната антика и кон супремацијата на христијанството така согледуваме дека важноста на аспектот на приватната култна практика се засилува. Бидејќи христијанските апологети стануваат погласни во критиката на паганските култови, обожавањето станува помалку отворено за јавноста. Уметноста и архитектурата, под влијание на новите религиски струења, исто така минуваат низ одредени промени. Доцноантичката

уметност сè повеќе се воздржува од фигуративни прикази и се потпира, пред сè, на симболички, а со замирањето на јавното почитување на паганските култови, се менува и архитектурата на доцноантичкиот дом. Конечно, со промената на религиската практика доаѓа и до комплетна политичка реорганизација на Империјата, која преку постепената децентрализација на власта во четвртиот век ќе резултира со нова, христијански ориентирана метропола.

Кон оваа религиска трансформација особено придонесува зголемената популарност на таканаречените ориентални култови во времето на принципатот и на доцната антика. Во оваа група спаѓаат Кибела или Магна Матер и нејзиниот паредар Атис, бројните египетски култови, Митра, како и монотеистичките или хенотеистичките групации, како на пример хипсистериијанците, но и еврејската религија, како уште еден новодојден систем на верувања од Истокот. И самиот Франц Кимон, основоположникот на истражувањата на ориенталните култови, ја пишува својата *Les religions orientales dans le paganisme romain* (1906) за да го објасни патот до триумфот на христијанството.¹ Овие култови со текот на времето ќе заземат посебно место во римскиот пантеон, чиј систем на вредности, генерално, го карактеризира богот што умира и повторно се раѓа, преку кого се согледува парадигмата за спас на верниците, потчинување на моќта на богот во замена за благосостојба во овој свет и спасение во задгробниот.² Оттаму, христијанството не би требало да се постави како нивна спротивност, туку како религиски систем со паралелен развој, каде што многу елементи се во замен дијалектички однос. Дури и конфликтот меѓу

¹ Со изучувањата на ориенталните култови, кои по Кимон се интензивирани со сериите на лајденската школа – ÉPRO (Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain) и RGRW (Religions in the Graeco-Roman World), се преиспитуваат концептите на она што е римско и на што е ориентално, па оттаму и дискусијата како овие култови да се именуваат, дали со наводници или со додатокот *таканаречени*. Би навеле само некои од поважните последни изданија: Kaizer 2006; Auffarth 2008; Alvar 2008; Versluys 2013.

² Alvar 2008, 12.

истакнатите култови и христијанството во доцната антика е често набљудуван како конфликт на слични интереси во религиските вредности и во ритуалот, имајќи предвид дека доминантните елементи на водечките култови во тоа време биле сотериологијата и есхатологијата.³

Како важен аспект при религиските трансформации треба да се земе и просторот во кој се среќаваат религиите и влијаат една врз друга, при што се менуваат и се преобликуваат, а со тоа придонесуваат кон промена на религиската атмосфера во еден локален микроконтекст. Иако во времето на Римската Империја се оди кон своевидна глобализација, различните религиски искуства се уникатно преточени во материјалот на многу различни географски одредници, каде што само со согледување на директниот контекст можеме да ги разбереме религиските феномени на општеството што се изучува. Она што е наречено „римска религија“ не е религија на Империјата (*Reichsreligion*), туку процес преку кој религиските симболи биле поврзани со постојано менливите мрежи во културолошки хомогени простори. Накратко, следиме различни локални манифестации, под влијание на различни културни традиции. Локалните култови преземале нови форми преку надворешни влијанија, додека „меѓународните“ култови се здобивале со локален карактер, како што се ширеле. Ова особено се случува во времето меѓу првиот и четвртиот век, кога во римското владеење комуникацијата била особено поттикнувана, но секако, пред надвладувањето на христијанството, кога се јавува рестрикција и контрола на сите форми на религиска активност. Ќе се задржиме на материјалот од територијата на денешните рамки на Република Македонија, концентрирајќи се претежно на иконографски согледувања, но и на повторно посматрање на археолошкиот контекст на одредени наоди.

Концептот на Големата Божица Мајка на овие простори, духовна идеја што од пamtивек е присутна, но во различ-

³ Jones 1963.

ни времиња различно се манифестира, од доцниот хеленизам до доцната антика ја согледуваме преку појавите на Кибела и на Артемида, двете најдоминантни женски божества на овие простори. Бројни хеленистички теракотни фигури со претстава на Кибела се јавуваат во Горна Македонија,⁴ но не и посеверно. Овие фигурини се типични за еден поширок регион и во голем број се најдени во Македонија, Тракија и во Мала Азија,⁵ а го изразуваат фунерарниот, приватен аспект на култот и неговото ширење директно од Мала Азија, преку хеленските острови, по долината на Вардар.⁶ Единствено материјалот од Марвинци (Сл. 1, 2) укажува на нешто поорганизиран локален култ и можно постоење на храм.⁷ За разлика од доцнохеленистичкото време, Кибела во римскиот период ја следиме сосема спорадично.⁸ Романизираниот ориентален култ на Кибела, или Магна Матер, никогаш не бил сосема прифатен во Горна Македонија или, пак, развил поинаква, локална форма. Но, од истото време за Артемида имаме бројни докази, кои ја потврдуваат нејзината популарност во овие краишта. Па, така, наидуваме на голем број камени статуи (Сл. 3) и вотивни релјефи (Сл. 4, 5),⁹ а се јавува и како Арте-

⁴ Марвинци (Битракова 1987, 124-5, Т. V; Соколовска 1988, бр. 4–8), Вардарски рид, Гевгелија (Митревски 2005), и Варош, Прилеп (Битракова Грозданова 1999, 124–146). Повеќе околу хеленистичките теракоти и култот на Кибела во Горна Македонија види Bitrakova Grozdanova 2015, 36–41, 73–78.

⁵ Naumann 1983, 269–274.

⁶ Vermaseren 1977a, 24–37.

⁷ Во Марвинци се пронајдени две статуи и релјеф со приказ на двојна божица, кои е можно да припаѓале на храм (Соколовска 1988, бр. 1–3; Битракова Грозданова 1999, 130–132). Фермасерен дополнително нагласува дека двојниот релјеф е импорт од Елевзина (Vermaseren 1977b, n. 14; Vermaseren 1989, n. 314).

⁸ Знаеме само за една римска статуа откриена во Новоселани (Соколовска 1987, бр. 201; Соколовска 1988, бр. 9; Битракова Грозданова 1999, 135) и за еден релјеф пронајден во т.н. Кука на Партениј во Стоби, кој е најверојатно доцноантички импорт (Petković 1937, IX; Vermaseren 1989, n. 315).

⁹ Да наведеме само некои од нив – скулптурите од Хераклеја (Düll 1977, n. 37; Соколовска 1987, бр. 150, Т. 59, сл. 3); Марвинци (Соколовска 1986, бр. 148, Т. 58, сл. 3); Стоби (Petković 1931, 225; Mano-Zissi 1973, fig. 101, Düll 1977, 68, Abb. 15; Соколовска 1987, бр. 143, Т. 57, сл. 4); Дуње (Соколовска 1987, бр. 146, Т. 58, сл. 2; Соколовска 1987, бр. 149, Т. 59, сл. 1–2) итн.

мида Ефеска, уште една Голема Божица Мајка од Мала Азија, посведочена преку епиграфијата.¹⁰ Кибела, како што гледаме, има обратен процес на прифаќање – таа е доминантна во хеленистичко време, но ретко видена во римскиот период. Исто така, Атис, кој е неизбежен секаде каде што се раширил романизираниот култ, е отсутен по долината на Вардар.¹¹

Кон ова согледување вклучуваме еден феномен што го следиме во иконографијата и кој дополнително ни говори за трансформацијата на идејата за Големата Божица. Во вториот век често наидуваме на релјефи со приказ на иконографскиот тип на Диоскури со божица меѓу нив, типичен за источните провинции, кои потекнуваат и почнуваат да се шират од Мала Азија, поточно од Ликија и Писидија, а кои ги наоѓаме и по долината на Вардар (Сл. 6).¹² Енигматичниот елемент од оваа претстава е Големата Божица во средината, иконографски проблем за првпат поставен во 1935 година од Шапоутие. Меѓу домашните истражувачи централната божица е препознаена како Артемида,¹³ а додатно е вклучена и Кибела.¹⁴ Имајќи го предвид ширењето на култот на Артемида Ефеска, силниот синкретистички процес со Кибела¹⁵ и сето тоа во контекст на

Неколку вотивни релјефи од регионот на Струмица, Прилеп и Битола (Düll 1977, nos. 34, 35, 41, 58).

¹⁰ Düll 1977, nos. 36, 39–40, 67; Бабамова 2005, бр. 34, 35; Babamova 2012, n. 5.

¹¹ Ако главата од Стоби која досега беше идентификувана како Орфеј (Сokolovska 1987, бр. 78, Т. 78, сл. 4), ја реинтерпретираме како Атис, што е многу поверојатно, ако ја споредиме со други примери на ликовна презентација на овој бог (Vermaseren 1986, nos. 248, 328, 330b), тогаш тоа ќе биде единствениот наод од овие простори поврзан со ова божество.

¹² Chapouthier 1935; види исто и Geppert 1996; Smith 1997; Milner, Smith 1994. Подетално за овие споменици на почвата на Македонија, види: Nikoloska 2010. Во текот на истражувањата за проектот на Истражувачкиот центар за културно наследство при МАНУ – *Корпус на камени споменици од Македонија*, во депоата на некои од македонските музеи лоцирани се уште нови и необјавени споменици со овој мотив, кои се во подготовка за објава.

¹³ Lisičar 1958; Битракова Грозданова 1999, 198.

¹⁴ Nikoloska 2010.

¹⁵ Повеќе околу аспектите на синкретизацијата на Кибела со Артемида Ефеска, види: Horsley 1992, 137–141.

религиските трендови во вториот и во третиот век, може да се постави еден интерпретациски модел на генерално, апстрактно божество, кое ги вклучува и Кибела и Артемида Ефеска,¹⁶ Големите Божици кои најмногу биле почитувани на овие простори, блиски по духовната структура и поставени под заштита на божествените близнаци. Во времето кога овие споменици се создадени, се засилува монотеистичката тенденција на почитување на единично божество со силно нагласени сотериолошки особености. Тогаш божествата со слични карактеристики минуваат низ одреден симбиотички процес, преку кој се соединуваат нивните духовни структури во една единична божествена фигура. Постепениот преод од политеизам кон монотеизам бил проповедан во неколку пророчишта во доцната антика. Меѓу центрите од кои се шират влијанијата на овој религиски тренд, се издвојува малоазиското пророчиште во Еноанда, во северна Ликија,¹⁷ регион од каде што потекнува и се шири тријадичкиот мотив на Божицата меѓу Диоскури, како и конкретната философија на монотеистичката мисла.

Истиот мотив на божествена тријада е согледан во една друга група споменици, типични за дунавските провинции – вотивни оловни и мермерни плочи, каде што тријадата е централно и хиератички поставена.¹⁸ Овие вотивни плочи му се припишуваат на култот на дунавските коњаници, но во суштина, претставуваат иконографска мрежа од неколку култови – Кибела, Митра, Јупитер Долихен, Изиди, Немеза, Диоскурите и Кабирите. Се чини дека сите актуелни култови обожавани во овој регион биле вклучени во иконографијата, изразувајќи одредена сублимација на најпопуларните божества на тоа време, пред сè оние ориенталните. Неколку вакви плочи потекнуваат од денеш-

¹⁶ Почнувајќи од половината на вториот век, во Хераклеја Линкестис и во Стоби е силен и култот на Немеза (Düll 1977, n. 216–224), уште една божица што се вклучува во иконографијата на тријадата (Karanastassi 1992, 752–753).

¹⁷ Mitchell 1999, 81–92.

¹⁸ CMRED; Ertl 1996.

на Македонија (Сл. 7, 8),¹⁹ а во меѓувреме, беа пронајдени уште две нови.²⁰ Според иконографијата, оваа група наоди може да се препише на иста работилница, а според концентрацијата на наоѓалиштата би можеле да претпоставиме дека центар на нивната продукција бил Скупи. Преку овие оловни плочи убаво може да се проследи и генералната промена што се случува во уметноста во доцната антика. Иконографијата што ја следиме сега оди во прилог на тоа дека во доцната антика уметноста сè повеќе се движи кон формации по зони и симетрија, строга линеарна поставеност, па дури и апстракција,²¹ своевидна шематизација, како резултат на трансформацијата на религиската мисла, изразена преку собирање на многу богови со слична теолошка порака. Сето ова се сведува на алегоричка и симбол, алузија на ритуал, астрономија и иницијација во некое *тајно учење*.

Ориенталните култови што се шират како систематска екуменска порака низ целата Империја се, исто така, симптоми на монотеистичкиот тренд во доцната антика. Нивните мистериски форми, образувани како целосни религиски системи, веќе во вториот в. ст. е. се органски дел од монотеистичката артикулација во време на паганството. Верниците, покрај јавните форми на култовите создадени околу божествата со силен мистериски аспект, ги слават истовремено и оние тајните. Тогаш иницијантите им се предаваат на носечките божества како на врвни, ветувајќи ја својата душа само на еден бог, оној што го овозможил најдлабокото лично религиско доживување преку откривањето на *свештеникот тајна на наситаност* за време на тајните ритуали. Токму улогата на божествената фигура како медијатор ги поставува овие култови меѓу доцноантичките религиски системи со препознатливи монотеистички тенденции. Мистерискиот аспект на Кибела, Артемида, а подоцна и на Изиди, според својата симболика и ритуалност,

¹⁹ Две од Радишани и Нерези близу Скопје, една од Ежов Град во близината на Штип (Jovanova 2005).

²⁰ Jovanova 2015, II, 3, No. 4; Nikoloska, Angelovski, Spasova 2018 (во печат).

²¹ L'Orange 1965, 69.

е во согласност со иницијацискиот езотеричен модел на Елевзина, за разлика од Митра,²² кој е уште еден од клучните т.н. ориентални богови, кој во вториот и третиот век се стекнува со исклучителна популарност во Римската Империја. Митраизмот се шири, пред сè, со војската и е исклучиво достапен за мажите, а самата географска издвоеност на наодите поврзани со култот говори за различната атмосфера на прифаќање, како и за различните социјални статуси на оние што ги почитувале. Сведоштва за организиран култ и за постоење митреуми наоѓаме во Скопско-кумановскиот регион од третиот век, иако има и некои спорадични наоди во јужните краишта.²³ Религиозната практика поврзана со Големите Божици била повеќе приспособена во урбана атмосфера и меѓу елитата, во чии кругови, во овој конкретен регион, Митра не бил особено прифатен. Како што се движиме појужно во провинцијата Македонија така материјалот поврзан со култот на Митра е поредок. Митраизмот се задржува на пограничните краишта меѓу Мезија, Тракија и Македонија, најчесто поврзан со стационари на војската, и не стигнува во градовите каде што веќе биле вкоренети поинакви религиски модели.

Изида е уште една од Големите Божици Мајки која има исклучително нагласени монотеистички карактеристики. Химната на Апулеј во *Златното маѓаре* од вториот век н.е. ја инвоцира токму оваа карактеристика на божицата.²⁴ Египетските култови не се шират рано низ регионите на континентална Горна Македонија, подалеку од крајбрежните области и острови. На подрачјето на оваа територија сведоштва за почитување на египетските култови има по должината на Виа Егнатија, во Ох-

²² Alvar 2008, 10.

²³ Nikoloska 2015a, 266–267.

²⁴ ...јас – мајка на целата природа, господарка на сите стиици, прва рожба на времето, највисока од сите богови, царица на Маниите – сенки во подземниот свет, прва меѓу небесните жители, единствена во која се соединети ликовите на сите божници и богови. Јас по своја воља господарам со врвовите на небесниот свет, со благоворниот дух на морите и очајничката ѝстина на подземјето (Apuł. Met. 11. 5, превод В. Димовска-Јањатова).

рид и во Прилеп,²⁵ каде што најверојатно биле почитувани во приватен контекст. Иако е вообичаено да се смета дека почитувањето на египетските божества не се јавува пред вториот век,²⁶ врз основа на материјалните сведоштва по должината на Виа Егнатија може да се претпостави нивното ширење и порано. Овие конкретни сведоштва зборуваат за приватно почитување, доколку го преиспитаеме контекстот на наодите во Лихнид и Никеја, кон што нè насочува Битракова Грозданова.²⁷ Врз основа на податоците од археолошките истражувања, објектите каде што биле пронајдени статуите на Изиди и Серапис не можат со сигурност да се потврдат како светилишта. Тоа најверојатно биле приватни резиденции, со простории за приватно славење на египетските култови, а не храмови, како што се мислело претходно. Од друга страна, египетските култови имале важна позиција во службената римска религија. Изиди и Серапис биле во голема мера поврзани со императорите и со елитата во Македонија, како што се согледува преку најновите истражувања на Христодулу.²⁸ Неодамнешните истражувања навистина покажаа дека во вториот век култот на овие простории бил официјално воспоставен, потврден со новооткриениот храм Изиди во Стоби (Сл. 9) и со извонредната статуа што му припаѓала (Сл. 10), како и со мноштво од наодите пронајдени во неговата близина.²⁹ Монетарницата во Стоби дури издала и серија монети со фигури на египетските божества.³⁰ Се работи за чист романизиран култ, поставен на високо општествено ниво на почитување како дел од империјалниот култ, преку кој се ширела идејата за *Romanitas*.

Паралелно со храмот на египетските божества во Стоби, почнувајќи од вториот век, па во текот на третиот и на четвртиот,

²⁵ Маленко 1976; Битракова Грозданова 1999, 56–97.

²⁶ Bricault 2007.

²⁷ Bitrakova Grozdanova 2015, 41–47; Nikoloska 2016.

²⁸ Christodoulou 2015.

²⁹ Bitrakova Grozdanova 2015; Blaževska, Radnjanski 2015.

³⁰ Битракова Грозданова 1999, 82–84; Josifovski 2001, 56–59, 99–100.

во градот е активна и синагога.³¹ Еврејската зедница во Стоби има силно влијание врз религискиот живот на градот. Покрај синагогата, градена во две фази, со која се потврдува времето кога оваа заедница била активна, најмногу информации добиваме од еден натпис на столб.³² Од него знаеме за Полихарм,³³ таткото на заедницата,³⁴ и за тоа како и колку биле приспособени и просперитетни овие источни новодојденци, пример за локално прифаќање на „други“ со слични религиозни ставови. Во рамките на таканаречениот пагански монотеизам особено се истакнува божествената појава на Зевс Хипсистос, како уште еден дел од целокупната слика на верувањата во доцната антика, потврден со неколку споменици од Р. Македонија. Наследството што го оставил овој култ во нашата земја и не е особено богато. Се сведува единствено на три споменици со епиграфски записи од Повардарieto,³⁵ датирани околу вториот век н.е., од кои, освен податоци за дедикантите и нивната побожност, не дознаваме многу за природата на почитуваниот Бог. Меѓутоа, наследството на култот во пошироки рамки на просторот на античка Македонија е особено значајно.³⁶ Меѓу домашните истражувачи култот го споменува

³¹ Битракова Грозданова 1999, 286–302; Wiseman 2011.

³² Постои отворена дебата околу датирањето на овој натпис. Последна анализа кај Ephrat Habas 2001. За читањето и комплетна библиографија, види: Babamova 2012, 19.

³³ Синагогата била во тесна врска со резиденцијата на Полихармос, потврдено и преку други натписи (Babamova 2012, 20–23).

³⁴ Религиозната практика меѓу Евреите во дијаспората може подобро да се сфати преку практиката на религиозните здруженија на хеленскиот свет во источните делови на Медитеранот. Родителската метафора е вообичаена за градовите на хеленскиот исток и не е потврдена преку латински натписи пред појавувањето на таканаречените колегии во 2 век (Harland 2007).

³⁵ Натпис од с. Дреново, (Düll, n. 164), столб со натпис од с. Вешје и натпис од некрополата во Марвинци (Битракова Грозданова 1999, 240); Nikoloska 2015a, 264–266.

³⁶ Детален каталог кај Mitchell 1999, 128–147, кој, за жал, не ги вклучува натписите од Р. Македонија. Во својот втор осврт кон култот на Хипсистос (Mitchell 2010), авторот го надополнува каталогот и обрнува посебно внимание на култот во Македонија. Студијата на Дроубов 1990 укажува на постоење на култот во Македонија уште од 1 век пр.н.е. Нови сознанија околу иконографијата на овој култ кај Τζαναβάρη 2012.

Битракова Грозданова,³⁷ воедно потпирајќи се на истражувањата на Тачева Хитова.³⁸ Таа се сложува со мислењето дека зачетоците на култот на Зевс Хипсистос треба да се бараат на Балканот, точно во старата македонска традиција на синкретизираното божество Зевс Сабазиј Хипсистос.³⁹ Споменавме дека божествата сега имаат тенденција кон апстракција. Моментот што е најиндикативен на апстрактниот карактер на Зевс Хипсистос е губењето на одредената божествена иконографија. Спомениците подигани во негова чест се најчесто од епиграфски карактер; само понекогаш се јавува орел, кој, освен што е атрибут на Зевс, означува, исто така, голем број соларни и врвни божества, додека антропоморфниот приказ е реткост. Јудаизмот имал дијалектички однос и заеднички верски јазик со култот на Зевс Хипсистос. Иако Хипсистос бил обожаван во светилишта на отворено и далеку од градските центри, наоѓаме примери во кои синагогите биле место на заедничко обожаване, каков што е случајот со Пидна⁴⁰ или, пак, Серапеумот во Солун.⁴¹ Па, така, можеме да гледаме на географската близина на еврејската заедница во Стоби и онаа на хипсистиаријанците како меѓуоднос врз основа на потребата за дијалог, разбирање и меѓусебно почитување.

Христијанството на изучуваната територија доаѓа релативно рано и во еден период, пред да преовлада, живее истовремено со другите култови. Сите овие религии во одреден период во доцната антика живеат во една таканаречена коменсалност,⁴² не натпреварувајќи се, туку заемно прифаќајќи ја независноста на другите во однос на различностите на нивните ритуали, вредности и традиции. Оваа интеграција на различните народи и на нивните религиски традиции во општиот про-

³⁷ Mitchell 1999, 210, 240, 244.

³⁸ Тацева Хитова 1978, 59–75; Тачева-Хитова 1982, 324–344.

³⁹ Ustinova 1991, 167, исто така, аргументира за можната врска на Хипсистос и Сабазиј.

⁴⁰ Mitchell 1999, 100–101.

⁴¹ Mitchel 2010, 174, n. 32.

⁴² Alvar 2008, 383–421.

цес на општествени, економски, политички, верски и културни промени во еден период дури и помогнала да се дефинира и да се зацврсти единството на Империјата. Тоа е процес на конфигурација на нови форми и доминантни фактори, меѓу кои, секако, има елементи и на локалната традиција, со која, впрочем, се одвива оваа интеракција. Кога афинитетите на различни култури и традиции доаѓаат во комуникација, тогаш се појавува нов интегративен конгломерат, кој не треба да го проучуваме како генерализација на културата, туку одделно – од провинција во провинција – во римскиот свет. Генерално, ова е период кога се оди кон заедничка религиска мисла на диференцијација на еден врховен бог и една врховна божица и кон сублимирање на сите божествени елементи во една божествена појава, зачетоци на обидот да се дефинира врвната божествена парадигма, која сосема ќе заживее со христијанството и која е видлива и преку иконографијата. Доцноантичката уметност од изучуваниот регион, преку една издвоена група на споменици по должината на Виа Егнатија и во Повардарието, клучните проточни канали на нови идеи, ни открива некои од аспектите на динамиката на локалната религиозност.

ЛИТЕРАТУРА

Alvar 2008

J. Alvar, *Romanising Oriental Gods. Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras. Translator and editor: R. Gordon*, RGRW 165, Leiden.

Auffarth 2008

C. Auffarth, *Religio migrans: Die «Orientalischen Religionen» im Kontext antiker Religion. Ein theoretisches Modell*, In C. Bonnet, S. Ribichini and D. Steuernagel (eds.), *Religioni in contatto nel mediterraneo antico modalità di diffusione e processi di interferenza. Atti del 3° colloquio su «le religioni orientali nel mondo greco e romano» loveno di menaggio (Como) 26-28 maggio 2006*. Rome/Pisa, 333-363.

Babamova 2012

S. Babamova, *Inscriptiones Stoborum*, *Studies in the Antiquities of Stobi*, Monograph Series 1, Stobi.

Baldini Lippolis 2007

I. Baldini Lippolis, *Private space in late antique cities: Laws and building procedures*, In L. Lavan, L. Özgenel & A. Sarantis (eds.), *Housing in Late Antiquity. From Palaces to Shops.*, LAA 3.2 - 2005, Leiden, 197-237.

Битракова Грозданова 1978

В. Битракова Грозданова, *Еѓиџејски култови во Македонија*, in *ЖА* 28, 331–337.

Битракова 1987

В. Битракова Грозданова, *Сџоменици од хеленистичкиот џериод во СР Македонија*, Скопје.

Битракова Грозданова 1999

В. Битракова Грозданова, *Релиџија и умејносџи во антика-џа во Македонија*, Скопје.

Bitrakova Grozdanova 2015

V. Bitrakova Grozdanova, *Les cultes orientaux dans la Haute Macédoine, leur survie et leur adoption au temps romain*, In A. Nikoloska, S. Müskens (eds.), *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives*, Proceedings of the International Symposium, Skopje 2013, Skopje, 35-86.

Blaževska, Radnjanski 2015

S. Blaževska, J. Radnjanski, *The temple of Isis in Stobi*, In A. Nikoloska, S. Müskens (eds.), *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives*, Proceedings of the International Symposium, Skopje 2013, Skopje 215-256.

Bricault 2007

L. Bricault, *La diffusion isiaque en Mésie Inférieure et en Thrace: Politique, commerce et religion*, in L. Bricault, M.J. Versluys and P.G.P. Meyboom (eds.), *Nile into Tiber. Egypt in the Roman World. Proceedings of the IIIrd International Conference of Isis Studies*, Faculty of Archaeology, Leiden University, May 11–14 2005, RGRW 159, Leiden, 245-266.

Chapouthier 1935

F. Chapouthier, *Les Dioscures au service d'une déesse*, Paris.

Christodoulou 2015

P. Christodoulou, *Sarapis, Isis and the Emperor*, In A. Nikoloska, S. Müskens (eds.), *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives*, Proceedings of the International Symposium, Skopje 2013, Skopje 167-211.

Δρούγου 1990

Σ. Δρούγου, *ΔΙΙ ΥΨΙΣΤΩΙ. Η αναθηματική στήλη του Ζωίλου στην Έδεσσα*, Εγνατία 2, 45-72.

Düll 1977

S. Düll, *Die Götterkulte Nordmakedoniens in römischen Zeit*, Münchener archäologische Studien 7, München.

Ephrat Habas 2001

R. Ephrat Habas, *The Dedication of Polycharmos from Stobi: Problems of Dating and Interpretation*, The Jewish Quarterly Review 92, 41–78.

Ertl 1996

R.F. Ertl, *Donaureiter-Bleivotivtafeln: Versuch einer Typologie*, Museumsverein Petronell-Carnuntum Auxiliarkastell.

Geppert 1996

S. Geppert, *Castor und Pollux. Untersuchung zu den Darstellungen der Dioskuren in der römischen Kaiserzeit*, Charybdis 8, Münster.

Harland 2007

P.A. Harland, *Familial Dimensions of Group Identity (II): “Mothers” and “Fathers” in Associations and Synagogues of the Greek World*, Journal for the Study of Judaism 38, 57–79.

Horsley 1992

G.H. Horsley, *The Mysteries of Artemis Ephesia in Pisidia: A New Inscribed Relief*, Anatolian Studies 42, 119–150.

Karanastassi 1992

P. Karanastassi, *Nemesis*, In LIMC VI/1, 733-762.

Jones 1963

A.H.M. Jones, *The Social Background of the Struggle between Paganism and Christianity*, In A. Momigliano (ed.) *The Conflict between Paganism and Christianity in the Fourth Century*, Oxford, 17-37.

Jovanova 1996

L. Jovanova, *Monument to the cult of the Danubian Horsemen*, Maced. acta archaeol. 14, 155-172.

Jovanova 1999

L. Jovanova, *Two lead plaques from the cult of the Danubian Riders*, Maced. acta archaeol. 16, 177-187.

Jovanova 2015

L. Jovanova, *On some of the Oriental cults in the Skopje-Kumanovo region*, In A. Nikoloska, S. Müskens (eds.), *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives*, Proceedings of the International Symposium, Skopje 2013, Skopje, 293-322.

Јованова 2017

Л. Јованова, *Скупи – илустрации. Приказ на материјалната култура од римскиот империјален период (истражувања 2013-2016)*, Во Јакимовски (ур.) *Римски илустрации Скупи*, Скопје, 159-243.

Josifovski 2001

P. Josifovski, *Roman Mint of Stobi*, Skopje.

L'Orange 1965

H.P. L'Orange, *Art forms and Civic life in the Late Roman Empire*, Princeton University press.

Lisičar 1958

P. Lisičar, *Artemida Efeska i Dioskuri na votivnoj steli u Bitoljskom muzeju*, ŽA 8/2, Skopje, 305-309.

Kaizer 2006

T. Kaizer, *In search of oriental cults: methodological problems concerning 'the particular' and 'the general' in Near Eastern religion in the Roman periods*, Historia 55, 26-47.

Malenko 1976

V. Malenko, *Two Statues of Isis found in Ohrid*, Maced. acta archaeol. 2, 172-175.

Mano-Zisi 1981

Dj. Mano-Zissi, *Hellenizm and the Orient in Stobi*, Studies in the Antiquities of Stobi III, Titov Veles, 121-132.

Milner, Smith 1994

N.P. Milner, M.F. Smith, *New Votive Reliefs from Oinoanda*, Anatolian Studies 44, 65-76.

Mitchell 1999

S. Mitchell, *The Cult of Theos Hypsistos between Pagans, Jews, and Christians*, In P. Athanassiadi and M. Frede (eds.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford, 81-148.

Mitchell 2010

S. Mitchell, *Further thoughts on the cult of Theos Hypsistos*, In S. Mitchell and P. van Nuffelen (eds.), *One God: Pagan Monotheism in the Roman Empire*, Cambridge, 167-208.

Митревски 2005

Д. Митревски, *Вардарски Рид. Истѹражувања 1995-2004*, Во Д. Митревски (ур.) Вардарски Рид I, Скопје, 15-90.

Naumann 1983

F. Naumann, *Die Ikonographie der Kybele in der Phrygischen und der Griechischen Kunst*, Istanbuler Mitteilungen, Beihaft 28, Tübingen.

Nikoloska 2010

A. Nikoloska, *Goddess between Dioscouroi*, In V. Lilčić (ed.), *Macedonian Heritage* 34-35, Homage to Blaga Aleksova, 113-126.

Nikoloska 2015a

A. Nikoloska, *Evidence of 'Oriental' cults from the territory of the Republic of Macedonia*, In A. Nikoloska, S. Müskens

(eds.), *Romanising Oriental Gods? Religious transformations in the Balkan provinces in the Roman period. New finds and novel perspectives*, Proceedings of the International Symposium, Skopje 2013, Skopje, 257-278.

Nikoloska 2016

A. Nikoloska, *The bust of Isis-Demeter from Nicea*, Monumenta I, 9-26.

Nikoloska, Angelovski, Spasova 2018 (во печат)

A. Nikoloska, B. Angleovski, D. Spasova, *New votive plaque of the so called Danubian riders from the region of Scupi*, Monumenta II.

Milner, Smith

N.P. Milner and M.F. Smith, *New Votive Reliefs from Oinoanda*, Anatolian Studies 44, 65-76.

Petković 1937

V. Petković, *Antike Skulpturen aus Stobi (Palast des Parthenios)*, Starinar 12, 12– 35.

Smith 1997

T.J. Smith, *Votive Reliefs from Balboura and Its Environs*, Anatolian Studies 47, 3-49.

Соколовска 1974

В. Соколовска, *Свејтилиштите на Диоскуриите кај Демир Капија*, ЖА 24, 1-2, 267-278, Скопје.

Соколовска 1987

В. Соколовска, *Апеличка скулптура во СР Македонија*, Скопје.

Соколовска 1988

В. Соколовска, *Ликовни претстави на Кибела*, Maced. Acta archaeol. 9, Скопје, 113-126.

Tačeva Hitova 1978

M. Tačeva Hitova, *Dem Hypsistos geweihte denkmaler in den Balkanlandern*, *Balkan Studies* 19, 59-75.

Тачева-Хитова 1982

М. Тачева-Хитова. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. – IV в. от н. е. София.

Τζαναβάρη 2012

Κ. Τζαναβάρη, *Αναθηματικός κιονίσκος στον Δία Ύψιστο από τα Πλανά Χαλκιδικής, Δινήεσσα, τιμητικός τόμος για την Κατερίνα Ρωμιοπούλου, Θεσσαλονίκη, 587-599.*

Ustinova 1991

J. Ustinova, *The Thiasoi of Theos Hypsistos in Tanais*, *History of Religions* 31/2, 150-180.

Vermaseren 1977a

M.J. Vermaseren, *Cybele and Attis: the Myth and the Cult*, Thames and Hudson.

Vermaseren 1977b

M.J. Vermaseren, *CCCA VII, Musea et collectiones privatae*, EPRO 50, Leiden.

Vermaseren 1986

M.J. Vermaseren, *Attis*, In *LIMC* III/1, 22-44.

Vermaseren 1989

M.J. Vermaseren, *CCCA VI, Germania, Raetia, Noricum, Pannonia, Dalmatia, Macedonia, Thracia, Moesia, Dacia, Regnum Bospori, Colchis, Scythia et Sarmatia*, EPRO 50, Leiden.

Versluys 2013

M.J. Versluys, *Orientalising Roman Gods*, In L. Bricault and C. Bonnet (eds.), *Panthée: Religious Transformations in the Graeco-Roman Empire*, *RGRW* 177, Leiden, 235–259.

Aleksandra NIKOLOSKA

RELIGIOUS TRANSFORMATIONS FROM THE LATE
HELLENISM TO THE LATE ANTIQUITY IN MACEDONIA

Summary

Within the dynamic system of the ancient polytheism changes local manifestations can always be followed. The Greek-Roman pantheon abounds with cults of many traditional deities, to which, especially at the time of the expansion of the Roman Empire, new ones are added and constantly changing through the process of syncretisation, taking on other forms of appearance and ritualism. The growing popularity of the so-called Oriental cults in the time of the Principate and late antiquity is particularly contributing to this religious transformation. This group includes the cults of Cybele or Magna Mater and her peder Attis, Isis and the numerous Egyptian cults, Mithra, as well as the monotheistic or henotheistic groups, such as the Hippiastrians, but also the Jewish religion, as another new system of beliefs from the East. Art and architecture, under the influence of new religious currents, also go through certain changes. Late Antiquity increasingly refrains from figurative displays and relies, above all, on symbolic ones, and by overcoming the public respect of pagan cults, the architecture of the Late Antique House is changing.

These cults will over time occupy a special place in the Roman pantheon, whose system of values, in general, characterizes the dying and the reborn god, through whom the paradigm of salvation is perceived. Hence, Christianity should not be set up as their opposite, but as a religious system with parallel development, where many elements are in a common dialectical relation. Christianity comes relatively early in the studied territory, and, at one point of time, before it prevails, lives simultaneously with the other cults. All of these religions, in a certain period of the late antiquity, live in a so-called commensality. This integration of different nations and their religious traditions into the general process of social, economic, political, religious and cultural changes at one time even helped to define and strengthen the unity of the Empire. It is a process of configuration of new forms and dominant factors, among which, of course, there are elements of the local tradition, with which, in fact, and this interaction is taking place. When the affinities of different cultures and traditions come into communication, then a new integrative conglomerate appears which we should not study as a generalization of culture, but separately - from province to province - in the Roman world.

The paper deals with the religious changes revolving around the so-called Oriental cults and their mutual interchange of values and religiosity mainly seen through local iconography. The art of the late antiquity from the studied region, through a distinct group of monuments along the Via Egnatia and the Vardar route, key flow channels of new ideas, reveals some of the aspects of the dynamics of local religiosity.

Key words: Oriental cults, Magna Mater, Artemis, Egyptian deities, Judaism, Zeus Hypsistos, Christianity, commensality



Сл. 1. Мермерна статуа, Марвинци (фотографија В. Кипријановски)



Сл. 2. Мермерен релјеф, Марвинци



Сл. 3. Мермерна статуа (фотографија В. Кипријановски)



Сл. 4. Мермерен релјеф (фотографија В. Кипријановски)



Сл. 5. Мермерен релјеф (фотографија В. Кипријановски)



Сл. 6. Мермерен релјеф (фотографија В. Кипријановски)



Сл. 7. Оловна вотивна плочка, Говрлево (Jovanova 2015, Fig. 21)



Сл. 8. Оловна вотивна плочка, Радишани (Jovanova 2015, Fig. 20)



Сл. 9. Храмот на египетските божества во Стоби (Blaževska, Radnjanski 2015)



Сл. 10. Статуа на Изида од Стоби (Bitrakova 2015)

Румяна МИЛЧЕВА

НОВИ ДАННИ ЗА СКУЛПТУРНИТЕ АТЕЛИЕТА В АНТИЧНИЯ ГРАД ПРИ САНДАНСКИ (ПАРТИКОПОЛИС)

Две групи надгробни плочи с портретни изображения от долината на Средна Струма предоставят нови, сигурни данни за дейността на каменоделските работилници в античния град при Сандански.¹

Първата група обединява шест надгробни стели. Първата от тях е непубликувана и се съхранява в АМ – Сандански (**Кат. № 1, Обр. 1**), точното ѝ местонамиране е неизвестно. Плочата е правоъгълна, с леко заоблен горен край. Три фронтално разположени, с нормална големина, портретни бюста, подредени на два реда, изпълват релефното поле. Четвърти, съвсем миниатюрен, сега във фрагментарен вид, е поместен над главите им. Представените персонажи – двама мъже и една жена, са облечени в хитон и химатион и са с една и съща физиономична характеристика: широко, издължено, с подчертани скули и заострена брадичка лице, плоско извити вежди, баде-

¹ За скулптурните ателиета на територията на Партикополис вж. и Petrova 2017, 160-163; Милчева 2017, 58-61; Милчева (под печат).

мовидни, издължени, с кръгло очертани зеници и дъговидно маркирани ириса очи и плътно затворена, с тънка горна устна уста. Кожата е гладка и опъната, раздвигана само от двете назолабиални гънки. Мъжете са с къси гъсти коси, оформени от дебели, леко извити снопчета, структурирани с нарезите на длетото. Къса, мека брада покрива долната половина на лицата им. Жената е с покривало на главата, изпод което се виждат гладки, разделени на път и сресани встрани коси.

Драпировката на дрехите е предадена много опростено. Спускащият се покрай вратовете и пред гърдите нагънат плат изглежда като дебел двоен шнур. Останалата част от дрехите представлява една разграфена от тънки, успоредно изтеглени линии повърхност. Този подчертано графичен стил е характерен за надгробните паметници от Фригия.²

Мъжките прическа и брада са повлияни от хадриано-во-антониновата мода. Подобни, но по-обемни и по-раздвижени коси, носи Луций Вер в младежките си години (около 160 г.).³ С тази фризура се представят и редица частни лица, главно от гръцкия Изток.⁴

Фризури на мъжете от обсъжданата тук плоча намират добри паралели в един мъжки портрет от Тера⁵ и един друг от Бордо.⁶ А с Луций Вер ги свързват донякъде и формата на лицето, както и представянето на веждите и очите. По отношение на брадата показват по-голяма близост с портретите на Хадриан.⁷

Следователно надгробният паметник е бил създаден в средноантониновата епоха (около 160-170 г.).

² Вж. Lochmann 2003, 61; 107; 229.

³ Fittschen 1999, 42-45, Taf. 67-73.

⁴ Fittschen 1999, 88-90, Nr. 62-78.

⁵ Музеят в Тера: Fittschen 1999, 89 Nr. 63, Taf. 159 а. с-d вж. и там цит. лит.

⁶ Бордо Musee d'Aquitaine Inv. X 179: Fittschen 1999, 89, Nr. 64, Taf. 159 b вж. и там цит. лит.

⁷ Fittschen – Zanker 1985, 44 ff. Nr. 46-54, Taf. 49-60 und Beilage 22-38.

Стелата е пряко съпоставима с:

- лява част от правоъгълна, леко разширяваща се във височина плоча с неизвестно местонамиране (**Кат. № 2, Обр. 2**). Фрагментът представя портретен бюст на брадат мъж и под него женска глава с покривало. В пространството от двете страни на мъжката глава е изчукан шестредов надпис на гръцки език:

КАΛ - - - - - [τῆ]
 θυγα[τρὶ] - - - [--]
 Πυρα - - - - [καὶ]
 Μοκία (?) - [νῶ]
 5 τῷ υἱῷ [μν]-
 ιας χάριν

Превод: „Кал (дентес?) (направи) в памет на дъщеря си ... и на сина си Мокиан”. Надписът се чете трудно и възстановката му е несигурна.⁸

- дясна част от правоъгълна надгробна плоча от Сандански (**Кат. № 3, Обр. 3**). Фрагментът е съхранил образите на жена със забрадка и наметало на главата и на млад мъж, разположени на две нива.

- правоъгълна, леко разширяваща се във височина, с дъговиден горен край надгробна стела, открита в римския некропол в местността Ушите, Сандански (**Кат. № 4, Обр. 4**). В изобразителното поле е поместен портретен бюст на жена със забрадка и покривало на главата.

- долна част от надгробна плоча, намерена в с. Илинденци (**Кат. № 5, Обр. 5**). В релефа са били скулптирани няколко портретни бюста, но до нас са достигнали само два – този на голобрад мъж и този на жена със забрадка и праметното върху главата наметало. За отбелязване е, че мъжът е с малко по-раздвижени от обичайното коси.

⁸ Манов 2008, с. 130 № 180.

- горна част от правоъгълна с дъговиден горен край плоча с неизвестно местонамиране (**Кат. № 6, Обр. 6**). Фрагментът представя образите на съпружеска двойка - брадат мъж и жена със забрадка и наметало на главата. Кой са тези лица, научаваме от изписания директно под рамката надпис на гръцки език:

Ζελσους καὶ Πυρουλας ἑαυτοῖς
καὶ τοῖς τέκνοις
μνήμης χά-
ριν

Превод: „Дзелсус и Пирулас (направиха) в памет на себе си и на децата си”.⁹

Единството, което демонстрират тези шест екземпляра (**Кат. № 1-6**), се проявява в сходно оформените им прически и бради, в почти еднаквата форма на главите и почти еднаквите черти на лицата, в идентичната драпировка на дрехите, както и в самата изработка на релефите. Четири от общо шестте женски образа са със забрадки на главите. Очевидно става въпрос за една интересна местна особеност на облеклото. Паметниците са били създадени от един или двама не много сръчни майстори, работили в едно и също ателие през 60-те – 70-те години на II в. Предвид това, че две от плочите са открити в Сандански, едната от които в некропол на античния град, тази скулптурна работилница или филиал на такава, трябва да се е намирала в непосредствена близост до некропола.

Втората група надгробни плочи с портретни изображения включва също шест екземпляра (**Кат. № 7-12**), които допълват продукцията на едно друго, наскоро локализирано в Партикополис, ателие.¹⁰

Първият паметник е емблематичният надгробен медальон от с. Пиперица (**Кат. № 7, Обр. 7**). Той е с гладка, неукрасена рамка и с клин за закрепване в база. В релефното поле

⁹ Манов 2008, с. 125 № 162.

¹⁰ За него вж. Милчева (под печат).

са скулптирани портретните бюстове на петчленна фамилия, подредени на два реда. Бюстовете са фронтално разположени, обхващат целия гръден кош; долу са хоризонтално изрязани. Заемащите горното пространство представят две жени и един мъж между тях, а тези в долното, които са в по-малък формат – момче и момиче. Изобразените са облечени в хитон и химатион и са с едни и същи физиономични черти: овално, със стегнати форми лице, бадемовидни, с леко дръпнати надолу външни ъгли очи, добре изразени горни клепачи, ниско извити вежди, не дълъг, правилен нос и неголяма, с тънки устни уста. Мъжът е с гъсти, късо подстригани коси, оформени от два реда сърповидни снопове. Сресани напред към лицето, те очертават една права линия на челото, след което се спускат към ушите, оставяйки ги открити. Фини нарязи с длето обозначават отделните снопчета коса. Къса, предадена с малки триъгълни и точковидни вдълбавания брада опасва бузите и подбордието. Представената отляво на мъжа млада жена е с разделени на път и накъдрени с маша коси, които обграждат триъгълно челото, минават пред ушите и извиват към тила. Жената отдясно е предметнала химатиона върху главата си. Косите, които остават непокрити от наметалото, са разделени на път в средата и гладко сресани встрани. И двете жени носят топчести обеци (перли) и масивно колие. Момчето от долния ред копира прическата на мъжа; момичето до него е с *Melonenfrisur* и подобно на родственичките си е с комплект накити.

Гънките на дрехите са орнаментално стилизирани: предадени са само с няколко успоредно изтеглени прави или вълнисти линии, точно както при фригийските примери.¹¹ Медальонът е без надпис. Скулптурната работа е на едно сравнително добро ниво.

¹¹ Вж. по-горе бел. 2.

Д.П. Димитров,¹² а по-късно и А. Рюш¹³ отнасят медальона от с. Пиперица към константиновата епоха. М. Оперман допуска една по-ранна дата – втората четвърт на III в.¹⁴

Прическата на мъжа напомня момчешката фризура на Гета (от 198-204 г.).¹⁵ Късата, почти сливаща се с повърхността на лицето брада е едно опростено подобие на тази, която носи Каракала при портретите си от 2-ри тип (215-217г.).¹⁶ Разглежданите прическа и брада фигурират при редица надгробни плочи от долината на Средна Струма, една от които сигурно датирана въз основа на надпис в 215 г.¹⁷

Фризура на младата жена повтаря прическата на Луцила от 2-ри тип (от 166? г.), която се възприема и от много дами извън императорския дом.¹⁸ Антонинова е и гладката, семпло оформена прическа на забулената жена. Момичето, избрало за своя прическа *Melonenfrisur*, очевидно се придържа към наложената от Плавтила мода.¹⁹

Стиловите и иконографски особености датират медальона от с. Пиперица в средносеверово време.

Следващите пет примера от групата са:

- правоъгълна, с дъговиден горен край стела, открита в местността Соракево до Мелник (**Кат. № 8, Обр. 8.**), изобразяваща съпружеска двойка и техния син. Релефните скулптури

¹² Димитров 1939, с. 53; Димитров 1940, с. 67.

¹³ Rüschi 1969, 189 f. Nr. M13.

¹⁴ Oppermann 1977, 332.

¹⁵ Fittschen – Zanker 1985, 100 f. Nr. 87, Taf. 105 вж. и там цит. лит.; Fittschen 1999, Taf. 128 a-b.

¹⁶ Fittschen – Zanker 1985, 110 f. Nr. 94, Taf. 115-116.

¹⁷ AM - Сандански инв. № (?): Манов 2008, с. 98 № 80, обр. 80 вж. и там цит. лит.; Милчева (под печат), кат. № 7.

¹⁸ Fittschen 1982, 78 ff. Nr. 1-4, Taf. 48, вж. и там посочените примери под бел. 44. Срв. и портретите на Фаустина Млада от 5-и тип (152 г.): Fittschen 1982, 51 ff. Nr. 1-6, Taf. 19-22.

¹⁹ За портретите на Плавтила вж. Jucker 2003, 72-79 и там цит. лит.

почти се покриват с три от изчуканите върху медальона от с. Пиперица образи.

- фрагмент от ъгловата плоча, също от местността Соракево до Мелник (**Кат. № 9, Обр. 9**). Запазената глава на млада жена е с очукано лице, но тясната ѝ връзка със забулените женски образи от предходните два примера е очевидна.

- правоъгълна, съвсем леко разширяваща се във височина, с дъговиден горен завършек стела от Сандански (**Кат. № 10, Обр. 10**). В изобразителното поле са поместени портретните бюстове на тричленна фамилия - баща, майка и дъщеря. Представените са с малко по-широки, месести носове, но и така се вписват много добре сред другите екземпляри.

- правоъгълна, съвсем леко стесняваща се във височина надгробна стела от с. Ласкарево (**Кат. № 11, Обр. 11**). Портретни бюстове на мъж и жена и разположените под тях изображения на двете им деца изпълват релефа. Типологичното им и стилово сходство с паметниците кат. № 7-10 е неоспоримо, но в същото време се забелязват и някои отлики. Бащата е с малко по-обемна прическа и с прорязано от три къси бръчки чело, а синът е с къдрави, оформени от малки пламъкообразни снопчета коси. Върху горната рамка на стелата е изписан двуредов надпис на гръцки език:

Αὐρ(ήλιος) Πυρουλάς τοῖς γο-
νῖσι (sic!) μνήμης χάριν

Превод: „Аврелий Пирулас (направи) в памет на родителите си”.²⁰ Романизираното име Аврелий идва да покаже, че надгробната плоча е била създадена по времето на Каракала (211-217 г.). Изведена по епиграфски път, тази датировка потвърждава предложената от мен датировка за медальона от с. Пиперица, респ. за цялата група паметници.

²⁰ Манов 2008, с. 124 № 158.

- надгробна стела от с. Ласкарево (**Кат. № 12, Обр. 12**) с правоъгълна, съвсем леко разширяваща се във височина форма и дъговиден горен край. В релефното поле са намерили място портретните бюстове на петчленна фамилия. Образът на жена с покривало на главата е в центъра на композицията; от двете му страни са скулптирани образите на брадат мъж и забулена жена, а под тях - тези на две момчета. Всички те следват добре познатия ни от другите стели модел, но са малко по-грубовато изпълнени.

Представените шест надгробни паметника са формално и стилово много близки със седем надгробни плочи, творби на споменатото по-горе партикополско ателие. Двете групи релефи застъпват едни и същи форми, като най-предпочитаната е правоъгълната, леко разширяваща се във височина, с дъговиден край. В основата на всички релефни изображения стои една и съща портретна схема. Затова и персонажите са с почти еднакви черти на лицето. Полът е разпознаваем само по прическите. Женските фризури се придържат към антониновата и ранносеверовата мода. Преобладаващата част от жените носят накити – обеци и колие. Прическите и брадите на мъжете показват най-общо сходство със северовите модни форми. Съпоставяните екземпляри се различават единствено в представянето на гънките на дрехите. При тук разгледаните примери (**Кат. № 7-12**) те са изпълнени съвсем схематично във фригийски маниер, докато при другите са пластично моделирани. Очевидно тринайсетте паметника са били създадени в една и съща каменоделска работилница от ръцете на най-малко двама майстори. Това е указание и за еднаквата им датировка – времето на Средните Севери.

Приема се, че достигналите до нас паметници в най-добрия случай съставляват около 2,5% от реално съществувалите в античността.²¹ Изчисленията показват, че въпросното партикополско ателие е подсигурило пазара с около 520 екземпля-

²¹ Pochmarski 2009, 646 вж. и там цит. лит. под бел. 51.

ра.²² И както по всичко личи, те са били произвеждани като продукт за запас на склад, подобно на саркофаговите паметници.²³ Това улеснявало избора на клиента, който бил заинтересован колкото се може по-бързо да се сдобие с направената от него покупка. В случаите, когато предявявал желание паметникът да е с надпис, това също не отнемало време, защото скулпторът го изчуквал на момента.

Заклучение:

- първата група паметници (**Кат. № 1-6**) документира дейността на неголямо скулптурно ателие, работило през 60-те – 70-те години на II в. в античния Партикополис.

- втората група паметници (**Кат. № 7-12**) допълва продукцията на друго наскоро локализирано в Партикополис ателие. Негови представители са общо тринайсет екземпляра, създадени през първото - второто десетилетие на III в. от ръцете на най-малко двама майстори.

- и двете групи релефи свидетелстват за малоазийско влияние. Че в струмските скулптурни работилници са творили и пътуващи малоазийски майстори, е видно и от остотеките с гирляндна украса.²⁴

²² Продукцията на първото ателие (паметниците кат. № 1-6) е била съответно около 240 екземпляра.

²³ За тази практика вж. Donderer 2011, 195; Милчева 2017, 23.

²⁴ В долината на Струма тази типично малоазийска гробна форма е представена с 24 изработени на място екземпляра, за тях вж. Милчева 2017, 16-68.

КАТАЛОГ НА ПАМЕТНИЦИТЕ

1. Надгробна стела (**Обр. 1**).

Местонамиране: долината на Средна Струма.

АМ - Сандански инв. № (?).

Непубликувана.²⁵

Стелата е счупена на две парчета; рамката е очукана; почти целият клин липсва; лицата са с очукани носове.

Вис.: 65 см; шир.: 45 см; деб.: 6 см.

Бяло-сивкав среднозърнест мрамор.

2. Фрагмент от надгробна стела (**Обр. 2**).

Местонамиране: долината на Средна Струма.

АМ - Сандански инв. №.(?)

Манов 2008, с. 130 № 180, обр. 180.

Запазена е горната лява половина на стелата с част от рамката; лицата са с очукани носове и усти.

Зап. вис.: 42 см; зап. шир.: 25 см; деб.: 5 см.

Бял дребнозърнест мрамор.

3. Фрагмент от надгробна стела (**Обр. 3**).

Местонамиране: Сандански.

АМ - Сандански инв. №. 105.

Николов 1970, с. 285 № 4, обр. 4.

Запазена е горната дясна половина на стелата с част от рамката; лицата са с очукани носове и усти.

Зап. вис.: 42 см; зап. шир.: 25 см; деб.: 5 см.

Бял дребнозърнест мрамор.

²⁵ Непубликуваните паметници кат. № 1 и 12 включвам с разрешение на бившия директор на АМ – Сандански – Владимир Петков.

4. Надгробна стела (**Обр. 4**).

Местонамиране: местността „Ушите” в Сандански.

АМ - Сандански инв. № (?).

Николов 1973, с. 10 № 4, обр. 4.

Плочата е сравнително добре запазена, само горният ѝ край е отчупен; носът е обрушен.

Вис.: 59 см; шир.: шир.: 37/46 см; деб.: 6 см; вис. на клина: 7 см.

Бял дребнозърнест мрамор.

5. Фрагмент от надгробна стела (**Обр. 5**).

Местонамиране: с. Илинденци (община Струмяни).

НАМ - София инв. № 6351.

Димитров 1939, с. 31, обр. 40; с. 116 № 25; Rüsç 1969, 165-166 Nr. R53 (северов); Oppermann 1977, 330 (края на II в. – началото на III в.)

Долна част от плоча, очукана от всички страни; женският бюст е частично запазен; лицата са очукани.

Зап. вис.: 49 см; зап. шир.: 37 см; деб.: 6 см.

Бял дребнозърнест мрамор.

6. Фрагмент от надгробна стела (**Обр. 6**).

Местонамиране: долината на Средна Струма.

РИМ – Благоевград инв. № 1.2.224.

Манов 2008, с. 125 № 162, обр. 162.

Горен край от плоча, счупен на две парчета; лицата са с очукани носове.

Зап. вис.: 42 см; зап. шир.: 60 см; деб.: 9 см.

Бяло-сивкав мрамор.

7. Надгробен медальон (**Обр. 7**).

Местонамиране: с. Пиперица (община Сандански).

От колекцията на АМ – Сандански с инв. № 26, сега в експозицията на РИМ – Благоевград.

Димитров 1939, 50-53, обр. 74; с. 122 № 51; Димитров 1940, с. 67 № 9, обр. 12 (константинов); Rüsç 1969, 189-190 Nr. M13 (константинов); Orpermann 1977, 332 (втора четвърт на III в.).

Медальонът е счупен на три парчета; женските образи са с очукани носове.

Диаметър: 70 см; деб. 8 см.; вис. на клина: 7 см.

Бял качествен, дребнозърнест мрамор.

8. Надгробна стела (**Обр. 8**).

Местонамиране: местността Соракево до Мелник.

РИМ – Благоевград инв. № 39.

Герасимова-Томова 1989, с. 166 № 7, обр. 7 (втора половина на II в. – първа половина на III в.).

Плочата е сравнително добре запазена; десният долен ъгъл на рамката отчупен; лицата са леко очукани на места.

Вис.: 50 см; шир.: 48 см; деб. 7 см; вис. на клина: 10 см.

Бял дребнозърнест мрамор.

9. Фрагмент от надгробна стела (**Обр. 9**).

Местонамиране: местността Соракево до Мелник.

РИМ – Благоевград инв. № 7, сега в колекцията на Б. Радев (НИМ – София инв. № 38243).

Герасимова-Томова 1989, с. 169 № 10, обр. 10; Collection Boyan Radev 2017, 22 Nr. 30.

Запазен е долният десен ъгъл на плочата; лицето е очукано.

Зап. вис.: 36 см; зап. шир.: 27 см; деб.: 8 см.

Бял дребнозърнест мрамор.

10. Надгробна стела (**Обр. 10**).

Местонамиране: Сандански.

АМ - Сандански инв. № 27.

Димитров 1939, 51-53, обр. 76; с. 122 № 52 (константинов);
Rüsch 1969, 170-171 Nr. R 72 (235-253 г.).

Вис.: 51 см; шир.: 40/45 см; деб.: 6 см; вис. на клина: 5 см.

Много добре запазена с част от клина.

Бял дребнозърнест мрамор.

11. Надгробна стела (**Обр. 11**).

Местонамиране: с. Ласкарево (община Сандански).

АМ - Сандански инв. № 1305.

Манов 2008, с. 124 № 158, обр. 158 вж. и там цит. лит.

Много добре запазена; клинът отчупен; лицата леко обрушени на места.

Вис.: 63 см; шир.: 45 см; деб.: 7 см.

Бял дребнозърнест мрамор.

12. Надгробна стела (**Обр. 12**).

Местонамиране: с. Ласкарево (община Сандански).

АМ - Сандански инв. № 979.

Непубликувана.

Вис.: 60 см; шир.: 48 см; деб.: 6 см; вис. на клина: 5 см.

Плочата е счупена на две парчета; клинът частично запазен; лицата са леко очукани на места.

Бял дребно до среднозърнест мрамор.

БИБЛИОГРАФИЯ

Герасимова-Томова 1989

В. Герасимова-Томова, *Каменна пластика*, В: Мелник т. 1. София, 160-183.

Димитров 1939

Д.П. Димитров, *Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония*, Известия на Българския археологически институт 13, 1-128.

Димитров 1940

Д.П. Димитров, *Медальонът като надгробен паметник в долината на Средна Струма*, Македонски преглед 13 кн. 3, 62-81.

Манов 2008

М. Манов, *Селищният живот в долината на Средна Струма според античните епиграфски паметници от IV/III в. пр. Хр. – III в. сл. Хр.*, Разкопки и проучвания XXXVIII, София.

Милчева 2017

Р. Милчева, *Гирляндни остотеки от долината на Средна и Долна Струма*, Велико Търново Фабер.

Милчева (под печат)

Р. Милчева, *Едно скулптурно ателие в античния град при Сандански*, В: Четения в чест на проф. д.и.н. Людмил Гетов, Конференция София 6-7 ноември 2015.

Митрев 2011

Г. Митрев, *Антични надгробни паметници в Петричкия район*, В: Г. Митрев – С. Иванов, Проучвания в долината на Струмешница I, Петрич, 18-60.

Николов 1970

Н. Николов, *Новооткрити паметници от Сандански и околността му от римската епоха*, Известия на археологически институт XXXII, 284-292.

Николов 1973

Н. Николов, *Антични паметници от град Сандански и околността му*, Музеи и паметници на културата 1, 1973, 8-15.

Collection Boyan Radev 2017

Boyan Radev, Collection, B: Dimitrov (ed.). Sofia.

Donderer 2011

M. Donderer, *Nicht immer wörtlich zu verstehen. Wie Bildhauer mit griechischen Inschriften Werbung betrieben*, Bulletin Antieke Beschaving 86, 186-207.

Fittschen 1982

K. Fittschen, *Die Bildnistypen der Faustina minor und die Fecunditas Augustae*, Abhandlungen Göttingen 3, Folge, Nr. 126, Göttingen.

Fittschen 1999

K. Fittschen. *Prinzenbildnisse antoninischer Zeit*, Mainz: von Zabern.

Fittschen – Zanker 1985

K. Fittschen – P. Zanker. *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom. Kaiser – und Prinzenbildnisse*, Bd. I. Mainz: von Zabern.

Jucker 2003

I. Jucker, *Rätsel um Plautilla*, Antike Kunst 46, 72-79.

Lochmann 2003

T. Lochmann, *Studien zu kaiserzeitlichen Grab- und Votivreliefs aus Phrygien*, Basel.

Oppermann 1977

M. Oppermann, *Bemerkungen zur Grabplastik im mittleren Strumatal*, Thracia 4, Serdicae, 325-336.

Petrova 2017

S. Petrova, *Quarries and Workshops in the Territory of Parthicopolis (1st - 6th C. AD)*, In: E. Nankov (ed.), Sandanski and Its Territory during Prehistory, Antiquity and Middle Ages: Current Trends in Archaeological Research, Proceeding of an International Conference at Sandanski, September 2015, Veliko Tarnovo, 152-165.

Pochmarski 2009

E. Pochmarski, *Solvenser Porträtwerkstätten*, In: V. Gaggadis-Robin (ed.), *Les ateliers de sculpture régionaux: techniques, styles et iconographie*, Actes du Xe colloque international sur l'art provincial romain, Arles et Aix-en-Provence, 21-23 mai 2007, Arles, Musée de l'Arles Antique, 639-648.

Rüsch 1969

A. Rüsch, *Das kaiserzeitliche Porträt in Makedonien*, Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts 84, 59-196.

Rumjana MILČEVA

NEUE ANGABEN ÜBER DIE WERKSTÄTTEN IN DER
ANTIKEN STADT BEI SANDANSKI (PARTICOPOLIS)

(Zusammenfassung)

Betrachtet werden zwei Gruppen von Grabmonumenten mit Porträtdarstellungen aus dem Gebiet des mittleren Strymontals. Die erste Gruppe umfasst sechs Denkmäler (Kat. Nr. 1-6) und belegt die Tätigkeit einer nicht sehr großen Werkstatt, die während der 60-er – 70-er Jahre des 2. Jhs. n. Chr. in dem antiken Particopolis tätig war. Die Stücke der zweiten Gruppe (Kat. Nr. 7-12) stammen aus einer anderen Werkstatt, die kürzlich in Particopolis lokalisiert werden konnte. Diese ist durch insgesamt dreizehn Exemplare vertreten, die im ersten – zweiten Jahrzehnt des 3. Jhs. n. Chr. von mindestens zwei Künstlern gearbeitet wurden. Beide Gruppen zeigen kleinasiatischen Einfluss.

Schlüsselwörter: Grabsteine mit Portraitbildern, Bildhauerei, Particopolis, kleinasiatischer Einfluss



Обр. 1. Кат. № 1, надгробна стела
от долината на Средна Струма



Обр. 2. Кат. № 2, фрагмент от надгробна
стела от долината на Средна Струма



Обр. 3. Кат. № 3, фрагмент
от надгробна стела от Сандански



Обр. 4. Кат. № 4, надгробна стела
от Сандански



Обр. 5. Кат. № 5, фрагмент от надгробна стела от с. Илинденци



Обр. 6. Кат. № 6, фрагмент от надгробна стела от долината на Средна Струма



Обр. 7. Кат. № 7, надгробен медальон от с. Пиперица



Обр. 8. Кат. № 8, надгробна стела от Мелник



Обр. 9. Кат. № 9, фрагмент
от надгробна стела от Мелник



Обр. 10. Кат. № 10, надгробна стела
от Сандански



Обр. 11. Кат. № 11, надгробна стела
от с. Ласкарево



Обр. 12. Кат. № 12, надгробна стела
от с. Ласкарево

Ива ДОСЕВА

АНТИЧНА ОСТОТЕКА И РАННОХРИСТИЯНСКИ САРКОФАГ: ОТВЪД ПРЕДВИДЕНАТА ФУНКЦИЯ

В настоящия материал ще разгледам някои резултати от същностните промени, характеризиращи прехода от Античността към Средновековието и утвърждаването на християнската религия. Извършвани на базата на високоразвита култура, промените се отразяват във всички сфери на живота и биха могли да се наблюдават според частни случаи. Тъй като отношението към мъртвите е особено показателно за дълбочината на започналите процеси, ще се фокусирам върху две гробнични съоръжения, предназначени за хора с различен статус, чиято памет се възпоменава по различен начин. Ще потърся и някои проекции на процесите през Средните векове.

I.1. Остотека. Въпреки че хранилищата за останките от широко практикуваната из Римската империя постмортална кремация обичайно се наричат *урни*,¹ от изворите са известни и наименованията *остофаг*² и *остотека*. В съвременната литература *остотека* се утвърждава като означение на специфичен

¹ Toynbee 1996, 253; Гетов 1970, 2-6.

² Στοφάγειο (Str. 16.4.17, Paul.Aeg.3.42, Alex.Trall. 4; Teitelbaum 1997, 7).

вид урни, разпространени в източните дялове на империята, главно в Мала Азия.³

Една от остотеките, съхранявани в Националния исторически музей (НИМ), заслужава внимание поради белезите от вторичната ѝ употреба (**Обр. 1аb**).⁴ Обстоятелствата около намирането ѝ не са ми известни. Представлява мраморно призматично вместилище (30 x 55 x 45 см, деб. на стените ~ 7 см) с релефна украса. При последваща употреба част от повърхността на горния край е отнета и заоблена. Похлупакът липсва, но по аналогия с повечето образци следва да е бил двускатен и с акротерии. В двойката къси стени са пробити общо четири дупки, които частично нарушават украсата; три са плитки и са с цел похлупакът да се фиксира със скоби, както е при повечето сходни образци. Само четвъртата дупка е на нивото на дъното и преминава косо през цялата стена, така че да не се задържат течности (**Обр. 1б**). Добре изгладената вътрешност допуска да се предположи, че в по-ново време остотеката е използвана за неспецифични цели – като корито на чешма.⁵

Декорацията на късите стени е изпълнена във висок релеф, изобразяващ лаврова гирлянда, окачена на гвоздеи (клинове), привързана с ленти (тении), с висящ грозд и с розета в полето над нея. В долната част на двойката къси стени е оформен характерният за вида съоръжения нисък цокъл. Едната от дългите стени е оставена грапава, вероятно защото е била прислонена към стена.⁶

За първоначалния вид на четвъртата стена може само да се предполага. Впоследствие в центъра ѝ прецизно е гравирани латински кръст (**Обр. 1а**). Горният край само на тази стена е с изпъкващ бордюр, явно оформен при полирането ѝ

³ В българската литература терминът се въвежда от Р. Милчева (Милчева 2013; Милчева 2017, 9-10 и цит. лит., бел. 1-3).

⁴ Инв. № 45050.6. Обектът е публикуван (Dosseva 2002; Dosseva 2006; Милчева 2017, кат. № 8, с. 58 и др., таб. 5 1-3).

⁵ Милчева 2017; 78.

⁶ Ibid., 57.

непосредствено преди нанасянето на кръста. За отнетата при полирането маса свидетелства и лекото общо децентриране на релефните композиции върху прилежащите стени – изображенията на гвоздеите попадат върху ръбовете, общи със стената с кръст, докато между „гвоздеите” и ръбовете към необработената стена остава ивица свободно поле. Друга особеност е, че повърхността на стената около кръста, включително и на бордюра нагоре, е нарушена следствие още една намеса, т.е. трети етап на обработване/използване. Изглежда, че е имало релефи, които внимателно са заличени чрез работа с длето в една посока, по диагонал на полето.

Техническите и стиловите сходства с множеството паметници от района на средното и долното течение на река Стримон (Струма) предполагат, че остотеката от НИМ произхожда от там.⁷ Видът гробни съоръжения – умален модел на саркофаг или с цилиндрична форма, с релефна украса, чийто основен мотив е гирляндата – на Балканите се среща главно в провинция Македония през римския период и е генетично свързан с произведенията на няколко малоазийски центъра, функциониращи още от епохата на елинизма.⁸

Известно е, че от III в. пр. Хр. нататък реалните цветя, гирлянди, венци и ленти, които според древния източен обичай се принасят на починалите, проникват като декоративен мотив в изкуството.⁹ Въз основа на пластичното третиране на гирляндата и на съчетанието ѝ с други мотиви – розети, букрании, глави на овен, на горгона, фигури на Ерос, Виктории, Херос, портрети на починалите, символи на близоизточни божества,

⁷ Допълнително указание за произхода е обстоятелството, че е дарение от частно лице, заедно с други паметници от този район (Милчева 2013, 44-45, обр. 1-2).

⁸ Димитров 1942, 352, 357-359; Mitova-Džonova 1981, 144 ff; Лилчиќ 2001, 397, 399; Димитрова-Милчева 2002, 287; Милчева 2013; Georgieva 2015, 4 et cit.lit.; Petrova 2016, 101 ff; Милчева 2017, 24 и сл.; cf. Toynbee 1996, 272-273.

⁹ Вж. Димитров 1942, 352 и цит.лит.; Досева 2005, 25 и цит. лит.; Милчева 2017, 24-25.

надписи и др. – е направена класификация на гробничните паметници от района на Стримон, уточнен е произходът, хронологията в развитието на стила и иконографията от I в. до края на III в.; направен е опит да се определи производството в локални каменоделски работилници.¹⁰ Група паметници, включително остотеката от НИМ, се отличават с опростената си украса, а съгласно начина на третиране на леко издължените лаврови листа с „жилка“ през средата и изображенията на клинове, се датират към 150 – 160 г.¹¹

I.2.1. *Християнски контекст.* Като паметник на римското погребално изкуство, остотеката е интересна, но последвалото ѝ използване в християнска среда я прави извънредна. Кръстният знак осветчава остотеката, приспособява я за новата среда. Конкретният тип кръст е популярен през IV-VI в. и се представя върху най-различни обекти, особено в монументалната декорация на гробниците и църквите. Забележителни са кръстовете в някои от гробниците в некропола на античния град при Сандански, отъждествяван най-често с Партикопол, провинция Втора Македония.¹² Изпъкнали в нисък релеф, кръстовете са най-често срещаната украса на олтарните прегради през периода.¹³ Някои реликварии също са със сходен кръст, който обичайно е разположен върху капака.¹⁴ Едва ли е необходимо да се спирам върху широкото семантично поле на

¹⁰ Mitova-Džonova 1981; Милчева 2013; Petrova 2017; Милчева 2017, 20-55; cf. Georgieva 2015, 5-6.

¹¹ Милчева 2017, 28, 78; Cf. Petrova 2016, 114.

¹² Герасимов 1966; Valeva 1999; Петков, Петрова, Гошев 2010, 4. За името на античния и ранновизантийския град при гр. Сандански (Св. Врач) няма категорични епиграфски доказателства. През последните години най-често той се идентифицира със споменатия в изворите Партикопол; така ще го наричам условно (Димитрова-Милчева 2002, 270; Petrova 2012, 93-94; Sharankov 2016, 60-62).

¹³ Досева 2005, 26 и цит. лит.

¹⁴ Minchev 2003, nos. 2, 17a, 20c. От Абритус (Разград) е известен и образец с кръстовете, врязани в стените (Ibid., no 19a).

кръста, върху значението му в християнската култура и, специално, в гробничното изкуство като сотириологичен символ.¹⁵

Що се отнася до унищожената украса, различават са два силуета, които твърде много напомнят възникналата по времето на Теодосий I композиция с бюстови изображения на св. Константин и св. Елена, обърнати в профил срещу кръст, като е върху капака на реликвария от Ябълково.¹⁶ Това предположение не е доказуемо; не е възможно да се определи причината и времето на премахването на изображенията и евентуална (трета) смяна на функцията на паметника.

Добавянето на кръст върху обекти, създадени през езическата епоха, но използвани дълго по вече утвърден начин, не е безпрецедентно; сред примерите е саркофаг от Киликия.¹⁷ Доколко при преупотребата си остотеката е включена в нов контекст, който функционално се отличава от първоначалния? Вече е известен примерът с използваната „за религиозни нужди” римска цилиндрична остотека в църквата „Св. Зонá” в Мелник, приемник на католикона на манастира „Св. Богородица Спилеотиса” (XIII в.).¹⁸ Остотеката е открита в олтара, а следа от вторично обработване е отворът в дъното ѝ, указващ, че поне от един момент насетне, би могла да е служила за крайолтарен умивалник.

Изглежда логично като гробно съоръжение, намиращо се в некропол, остотеката от НИМ да бъде преизползвана по предназначението си, още повече, че общо в късноантичните некрополи на територията на България е установена приемственост между езическите и християнските сектори.¹⁹ Внимателното

¹⁵ Вълева 1996; Valeva 1998.

¹⁶ Грабар 1982 Б, 239, 331-332; Minchev 2003, no. 25.

¹⁷ Сега в Археологическия музей в Адана (Koch 2012, b, 1 f mit Anm. 3 Taf 3, 1-3, цит. по Милчева 2017, бел. 365).

¹⁸ Герасимова 1994, 92-93, обр. 1-2. Известни са и други, профанни приложения в по-ново време на урните – употребата им като корита на чешми. Благодаря на д-р Румяна Милчева, която ми обърна внимание на това.

¹⁹ Милчева 2002, 286-288; вж. Досева 2015, 28-30 и цит.лит.

преобработване свидетелства за важното значение на остотека-та. Първоначалната украса никога не загубва смисъла си в гробничните ритуали и изкуство; гирляндите и венците активно се възприемат в раннохристиянската образност.²⁰ Затова мисля, че е запазена сепулкралната същност на паметника; преизползван по време, когато трупополагането напълно е изместило кремацията,²¹ би могло той да е послужил като саркофаг на новородено дете, но и за хранилище на изтлели кости – осуарий (костница). Има изключения, но те не биха обяснили настоящия случай – урни са били необходими за реликвите на онези мъченици, които са изгаряни, например, св. Поликарп от Смирна.²²

Поради липсата на преки доказателства, сред разнообразните допустими вероятности ще се съсредоточа върху най-малко усложнената версия, а именно функционирането на паметника като осуарий.

1.2.2. *Еврейски вторични погребения и осуарии.* Препогребването на кости в множество случаи през вековете се е налагало по технически причини. То не означава непременно високоорганизирани ритуали (*ossilegium*), свидетелства за които се наблюдават сред различни периоди, култури, ареали. Ранен пример за ритуала са вторичните погребения на зороастрийските иранци, но *ossilegium* най-ясно се свързва с древната юдейска практика, установена в района около Ерусалим за стотина години, до края на периода на Втория храм (70 г. сл. Хр.): година след първичната инхумация изтлелите скелетни останки се събират и се полагат в каменни или оловни хранилища – осуарии.²³ Приблизително по същото време сходен ритуал е извършван и в западната част на Мала Азия, около Ефес.²⁴

²⁰ Valeva 2001, 178.

²¹ Гертов 1970, 2, 7-8.

²² Cf. Klein 2015, 236.

²³ Figueras 1983, 2-4; Figueras 1985, 41; Teitelbaum 1997, 3-4; Fine 2001, 2.

²⁴ Fine 2001, 1.

Вторичното погребение в осуарии се обяснява с развиваните сред юдеите теологични възгледи за възкресението и изкуплението на греха чрез тлението на плътта. Някои въпроси все още остават отворени: дали вярата в телесно възкресение е единствената причина за формирането на ритуала; дали той е изпълняван само от фарисеите или и от садуките, въпреки че основният спор между двете религиозни групи се корени точно в идеята за възкресението.²⁵ Също, дали някои от споменатите в надписите имена биха могли да се отнасят към личности от евангелската история.²⁶ Обект на дискусии са внезапната поява и не по-малко внезапният край на практиката няколко поколения по-късно,²⁷ а едно от предлаганите обяснения е модата в производството на вида погребални съоръжения.²⁸

Имат ли общо осуариите с християнската култура, така както юдаизмът и християнството имат някои общи пунктове в тълкуването на възкресението, е още един нееднозначно решим проблем. Надделява схващането, че връзката не е пряка предвид значително дълго продължилият период между изчезването на *ossilegium* и утвърждаването на християнството със специфичните му погребални ритуали.²⁹ Поради формалните сходства е търсена и историческата връзка между *ossilegium* и събирането на християнски реликви в реликварии (мощехранителници). Мнозина изследователи се въздържат от преки аналогии заради още по-дългия, почти четиривековен хиатус между преустановяването на едната и началото на другата практика.³⁰ Още един аргумент е наличието на юдейски текстове, осъждащи християнската почит към човешки останки и

²⁵ Figueras 1983, 55; Teitelbaum 1997, 108. Някои изследователи намират археологически данни, показващи, че *ossilegium* се изпълнява и от двете групи (Fine 2001, 3-4).

²⁶ Evans 2003.

²⁷ Figueras 1983, 41-42.

²⁸ Fine 2001, 5.

²⁹ Figueras 1983, 55-57; Teitelbaum 1997, 125-126.

³⁰ Teitelbaum 1997, 56 et cit. lit.

тяхното разчленяване.³¹ Без да обобщава, Андрей Грабар вижда някои случаи на приспособяване от страна на християните на вече известните от осуариите форми.³² Освен че мощехранителниците също са предназначени за кости, факт е, че по форма и украса те имат аналогии с осуариите,³³ а не само със саркофазите и езическите урни/остотеки. Но докато, най-общо казано, първите съдържат частица от тялото на светец с цел съхранението и разпространението на неговата мощ и жива сила, другите са за да съхранят останките на починалия в „последното представително място” притежавано и поддържано от семейството.³⁴ Сходствата в декоративните схеми и мотиви на осуариите и на реликвариите (както и на олтарните прегради) се обясняват с това, че се касае до типологично сходни явления и до общ изразен фонд, даващ възможност да се изрази принципно различен смисъл.³⁵

I.2.3. *Християнски вторични погребения*. Връщайки се към препогребванията на кости в некрополите през раннохристиянския период, дори само в съвременните български дялове на диоцезите Македония и Дакия, са засвидетелствани някои случаи, навярно, не точно на *ossilegium*. Препогребвания на кости са извършени в камерата на мавзолей в некропола на Партикопол (ул. „Горно Броди” № 9). Приема се, че мавзолеят, изграден в езическия период (II-III в.), преустрояван към края на IV в., е функционирал до към VI в., а собствениците му в даден момент са приели християнската религия.³⁶ Другият пример е от некропола под църквата „Св.София” в Сердика (София), главният град на провинция Вътрешна Дакия. На

³¹ Figueras 1983, 56-57.

³² Grabar 1964, 50-53.

³³ Украсата на осуариите е стилово еднородна и се състои от врязани флорални, архитектурни и/или чисто геометрични мотиви (Figueras 1983, 50-56; cf. Grabar 1964, 50-51).

³⁴ По Браун 2000, 26, 42, 50 и сл.; Бакалова 2016, 28-32; вж. Енчев 2014, 722.

³⁵ Cf. Figueras 1983, 42, 49-55.

³⁶ Петрова, Петков, Гошев 2010, 7-8; Petrova 2012, 100.

мястото, където впоследствие е изградена олтарната апсида на църквата, към края на III в. – началото на IV в. са извършени няколко препогребения: в „зидан гроб-костница” (86 x 45 см.) са положени в неанатомичен ред костите на най-малко два, а наоколо, в различно време – костите на още четири или пет индивида.³⁷

I.2.4. *Средновековни костници.* Християнските вторични погребения продължават да се извършват през Средновековието, а във византийския културен кръг те са причината за формирането на специфичния архитектурен тип на двуетажните черкви-гробници/костници. Припомням, че за поменални служби в монашеските некрополи извън стените на манастирите се издигат култови сгради, някои от които са двуетажни, а сред ранните и представителни примери са костниците при Бачковския манастир (XI в.) и манастира Дафни (нач. XII в.).³⁸ Доколко ритуалът не е лишен от практически основания, може да се съди от обстоятелството, че се препогребват костите на обикновените монаси, докато тленните останки на основателите, игумените и други отличени лица обичайно намират покой в манастирските стени, под или около католикона.

Що се отнася до специфичната архитектура и обуславящите я идеи, в литературата е изяснен генезисът на черквите-костници и връзките с различните по формата си раннохристиянски култови сгради, издигани *supra corpus martyris*, както и с късноантичните хероони или мавзолеи на два етажа.³⁹ Мавзолеят в Партикопол е сред неизброимите примери. Изграждането на църкви-костници показва една от посоките, при които промененото отношение на християните към мъртвите оказва влияние върху архитектурата за векове напред.

I.2.5. *Моцехранителници.* Формалните сходства на урните, саркофазите и осуариите с реликвиарите допускат още

³⁷ Филов 1913, 70, (гроб II), 88-89, (гробове 2, 2а, 3) 100, 104-105, о. 56; cf. Вълева 2000; Valeva 2015, 67-69.

³⁸ Грабар 1982; Bakalova 2003; Popović 2013.

³⁹ Grabar 1946, 124; Грабар 1982 А, 39.

една възможна функция на паметника от НИМ. Съществуват каменни хранилища за реликви със сходни размери, като например три екземпляра, произхождащи от епископските църкви в Нове (Свищов) и в Одесос (Варна), диоцез Тракия. В развалините в южната част на църквата в Нове (началото на V в.) е намерен само похлупакът (66 x 42 x 33 см). Той е с два, наклонени под различен ъгъл ската, с акротерии и е с релефна украса: кръст и изображение на светец стълпник. Предполага се, че похлупакът е бил от детски саркофаг или от урна, преизползвани като реликварий. Но предвид асиметричността и дупчицата за възлияния отгоре, по-убедително е тълкуванието, че обектът е създаден като реликварий и общата му форма е съобразена с конкретните св.мощи.⁴⁰ Двата образаца от Одесос (34,5 x 21,5 x 18,5 см и 46 x 39 x 27,5 см) са от последователните фази на църквата на ул. „Хан Крум“ (съответно, от средата на V в. и от края на V – началото на VI в.), предназначени са за хранилища на по-малки реликварии и са без украса.⁴¹ Първият е открит *in situ* в криптата под олтара. Приема се, че първоначално е бил изложен за поклонение пред олтара заедно с намиращия се в него по-малък реликварий, който е съдържал частици от кост, дърво и тъкан.⁴² Ако, въпреки ранната дата е било така, то ситуацията се отнася към обширния кръг въпроси за т.нар. видими и достъпни реликви, към който навярно принадлежи следващият паметник.

II. Саркофаг. От църква № 4 в Партикопол (края на IV в. – V в., преустройства до VI в.)⁴³ произхождат множество мраморни фрагменти с фигурална декорация, изпълнена във висок релеф (**Обр. 2**). Тъй като са открити близо до олтара (в югоизточния дял на наоса), те са определяни като детайли от

⁴⁰ Sadurska 1984, 225; Minchev 2003, no. 20; Biernacki 2006, 64.

⁴¹ Minchev 2003, 18-21, no. 4; 43-44, no. 35.

⁴² Ibid., 20-21, nos. 4-5.

⁴³ Димитрова-Милчева 2002, 281-283; Petrova 2012, 105, 108-114.

олтарната преграда.⁴⁴ Но иконографските и стиловите им отлики предполагат да са от саркофаг. Нещо повече, украсена е само едната страна на детайлите, докато другата е изравнена. Подобно техническо negliжиране на сакрален обект като олтарната преграда е неуместно, особено предвид изключително важното значение на църквата, принадлежаща към голям епископски и поклоннически комплекс.

Раннохристиянските саркофази запазват традиционната антична обща форма, някои декоративни схеми, стиловите и техническите характеристики. Новото е, че подобно на живописната декорация на катакомбите и другите видове гробни съоръжения, превес добиват сцени, изразяващи идеята за Спасението и Възкресението.⁴⁵ Високият релеф се задържа като основно изразно средство при фигуралните композиции върху саркофазите, за разлика от повечето видове скулптурни паметници през епохата и, специално, за разлика от предолтарните пана. В нисък релеф започват да се развиват нефигурални композиции, включващи Христови символи (хризма, кръст) и в тези случаи малко по-късните саркофази придобиват вида на олтарните прегради.⁴⁶ Въз основа на иконографията и стила саркофагът от църква № 4 се датира през IV – първата половина на V в.⁴⁷ Той е единственият раннохристиянски саркофаг с фигурална украса от България, а най-близките паралели следва

⁴⁴ Фрагментите са споменавани в публикациите за църквата (Pillinger 2006, 68, Abb.15; Petrova 2012, figs. 19-20). В първата си публикация, свързана с настоящия междуинституционален проект обсъждах релефите и изказах тезата, че са били от саркофаг, преизползвани са за олтарната преграда или са изложено за поклонение; определих две от представените сцени като „Тайната вечеря” и „Жертвоприношение Авраамово” (Досева 2015, 37-38). В публикацията си, посветена специално на паметника, A. Pülz също достига до заключението, че фрагментите са от саркофаг, вторично използвани като преграда на олтара или в интерколумниите в наоса, но не цитира моята публикация. Авторът предлага различно тълкуване на сцените (Pülz 2017).

⁴⁵ Cf. Toynbee 1996, 272-273; Valeva 2001, 185-188.

⁴⁶ Cf. Bovini, Diechmann, Brandenburg 1967, Taf. 49, 219, Taf. 123, 775/1, Taf. 138, 859.

⁴⁷ Досева 2015, 37-38; Pülz 2017, 236.

да се търсят на територията на съвременните републики Македония и Гърция.

II.1. *Градът на живите и градът на мъртвите.* Ранната дата на саркофага и откриването му при църковния олтар поставят редица въпроси. В началото на V в. все още продължават да са в сила древните правила погребенията да се извършват извън крепостните стени, а всички гробове и тленни останки да са неприкосновени, т.е. „градът на мъртвите” не е навлязъл в „града на живите”.⁴⁸ Макар с някои по-ранни изключения в римския и в константинополския културен кръг, погребенията в градовете, респективно, издигането мартирии там, както и пренасянето и/или разчленението на светите мощи, започват след средата на V в.⁴⁹ Изглежда, че едно от изключенията е епископският комплекс в Партикопол. В църква № 4 като сполия е открит още един обект с гробнична функция – фрагмент от мраморна остотека с релефна украса (края на I – началото на II в.).⁵⁰ И, най-важното, цялата църква и находките в нея се намират в контекста на сградата непосредствено до нея, определяна като мартирий.⁵¹ Затова изчерпателно обяснение на възникващите въпроси би могло да се постигне след анализ на целия комплекс.

II. 2.1. *Реликви пред олтара.* Твърде е възможно детайлите от саркофага, съхраняващ реликвите на особено почитан човек, като контактни светини, да са повторно употребени за олтарната преграда. Но би могло и целият саркофаг да е бил изложен за поклонение пред нея. Що се отнася до вида на хранилищата, в които е полагано тялото на светец под или пред църковен олтар, за ранния период има оскъдни свидетелства,

⁴⁸ Cf. Dyggve 1952, 154; Браун 2000, 20-21.

⁴⁹ Сред обширната литература по тези въпроси, тук цитирам само съчинения, които имат по-близка връзка с цялата тема и паметниците от България (Mango 1990; Yasin 2009, 164-171; Енчев 2014, 719-722. Valeva 2015, 72-75; Досева 2015, 35-36 и цит. лит.).

⁵⁰ Petrova 2016, 105, fig. 6.

⁵¹ Петков 2013, 307-309; Petrova 2012, 171.

тъй като в изворите се акцентира върху драгоценността на самите реликви.⁵² Данни за реликви, изложени пред олтара, освен споменатата по-горе църква в Одесос, има и в Старата Митрополия в Месемврия (ср. V в.).⁵³ Забележително е, че и в двете църкви местата за поклонение са организирани в южния дял на предолтарното пространство, а всички, включително и партикополската църква, са свързани с епископската институция.

Както е добре известно, достъпните и частично видими реликви в църковния интериор упражняват въздействие върху структурирането на сакралното пространство не по-малко, отколкото положените в крипти под пода.⁵⁴ Сравнително рано създадена, традицията мощехранителници, саркофази, ковчежи, ракли с реликвите на светци и владетели да се поставят за поклонение пред олтара, е добре засвидетелствана през Средните векове, чак до съвремието. Пример е раклата с мощите на св. Иван Рилски, до днес положена непосредствено пред иконостаса в католикона на Рилския манастир.⁵⁵ По отношение структурирането на църковния интериор, едно от следствията на тази практика са проскинитарийните иконостасни икони, появили се поне от IX в. нататък. Като указание за светия гроб, намиращ се пред тях, те правят осезаемо присъствието на светеца и са медиатор между него и поклонниците.⁵⁶

II. 3.2. *Умножение на сакралните центрове в църковния интериор.* Възможно е още, реликвите в партикополската църква да са се намирали в едно от двете пространства, оформени в източните дялове на страничните кораби при втората строителна фаза (ср. на V в.). По-конкретно – в зависимост от местонамирането на релефите – в южното помещение. Липсата на пряка връзка с олтара и други причини, поставят под съмнение отъждествяването на тези допълнителни пространства

⁵² Едно изключение е гробът на св. Паулин Нолански (Klein 2015, 236).

⁵³ Станев 2007, 62-63.

⁵⁴ Вж. Бакалова 2016, 35-41 и цит. лит.

⁵⁵ Бакалова 2016, 40-42.

⁵⁶ Mango 1979, 43; Ćurčić 2000, 135 ff.; Бакалова 2016, 40-44.

с протезиса и дяконикона,⁵⁷ които се развиват през Средните векове, за да отговорят на променената форма на ритуала, изискващ триделен олтар.⁵⁸ Не е задължително олтарът, изначално средоточие на църковния интериор, във всички случаи пространствено да е свързан с телесните останки на светци; двата култови центъра може и да са обособени чрез различни архитектурни средства и така да се прояви същностното разделение между евхаристийна служба и поклонение пред светците. В някои църкви в Северна Сирия (V-VI в.) са открити *in situ* сравнително по-големи реликварии (приблизително с размерите на остотека), разположени за поклонение в достъпните за миряните пастофории, фланкиращи олтара.⁵⁹ В този контекст се намира и църквата в Бухово (в градската територия на Сердика; след средата на IV в., преустройство през V-VI в.). В помещението южно от олтара ѝ е открит гроб, за който се счита, че е свързан с издигането на самата църква и, респективно, на големия поклоннически комплекс, към който тя принадлежи.⁶⁰ Тези и ред други примери наново показват, че функцията на страничните помещения от изток в църквите през V-VI в. от територията на съвременна България е сред въпросите, които са коментирани в твърде незадоволителна степен и изискват специално изследване.

III. Общи особености. Макар и единични случаи, без достатъчно известни данни и без преки функционални аналози, разглежданите два лапидарни паметника отразяват духа на епохата, в която живата антична традиция, при цялото си идейно противостояние, се „разтваря“ в зараждащата се средновековна култура. И по-конкретно, те показват как:

- античните по произход съоръжения биха могли да се преизползват и продължават да се създават в християнска среда, а функциите им могат да се променят;

⁵⁷ Petrova 2012, 110.

⁵⁸ Вж. Досева 2002, 15.

⁵⁹ Yasin 2009, 152, 156, 164-171; voir Grabar 1964, 50-51.

⁶⁰ Горянова, Тодоров 2016, 747, обр. 2.

- украсата притежава възможностите коренно да променя смисъла на обектите;

- привнесените нови функции са в съответствие с въздействието на култа към светците и вярата във Възкресението върху формирането на нови архитектурни типове и преструктурирането на сакралните пространства.

- постепенно се прекъсва границата между *града на живите* и *града на мъртвите* и се създават нови съотношения между тях.

БИБЛИОГРАФИЯ

Бакалова 2016

Е. Бакалова, *Култът към реликвите и чудотворните икони. Традиции и съвременност*, София.

Bakalova 2003

E. Bakalova, *The Ossuary of the Bachkovo Monastery*, Plovdiv.

Biernacki 2006

A.B. Biernacki, *Novae in the 5th and 6th c. AD in the Light of the Archeological Data: a City of Pilgrims*, In A. Минчев, В. Йотов (ред.), *Раннохристиянски мъченици и реликви и тяхното почитане на изток и запад*, Международна конференция, Варна, 20-23 ноември 2003 г., *Acta Musei Varnaensis IV*, Варна, 57-76.

Bovini, Diechmann, Brandenburg 1967

G. Bovini, E.W. Deichmann, H. Brandenburg, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage. Rom und Ostia*, 1 [II], Deutsches archäologisches Institut, Wiesbaden, T. 7.

Браун 2000

П. Браун, *Култът към светците*, София.

Valeva 1998

J. Valeva, *Les tombes ornés de croix et de chrismes peints*, *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae III* 1995, Città del Vaticano - Split 1998 (= *Studi di antichità cristiana LIV = Vjenik za arheologiju i historiju Dalmatinsku Suppl.* Vol. 87-89, 761-786).

Valeva 1999

J. Valeva, *Wandmalereien eines frühchristlichen Grabes, des sog. Gerassimovgrabes*, In R. Pillinger, V. Popova, B. Zimmermann (red.), *Corpus der spätantiken und frühchristlichen Wandmalereien Bulgariens*, Wien, 92, no. 72, Abb. 205.

Valeva 2001

J. Valeva, *La peinture funéraire dans les provinces orientales de l'Empire romain dans l'Antiquité Tardive*, Hortus Artium Medievalium, Journal of the International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages 7, Zagreb, 167-208.

Valeva 2015

J. Valeva, *Saint Sophia Church: History of Research and New Considerations*, Archaeologia Bulgarica XIX, 2, 63-92.

Вълева 2000

Ю. Вълева, *Погребения ad sanctos през първите християнски векове*, Проблеми на изкуството 4, 59-60.

Вълева 1996

Ю. Вълева, *Кръстът – сотириологичен символ*, Проблеми на изкуството 2, 49-55.

Georgieva 2015

M. Georgieva, *Stone funerary urns from the territory of Bulgaria*, Austrian Journal of Humanities and Social Sciences, № 5–6, 2015, May–June, „East West“, Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH., Vienna, 3-8.

Герасимов 1966

Т. Герасимов, *Раннохристиянска гробница при гр. Сандански (Св. Врач)*, Известия на Археологическия институт XXIX, 222-225.

Герасимова 1994

В. Герасимова-Томова, *Каменни паметници от манастира „Св. Богородица Спилеотиса“*, М. Станчева и др. (ред.), Мелник, II, София 1994, 92-100.

Гетов 1970

Л. Гетов, *Погребални обичаи и гробни съоръжения у траките през римската епоха (I–IV в.)*, Археология 1, 1-11.

Горянова, Тодоров 2016

Сн. Горянова, В. Тодоров, *Буховският манастир „Света Мария Магдалина“*, АОР за 2015 г., София, 744-747.

Грабар 1982 А

А. Грабар, *Българските черкви-гробници*, Избрани съчинения I, София, 38-52.

Грабар 1982 Б

А. Грабар, *Един раликварий от Тракия*, Избрани съчинения I, София, 238-333.

Grabar 1946

A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, I, Paris.

Grabar 1964

A. Grabar, *Recherches sur des sources Juives de l'art Palaeochrétien*, Cahiers Archéologiques 14, 49-53.

Димитров 1942

Д.П. Димитров, *Антични скулптурни паметници от Беломорието*, Беломорски преглед I, 348-385.

Димитрова-Милчева 2002

А. Димитрова-Милчева, *Сандански (Sandanski) (Свети Врач) от Античността до Средновековието*, Р. Иванов (ред.) Римски и ранновизантийски градове в България I, София, 269-294.

Досева 2002

И. Досева, *Олтарните прегради в Тракия и Дакия*, Проблеми на изкуството 3, 9-18.

Досева 2005

И. Досева, *Конструкция и декорация на ранновизантийските олтарни прегради в контекста на църковния инте-*

риор (според паметниците от територията на съвременна България), Проблеми на изкуството 3, 20-29.

Досева 2015

И. Досева, *Паметта за мъртвите: структуриране на сакралните пространства в късноантичните некрополи и градове (според паметниците от територията на съвременна България)*, Ив. Гергова, Ем. Мутафов (ред.), Герои. Култове. Светци. Изкуствоведски четения, София, 27-43.

Dosseva 2002

I. Dosseva, *Ossuaire, Icônes et manuscrits bulgares. Europalia 2002 Bulgaria*. Catalogue, Bruxelles: Musées royaux d'Art et d'Histoire, 48, no. 18.

Dosseva 2006

I. Dosseva, *Ossuary, National Museum of History*, In R. Rousseva (ed.), Catalogue, Sofia 2006, 66, Ossuary, no. 55.

Dyggve 1952

E. Dyggve, *The origin of the urban churchyard*, *Classica et Mediaevalia* 13, 147-158.

Evans 2003

C.A. Evans, *Jesus and the Ossuaries*, *Bulletin for Biblical Research* 13.1, 21-46.

Енчев 2014

Т. Енчев, „Ние сме и видели и докоснали“: *Прекият контакт с мощите на мъчениците, като важен фактор за формиране на раннохристиянската храмова архитектура*, В: Р. Костова (ред.), *Средновековният човек и неговият свят*, Сборник в чест на 70-та годишнина на проф. д.и.н. Казимир Попконстантинов, Велико Търново, 717-734.

Figueras 1983

P. Figueras, *Decorated Jewish Ossuaries*, *Documenta et monumenta Orientis antiqui* 5, Leiden.

Figueras 1985

P. Figueras, *Jewish Ossuaries and Secondary Burial: Their Significance for Early Christianity*, Immanuel 19, Winter, 41-57.

Fine 2001

St. Fine, *Why Bone Boxes? Splendor of Herodian Jerusalem reflected in burial practices*, Biblical Archaeology Review 27, no. 5, 1-7.

Koch 2012

G. Koch, *Einige allgemeine Überlegungen zur Problematik "Original – Kopie" bei den kaiserzeitlichen Sarkophagen*, In G. Koch, F. Baratte, (Hrsg. red.), *Akten des Symposiums „Sarkophage der Römischen Kaiserzeit: Produktion in den Zentren – Kopien in den Provinzen“*, Paris, 1–6. Nov. 2005, Sarkophag-Studien 6, Ruhpolding.

Klein 2015

H.A. Klein, *Materiality and the Sacred byzantine reliquaries and the rhetoric of enshrinement, Saints and Sacred Matter. The Cult of relics in byzantium and beyond*, In C. Hahn, H.A. Klein (eds.), *Dumbarton Oaks Library and Collection*, 231-252.

Лилчиќ 2001

В. Лилчиќ, *Македонскиот камен за боговите, христијаните и за живот по животот*, дисертација I, Скопје.

Mango 1979

C. Mango, *On the history of the Templon and Martyrion of St. Artemios at Constantinople*, Зорграф 10, 40-43.

Mango 1990

C. Mango, *Constantine's Mausoleum and the Translation of Relics*, Byzantinische Zeitschrift 83, 1, 51-61.

Minchev 2003

Al. Minchev, *Early Christian Reliquaries from Bulgaria (4th-6th century)*, Varna.

Minchev 2006

Al. Minchev, *Early Christian Double Crypt with Reliquaries at Khan Krum Street in Varna (Ancient Odessos)*, А. Минчев, В. Йотов, (ред.), Раннохристиянски мъченици и реликви и тяхното почитане на изток и запад, Международна конференция, Варна, 20-23 ноември 2003 г., Acta Musei Varnaensis IV, Варна, 229-258.

Милчева 2013

Р. Милчева, *Остотеки с портретни бюстове от долината на Средна Струма*, Археология 1, 43–51.

Милчева 2017

Р. Милчева, *Гирляндни остотеки от долината на Средна и Долна Струма*, Велико Търново Фабер.

Mitova-Džonova 1981

D. Mitova-Džonova, *Steinurnen mit plastischer Verzierung aus dem Provinz Thrakien*, Chr. M. Danov (red.), Spartacus, Sofia, 143-166.

Петков 2013

Вл. Петков, *Археологически разкопки на епископска базилика в гр. Сандански, обект „Мартириум“*, АОР за 2012, София, 307-309.

Петрова 2007

С. Петрова, *Архитектоничната декорация на римските надгробни паметници от района на Сандански*, Известия на Исторически музей – Кюстендил XIII, 287–311.

Петрова, Петков, Гошев 2010

С. Петрова, В. Петков, Г. Гошев, *Раннохристиянски некропол и гробница-мавзолей от Партикополис – гр. Сандански, ул. „Горно Броди“ № 9*, Паметници реставрация и музеи, февруари-април, 3-10.

Petrova 2012

Sv. Petrova, *On Early Christianity and Early Christian Basilicas of Parthicopolis*, Studi sull' Oriente Christiano 16/1, Rome, 93-139.

Petrova 2016

Sv. Petrova, *The Funerary Urns with Garland Decoration from the Valley of Middle Struma*, Acta Musei Tiberiopolitani, vol. 1, Strumica, 101-122.

Petrova 2017

Sv. Petrova, *Quarries and Workshops in the Territory of Parthicopolis (1st-6th c. AD)*, In E. Nankov (ed.), Papers of the American Research Center in Sofia 3 (2017), 152-169.

Pillinger 2006

R. Pillinger, *Die Stifterinschrift des Johannes in Sandanski (Bulgarien) und ihr monumentales Umfeld*, Mitteilungen zur Christlichen Archäologie 12, 56-72.

Popović 2013

M. Popović, *The funerary church of the monastery of Žiča: A contribution to the study of medieval monastic burial in Byzantium and Serbia*, Starinar 63, 173-190.

Pülz 2017

A. Pülz, *Some Considerations on the Relief Panels from the Bishop's Basilica (Basilica Nr. 4) in Sandanski, Bulgaria*, In E. Nankov (ed.), Papers of the American Research Center in Sofia 3, 231-241.

Sadurska 1984

A. Sadurska, *Rzezby z nekropoli twierdzy legionowej Novae (z wykopalisk polskich)*, Balkanika Poznańiensia III, 251-262.

Станев 2007

Ст. Станев, *Старата митрополия в Несебър в контекста на литургичното планиране на константинополските църкви*, Годишник на департамент История. Нов български университет 1, 2006 (2007), 62-63.

Sharankov 2016

N. Sharankov, *Heraclea Sintica in the Second Century AD: New Evidence from Old Inscriptions*, *Archaeologia Bulgarica* XX, 2, 55-74.

Teitelbaum 1997

D. Teitelbaum, *The Relationship between Ossuary, Burial and the Belief in Resurrection during the Late Second Temple Period Judaism*, A Dissertation Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master's of Arts in Classics and Religion, Carleton University, Ottawa.

Toynbee 1996

J.M.C. Toynbee, *Death and Burial in the Roman World*, Baltimore 1996.

Ćurčić 2000

Sl. Ćurčić, *Proskynetaria Icons, Saints' Tombs and the Development of the Iconostasis*, Иконостас, В: А.М. Лидов (ред.), Происхождение-Развитие-Символика, Москва, 134-160.

Филов 1913

Б. Филов, *Софийската църква Св. София*, Материали за историята на София IV, София.

Yasin 2009

A.M. Yasin, *Saints and Church Spaces in the Late Antique Mediterranean: Architecture, Cult, and Community*, Cambridge/New York.

Iva DOSSEVA

AN ANCIENT OSTOTHEKE AND AN EARLY CHRISTIAN
SARCOPHAGUS: BEYOND THE PROVISIONED FUNCTION

Summary

The objects of the research are two funeral devices: an ostotheke (a particular kind of urn) and a sarcophagus. Both were constructed for persons of different social status, whose memories were to be celebrated – accordingly – in different manner. In view of the fact that, on the one hand, we lack sufficient information on their background as archeological findings and, the absence of immediate analogues in functional terms on the other, all of the articulated presumptions should naturally be taken as hypothetical. What is certain about these two objects is that they both were used longer than they were expected to. The changes they underwent thus reflect some functional and aesthetic changes, characteristic of the transitional period between Antiquity and Middle Ages, and the gradual establishment of the Christian practices. The ostotheke (150-160 CE) is of unknown origin, though it comes close to a relatively compact group of monuments from the valley of the middle and the lower reaches of the Strymon (Struma). For the purpose of its secondary use the relief garland decoration was supplemented

by an image of a cross symbol, typical of the 4th-6th centuries' ornamentation. The cross was engraved in one of the longest ostotheke's sides, meanwhile carefully polished. Due to the abolishment, during this period, of the funeral cremation the ostotheke might have been used for a bones' depository – ossuary or reliquary.

The other monument's fragments feature figural ornamentation. They are found south of the altar of Church Num. 4, located at the bishopric and pilgrimage complex in the contemporary town of Sandanski, identified as the ancient city of Parthicopolis. In another article I was the first researcher to identify the monument in question as fragments of a sarcophagus. Presumably the latter had stored the relics of a holy person. I also presume that the fragments were reused as contact relics in a chancel screen, or else, the sarcophagus itself was exhibited for veneration. It might have also been located in front of the sanctuary or in either of the additionally constructed flanking premises.

Ancient in origin, both monuments were subsequently used in a Christian milieu. The presumptions of their altered function are based on the knowledge of the immergence, during the Early Byzantine period, of similar practices, which had been permanently established during the Middle Ages. Repositions of relics of deceased in the necropoles brought, in 11th century, to the emergence of the new architectural type of the two-storied church ossuaries. What is more, as early as in 5th – 6th century, there had been confirmed (in Bulgaria as well) the existence of unusually large reliquaries, installed for veneration in visible and easily accessible places in the church interior. The traditional placement of reliquaries, sarcophagi, coffins containing relics of saints in front of the sanctuary continued through the Middle Ages and even until present, and plays a substantial role in the structuring of the sacral space.

Keywords: Urn, ostotheke, ossuary, reliquary, sarcophagus, secondary use, chancel screen, cross



Обр. 1. а,б. Остотека, Неизвестен произход 150 – 160 г.; IV в. – VI в.



Обр. 2. Саркофаг, детайл, Партикопол (Сандански), IV – VI в.

Елица МАНЕВА

ШЛЕМОТ СО СПОЈКИ ОД ХЕРАКЛЕЈА – ПРИМЕР ЗА АНТИЧКАТА ГЕНЕЗА И ТРАНСФОРМАЦИЈА ВО СРЕДНОВЕКОВНИ КРУНИ И МИТРИ

Шлемот „со спојки“ од Хераклеја Линкестис кај Битола е откриен во 1966 година во урнатините на јужниот анекс 3 од катедралната црква (базилика С) во централниот дел на градот. За него е пишувано повеќе пати и од повеќе аспекти поради големите оштетувања и слоевитоста на неговата многузначна симболика.¹

Се чинат оправдани определбите за неговата провениенција од Константинопол, датирањето од крајот на V до првите децении на VI век и заклучокот дека, според декорацијата на челната лента, е единствен меѓу триесетте досега откриени примероци² со сите варијанти и вариетети од типот наречен *Spangenhelme* или *un casque à fermoir*, односно *шлем со спојки*, на кој припаѓа и овој исклучителен артефакт од Хераклеја, во литературата познат и како тип *Baldenheim*.³

¹ Манева 1986, 71–88, Т. I–V; Ead. 1987, 101–111; Ead. 2001, 83–90.

² Werner 1988, 251–258.

³ Id. 1950, 178 ss.; Post 1954, 127, 15.

Конструкцијата на овој примерок, во основа, е блиска на римските форми (сл.1.2), но, сепак, карактеристична за горенаведениот тип. Тоа што нема надносник ниту штитник за вратот како да ја навестува неговата специфична почесна и церемонијална улога. Но, кај него е вообичаен обликот на калотата од четири (ги има и од шест, Сл. 3) железни сегменти, крстно сврзани „со спојки“ во вид на превртена буква „Г“ и со железен обрач околу ободот, со образни плочи и видливи перфорации за внатрешната кожна подлога. „Г“-спојките, како и лимот со кој биле прекриени образниците и челниот обрач се бакарни, позлатени и декорирани. Првите два додатоци се украсени со пунцирани мотиви на рибини крлушки како асоцијација на *риба* или на божјото име и на неговата закрила (Сл. 5аб).

Ексклузивноста на хераклејскиот примерок произлегува од уникатната декоративна шема на челната лента, на која е прикажан фриз од нумизматички, накитни и други предлошки, дополнети со литургиски текстови.⁴ Преку нив наративно се претставува симболиката на една порака, уште повеќе *ипрограма* со повеќеслојно значење (Сл. 6, 7). Позлатените делови и втиснатите медалјони, монети, накит и благослови сугерирале благосостојба и слава. Тие донекаде биле и замена за скапоцените камења и бисери на владетелските примероци на шлемови со додадени дијадеми (Сл. 4).

Хераклејската лента е изработена во техника на исчукување, со втиснати шест основни матрици, композирани во две тријади, кои се повторуваат во истиот распоред четирипати (колку што дозволува големината на челниот обод) (Сл. 6, 7).

Среде челото се прикажани два лавовски протоми како реминисценција на мотивот *Данило меѓу лавовиџе* (Сл. 5, 6). Над нив е *йечайиџи бр. 1* со ликот на Анастасиј (491–518), како врховен владетел во чие име се бори и носителот на шлемот.

Печайиџи бр. 1 (Анастасиј), *бр. 2* – (Исус Христос на трон како благословува две машки фигури) и *бр. 3* – синкретичка претстава на *Roma Invicta*, ја сочинуваат првата хори-

⁴ Maneva 2001, 85–87.

зонтално поставена тријада. Основното сиже на оваа композиција е благословувањето на двојството на Римското Царство, чин што бил поддржан од Бога, од апостолите (*йечайи бр. 2*), од источниот легитимен владетел (*йечайи бр. 1*) и од веќе узурпираната западна половина на Царството (симболизирано со *йечайиоџи бр. 3*, преку персонификацијата на *Roma*). Тоа, секако, било време по убиството на последниот римски цар Ромул Августул во 476 година и насилното преземање на власта од германот Одоакар.⁵

Преку *йечайишије бр. 4, 5 и 6*, кои се лачно наредени зад претставата на *Roma Invicta*, како втора тријада се гледа своевидната поддршка што се дава од Источното Царство (Сл. 6, 7). Тоа се: *йечайиоџи бр. 4* – во вид на биста на владетелот во воена опрема (иконографски претходник на средновековен свет воин); *йечайиоџи бр. 5* – како персонификација на Константинопол и *йечайиоџи бр. 5* со фигурата на *Victoria Augusta*, потпрена на голем крст (иконографски урнек за средновековната претстава на Архангел Михаил, архистратиг на небесната Христова војска).⁶

За деталите на оваа проблематика, нивната инспирација, симболика, провениенција, за литургиските написи и за нејзиното поопсежно толкување е расправано повеќе пати.⁷

Повторното навраќање на оваа тема овој пат е предизвикано од потребата да се истакне улогата на овој шлем како „алка што недостасува“ за безрезервното афирмирање на теоријата дека од овој тип луксузни шлемови во средновековието еволуирале инсигниите од највисок ранг: камелавкионот или затворената калотеста круна и великодостојничката свештеничка митра. Всушност, на ова место фактографски се потврдува основната теза на Е. Piltz, која гласи: „La couronne de kamelaukion est un casque à fermoir“ и дека, потоа, од истиот прототип еволуирал и изгледот на свештеничката митра.⁸

⁵ Wolfram 1979.

⁶ Грозданов 2007, 333–357; Ђурић 1974, 80–83 etc.

⁷ Cf. n. 1.

⁸ Piltz 1977, 138.

Историското милје прикажано на челната лента на хераклејскиот шлем соодветствува со времето на владеењето на Анастасиј (491–518), додека носител на шлемот е исклучителна личност од истиот период, но и од окружувањето на Теодорик (493–526).

Севкупниот квалитет на хераклејскиот шлем, на матриците, јазикот, пораката од нарацијата, упатува на константинополска провениенција и на нарачател од најмоќните, веројатно дворски кругови.

За некој воен поход или за некоја особена пригода била посебно креирана и, веројатно, церемонијално дарувана челната лента аплицирана врз шлемот. Освен високата титула, преку неа се прикажувале должностите, опасностите, благословите и лојалноста кон врховниот суверен.

Кога, како и зошто се нашол овој шлем во Хераклеја (и, веројатно, долго се чувал) се прашања чии одговори би биле повеќе шпекулативни одошто научно фундирани.

Идејата за обнова на Западното Римско Царство почнала да се реализира уште од времето на императорот Зенон (кој владеел вторпат 476–491). Тој во 488 година ги упатил Остроготите, на чело со Теодорик (кој веќе од 485 година имал ранг на римски конзул), во Италија против узурпаторот Одоакар. Оваа понуда првично била дипломатски потег за спас на источниот дел од Царството од повеќето продори на Остроготите во јужните, балкански провинции на чело со кралот Тјудимер и неговиот штотуку вратен син Теодорик од десетгодишното византиско заложништво. Притоа, страдале или со богат откуп од епископите се одбраниле многу градови, меѓу кои се споминуваат и Стоби и Хераклеја Линкестис (sic!).⁹

По долгите миграциски патешествија и тешките битки со Одоакар, во 493 година Теодорик завладеал со Италија како легитимен мандатар на византискиот император со седиште во Равена. Како крал на Готите и Римјаните, тој владеел од 497

⁹ Микулчиќ 1981, 205–215.

година, при што му биле вратени и *Ornamenta palatii*, значи – сите владетелски права и целокупната формална и правна власт над Западното Римско Царство.

Острогот по род, но долгогодишен заложник и воспитаник на цариградскиот двор, тој станува извонреден државник, војсководец, дипломат и лидер речиси на сиот западноевропски свет. Но, проширувањето на неговите територии и моќ почнале да му пречат на младиот и амбициозен Јустинијан I и на неговата идеја за *Restitutio Romana*.

По негов наговор, вујко му Јустин I во 523 го донесува Едиктот со кој се забранува учество во јавните служби на паганите, Евреите и еретиците. Меѓу последниве спаѓале и Остроготите – аријанци што биле, како и други германски народи, поданици на ова еретичко учење. Со тоа веќе немало место за благословување на двата дела на Римското Царство.

Теодорик умира во 526 година, а неговата сјајна државна формација, по исцрпувачките војни со Византија, пропаѓа во 555 година. Ликот на Теодорик е зачуван на еден медалјон.¹⁰ Паѓа в очи тоа што тој е прикажан гологлав, со типичната зачешлана германска фризура и со мустаќи (Сл. 8). На монетите што ги ковал од почит кон царот, на аверсот секогаш бил претставен единствениот владетел од Цариград, со сите царски инсигнии и бисерната дијадема, додека на реверсот бил Теодориковиот монограм.

Беневолентниот однос на Константинопол кон Теодорик се гледа и преку податокот од историските извори во кои се вели дека тој на византискиот цар му се обраќал со зборот „татко“. Тоа значи дека бил дел од „семејството“ и дека имал статус на принц или „вицекрал“.¹¹

¹⁰ Bullough 1976, 159.

¹¹ Во времето од Теодорик до Теодат готските кралеви ја зазеле позицијата на вицекралеви во однос на византискиот император. Затоа Теодорик владетелот од Константинопол го нарекувал „татко“ (Piltz 1977, 81, n. 1).

Со доаѓањето на власт на Јустинијан (527–565) почнале борбите за обнова и обединување на Римското Царство. Тогаш дел од остроготските владетели на аверсите почнале да се претставуваат со шлемови со спојки. Теодат (534–536) употребувал ваков шлем, но без носник и образни плочи (sic!), со цел да ја покаже наследната, легитимна кралска инсигнија, која имала очигледна сличност со византискиот камелавкион, со тоа што недостигале само препендулиите (Сл. 9а).

Тотила (или Бадуила) (541–552), кого го сметале за узурпатор на власта, јасно го покажувал својот револт кон византискиот император. И тој на монетите е прикажуван со еден вид круна – шлем без надносник и образни плочи. Вакви шлемови во својство на круни се забележани и на монетите од визиготските, вандалските и од други германски кралеви и принцови.¹²

Најубедливо сведоштво за натамошната еволуција и почитта кон значењето на шлемовите дарувани со царски благослов претставува зачуваниот челен дел од еден шлем најден во Италија и датиран во 600 година, кој му се припишува на лангобардскиот крал Агилулф (Сл. 10).¹³ На оваа плочка наивно, од локален мајстор, но многу сликовито е прикажано крунисувањето на овој крал. Имено, кралот седнат на престол, со својата свита, која е симетрично распоредена, чека од крајот на поворката да му пријдат носителите на двете круни. Тоа се, всушност, два адаптирани шлема со по четири спојки, со едноставна челна лента, без носник, вратобран, образници и препендулии. Но, едната на темето има минијатурна човечка фигура, додека другата крст. Тоа значи дека е кралот носител и на профаната и на црковната власт! Тоа е зачеток во промовирањето на улогата на камелавкионот и митрата! Интересен е и податокот дека покрај кралот стојат неговите војсководители, кои на главите имаат шлемови од источен тип, со *ламели* и *џерчин*!

¹² Maneva 2001, 84–87, п. 6 со наведена релевантна нумизматичка литература.

¹³ Bullough 1976, 163.

Во делото *Хронографија* од Теофан од IX век за првпат е употребен терминот *камелавкион* за да се објасни „варварскиот“ шлем што го носел токму остроготскиот крал, „узурпаторот“ Тотила (Сл. 96).¹⁴

Списите за дворскиот церемонијал во Византија до детали ги опишуваат дарувањата на почесни благороднички титули и соодветните одличја. Меѓу нив се споменуваат и церемонијалните челни ленти, кои ги добивале најзаслужните од нив, со што се добивал и статусот на цезар.¹⁵

Во доцната антика и Константин Велики, а особено императорите од V, VI и VII век, на монетите и на медалјоните често се претставуваат како воени заповедници со шлемови со перјаници, но и со раскошни дијадеми, украсени со бисери и скапоцени камења преку челото. Највпечатлива варијанта на оваа појава се гледа на медалјонот на Јустинијан I (527–565) (Сл. 4), како и на монетите на Анастасиј, Јустин II, Маврикиј, Ираклиј итн.

Истовремено, симбол на царска власт во источниот дел од Царството подолго време останува *дијагемата* или *ѿијараѿа*, од која се развил отворениот тип круна, наречена *ѿѿема*. Константин Велики (305–337), кој се смета за прв средновековен владетел, има дијадема со бисери и бесценети камења. Овие дијадеми, со одделни измени, со додавање препендулки и со измени во големината и профилацијата, се трансформираат во отворената круна „стема“ (Сл. 11).¹⁶

Сè до времето на Манојло I Комнен (1143–1180), кога затворената круна се прифаќа помасовно,¹⁷ стемата била официјална царска инсигнија во Византија. Тоа е потврдено со голем број ликовни и пишувани извори.

¹⁴ Piltz 1977, 80, n. 1.

¹⁵ *Конѿијаниѿин VII Порѿироѿенейѿ*, 180–186.

¹⁶ *Pseudo-Kodinos*, 199.

¹⁷ Piltz 1977, 23, fig. 97 (со претстава од илуминацијата насликана во 1166 година).

Во западноевропскиот свет, остроготските, визиготските и вандалските, како и каролинските и отонските кралеви, подоцна и нормандските од Сицилија итн., употребувале круни што се блиски до камелавкионот. Со тоа, затворениот тип круни станува *симбол на западните форми*.

Во средновековието во христијанскиот свет крунисувањето можело да го изврши или папата од Рим или патријархот од Цариград. На тој начин сите новоформираните држави на огромните територии на античката римска држава, доколку не добиеале легитимитет од Константинопол, барале крунисувањето да се изврши под покровителство на папата. Круни од типот камелавкион добиле владетелите на Самуиловата држава, како и бугарските, српските, унгарските и други претставници на новооснованите држави. Почнувајќи од династијата Комнини, вклучително и Палеолозите, како и руските владетели, камелавкионот се одомаќинил и на нивните територии (Сл. 12-19).¹⁸

На фреско-живописот тоа се гледа и кај новонастанатата династија на Мрњавчевци. Најдобар пример за тоа се среќава во манастирот *Псача* (1371) година, каде што св. Константин, царот Урош V и кралот Димитрија Волкашин имаат ист вид круни, сите од типот на *камелавкион* (Сл. 17).¹⁹

Во оваа пригода треба да се спомене и проблемот со круните на Крале Марко, конкретно со онаа од Марковиот манастир Св. Димитрија крај Скопје. Имено, на надворешниот, јужен ѕид од овој манастир (1376/77 или 1389/90), мошне илустративно е прикажан статусот на кралот Марко. Од едната страна е прикажан кралот Волкашин, кој веќе одамна бил мртов, но со кралски инсигнии (зачуваноста на фреската е мошне лоша). Од другата страна Крале Марко е прикажан на црвена заднина, со сите кралски инсигнии: облечен е во пурпурен дивитисион, украсен со бисери и бесценети камења. Во левата

¹⁸ Piltz 1977, 80, n. 1.

¹⁹ Димитрова, Коруневски, Грандаковска 2013, 1758.

рака држи свиток со натпис, во кој се вели дека тој како „благоверен крал Марко го создаде и наслика овој божествен храм“. Тој во десната рака држи окован рог, како библиска метафора за „вториот Давид“ (Сл. 18). Со тоа се нагласува дека е миропомазен крал, врз кого се излеал *Светиот Дух* (Псалм 88: 17, 27, 29 etc.).

Значајно е дека кралот Марко носи круна од затворен тип, аналогна на камелавкионот, со одвај видливи висечки перпендулии и бисери врз калотата. Околу главата е прикажан и нимб.²⁰

Камелавкионот како владетелска, а митрата²¹ како свештеничка инсигнија, еволуирале паралелно. Веќе по 1300-тата година тие биле во масовна употреба. Тоа е многу пати потврдено во фреско-живописот, иконописот, минијатурите и други ликовни извори (Сл. 19).

За прашањата околу спрегата меѓу световната и духовната власт и сличностите на камелавкионот и митрата, за рефлексијата на формите од нивните калоти со архитектонските куполи во црквите и местото на Пантократорот кај вториве, како и за други сложени симболични значења на овие инсигнии, опстојно е расправано во научните кругови.²² Од тие причини, оваа проблематика излегува од рамките на нашето примарно интересирање.

²⁰ Ibid., 1752.

²¹ На нашите простори свештеничките митри сè уште се во употреба. Со одделни трансформации во изгледот, материјалите и во изработката, но традиционално, со многу креативност и минуциозност, до ден-денес тие се произведуваат од манастирски сестринства за истата намена, а се диспергираат и во подалечни дестинации (<http://marpedia.blogspot.mk/2015/1>).

²² Piltz 1977, 132–135.

ЛИТЕРАТУРА

Bullough 1976

D. Bullough, *Germanska Italija, Ostrogotska i Langobardska država*, In David Talbot. Rice (ed.), *Rani srednji vek*, Beograd, 157-164.

Грозданов 2007

Ц. Грозданов, *Исус Христос – цар над царевите во живописот на охридската архиепископија од XV–XVII век*, Живописот на Охридската архиепископија, Скопје, 333-357.

Димитрова, Коруневски, Грандаковска 2013

Е. Димитрова, С. Коруневски, С. Грандаковска, *Средновековна Македонија, култура и уметности*, Македонија милениумски културно-историски факти, том 3, Скопје, 1526-1802.

Ђурић 1974

В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд.

Константин VII Порфирогенит

Книга за церемониите, превод од византиски грчки јазик др. Елена Чушкова, Скопје 2014.

Манева 1986

Е. Манева, *Шлем со сјајки од Хераклеја*, *ЖА* 36, 1-2, 71-88.

Maneva 1987

E Maneva, *Casque à fermoir D'Heraclee*, *Archaeologia Iugoslavica* 24, 101-111.

Maneva 2001

E. Maneva, *Numismatic Models in the Helmet with Rivets from Heraclea*, *Coins and Mints in Macedonia*, Macedonian Academy of Sciences and Arts, National Bank of the Republic of Macedonia, 83-90.

Микулчиќ 1981

И. Микулчиќ, *Некои нови моменџи од исиџоријаџи на Сиџо-би*, Студии за старините на Стоби III, Титов Велес, 205-215.

Piltz 1977

E. Piltz, *Kamelaukion et mitra. Insignes byzantins impéri-
aux et ecclésiastiques*, Upsala –Stocholm.

Post 1954

P. Post, *Der kupferne Spangenhelme*, Bericht der Römisch-Ger-
manischen Kommission 34, Berlin.

Pseudo-Kodinos

Pseudo-Kodinos, *Traité des offices*, (Traduit par J. Verpeaux),
Paris.

Werner 1950

J. Werner, *Zum herkunft der Frühmittelalterlichen Spangen-
helme*, Präist Zeitschrift 34-35, 178-193.

Werner 1988

J. Werner, *Neues Herkunft der Frühmittel – alterlichen Span-
genhelme von Baldenheimer Tipus*, Germania 66, 251-258.

Wolfram 1979

H. Wolfram, *Geschichte der Goten*, München.

Elica MANEVA

STRAP HELMET FROM HERACLEA – EXAMPLE OF
ANCIENT GENECIS AND TRANSFORMATION INTO
MEDIEVAL CROWNS AND MITRES

Summary

The fragmented helmet of the Spangenhelme type, i.e. strap helmet discovered in Heraclea Lynkestis was made in Constantinople between late 5th and the early decades of 6th century.

Its importance is only due to the unique decoration on the gilded forehead strap with a strip which depicts, in pictorial symbols and inscriptions, a particular Programme. This specimen is in fact the link that was missing to confirm the theory that these luxurious medieval helmets later evolved into insignia of the highest rank: kamelaukion or a closed, arched crown and mitre of dignitaries and priests

Key words: Heraclea Lynkestis, strap helmet (Spangenhelme), kamleaukion, arched crown mitre.



Сл. 1. Војнички шлем, Градиште, Таор
– Скопје, IV век



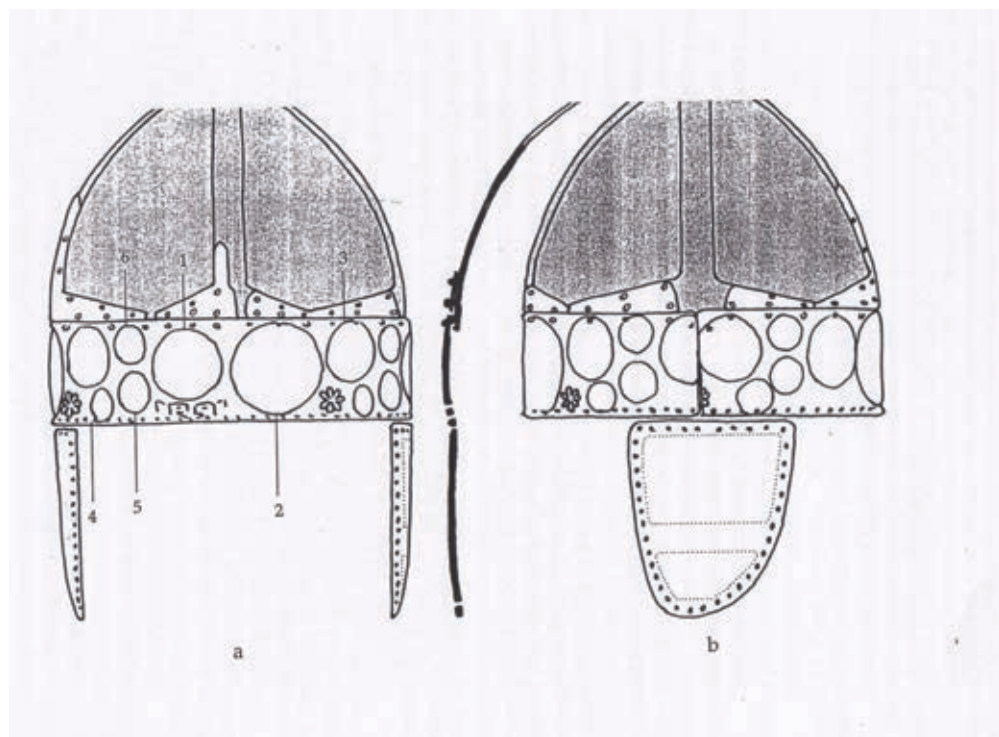
Сл. 2. Императорски шлем Беркасово
(Србија), почеток на IV век



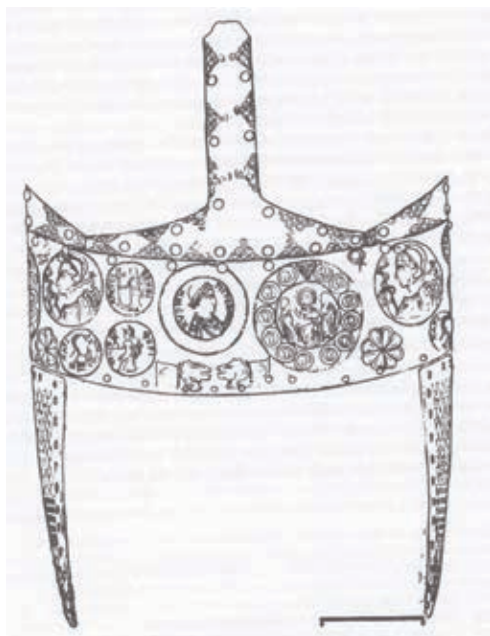
Сл. 3. Позлатен шлем „со спојки“,
Колоњ (Франција)



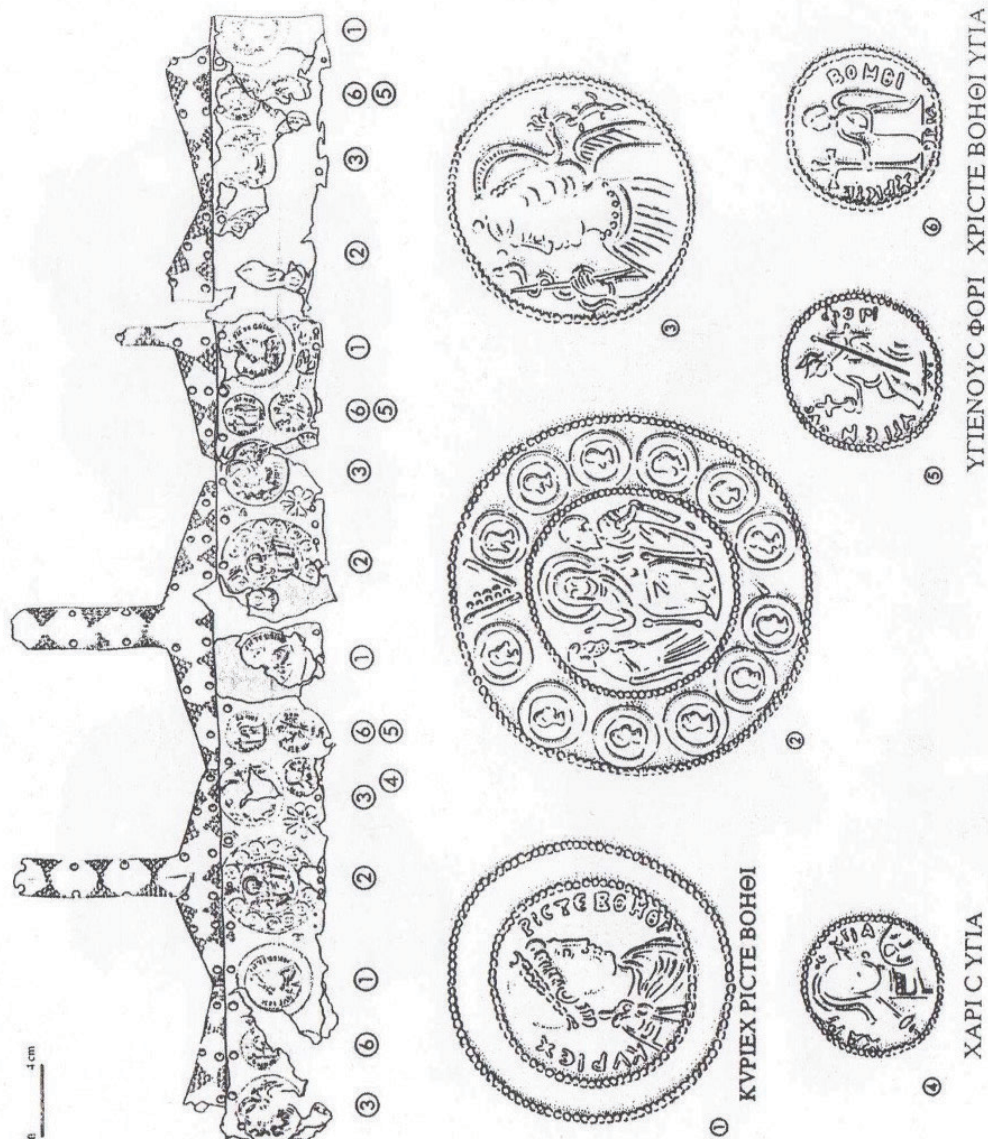
Сл. 4. Медалјон на Јустинијан I
со шлем



Сл. 5а, б. Две проекции на конструкциската шема на шлемот од Хераклеја



Сл. 6. Идејна реконструкција на хераклејскиот шлем



Сл. 7. Постојна состојба од хераклејскиот шлем и изгледот на нумизматичките матрици



Сл. 8. Медалјон со ликот на кралот Теодо(е)рик



Сл. 9 а,б. Монети на остrogотските кралеви Теодат и Тотила (Бадуила)



Сл. 10. Крунисувањето на лангобардскиот крал Агилулф, Италија, 600 година



Сл. 11. Триумфот на Василиј II со стема и ореол, фрагмент од ткаенина (1017)



Сл. 12. Самуил со калотеста круна, Гаврил Радомир со бела, свилена и Јован Владислав со текстилна капа. Минијатура од Мадридскиот ракопис на Јован Скилица



Сл. 13. Бугарскиот цар Иван Александар. Дел од минијатура, Трново, Бугарија (1355–1356)



Сл. 14. Алексиј III Комнин со камелавкион и крст на темето. Детал од минијатура, Св. Гора (1374)



Сл. 15. Манојло II Палеолог. Детал од минијатура. Константинопол (1409–1411)



Сл. 16. Цар Душан, фреско-живопис.
Манастир Лесново, Кратово, средина на XIV век



Сл. 17. Цар Урош V и крал Волкашин со истоветни круни.
Манастир Псача (1371)



Сл. 18. Кралот Марко со владетелски орнат и калотеста круна.
Марков Манастир, Скопје (1376/7 или 1389/90)



Сл. 19. Борис и Глеб со инсигнии на главите (1569)

ЛИСТА НА АВТОРИТЕ / СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

акад. Вера Битракова Грозданова
Истражувачки центар за културно наследство
Македонска академија на науките и уметностите, Скопје
vbitrakova@yahoo.com

Проф. Дин. Диляна Ботева
Исторически факултет
Софийски Университет „Св. Климент Охридски“
dilyanaboteva@yahoo.com

д-р Дафина Герасимовска
Институт за историја на уметноста и археологија,
Филозофски факултет,
Универзитет „Св.Кирил и Методиј“, Скопје
dafina@fzf.ukim.edu.mk

Доц. д-р Ива Досева
Институт за изследване на изкуствата
Българска академия на науките, София
iva_dosseva@abv.bg

Ленче Јованова
Музеј на град Скопје
jovanova.l@gmail.com

проф. д-р Елица Манева
Институт за историја на уметноста и археологија,
Филозофски факултет,
Универзитет „Св.Кирил и Методиј“, Скопје
elica.maneva@gmail.com

д-р Румяна Милчева
Национален археологически институт с музей
Българска академия на науките, София
rmilceva@yahoo.de

д-р Александра Николоска
Истражувачки центар за културно наследство
Македонска академија на науките и уметностите, Скопје
anikoloska@manu.edu.mk

Издавач
Македонска академија на науките и уметностите
Българска академия на науките

Јазична редакција и компјутерска реализација
м-р Бобан Карапејовски

Дизајн на корицата
Филип Митров

Печат
„Винсент графика“ – Скопје

Тираж
300 примероци

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека „Св. Климент Охридски“, Скопје

930.85(497.7)"652"(082)
930.85:27(497.7)(082)
930.85(497.2)"652"(082)
930.85(497.2)(082)

Од паганство до христијанство = Од езичество към христијанство /
[Вера Битракова Грозданова]. - Скопје : Македонска академија на науките и
уметностите, 2018. - 258 стр. : илустр. ; 25 см

На напор. насл. стр.: From paganism to christianity. - Трудови на мак. и буг.
јазик. - Фусноти кон текстот. - Вовед / Вера Битракова Грозданова: стр. [7]-
8 ; Въведение / Юлия Вѐлева: стр. [9]-10. - Summaries ; Zusammenfassung и
библиографија кон повеќето трудови

ISBN 978-608-203-233-7

1. Насп. ств. насл.

а) Културна историја - Бугарија - Доцна антика - Зборници б) Културна историја
- Бугарија - Ранохристијански период - Зборници в) Културна историја -
Македонија - Доцна антика - Зборници г) Културна историја - Македонија -
Ранохристијански период - Зборници

COBISS.MK-ID 107677706

